

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ГІДІВ

СКЛАДНІ СТОРІНКИ СПІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: РОЗПОВІДАЮЧИ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ЛЬВОВІ

REHERIT

4 ПЛОСКОЇ ПІДПИСИ ЄДИНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Центр міської історії Центрально-Східної Європи

Проект “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну історію” — проект з переосмислення, актуалізації та розвитку потенціалу матеріальної та нематеріальної культурної спадщини Умані та Львова разом з іншими містами України. Метою проекту є робота з потенціалом культурної спадщини для економічного, туристичного, культурного та освітнього розвитку міст, налагодження комунікації між органами влади, неурядовими організаціями, місцевими жителями.

Програма для гідів “Складні сторінки спільної історії: розповідаючи про Другу світову війну у Львові” розроблені в межах проекту “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину”, що впроваджується з липня 2018 по липень 2020 року.

Матеріали підготувала група експертів та гідів: Олена Андронатій, Інна Золотар, Анна Чеботарьова, Томаш М. Янковський за координації Центру міської історії. — Львів, 2019, 274 с. Електронна версія.

ЗМІСТ

Про програму.....	5
Вступ.....	7
Тема 1. РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ (1939–1941).....	14
Впровадження.....	15
Вступ радянських військ у Львів: очікування та страхи.....	20
Політичний спектакль у театрі: Народні Збори.....	25
Між національним визволенням і класовою рівністю.....	28
Кінотеатр “Рай”.....	34
Націоналізація чи продовження традицій?	
Колишня шоколадна фабрика “Бранка”.....	38
Нові сусіди. Будинок Яна і Фридерики Лілль.....	42
Не/власник. Будинок Гуго Штейнгауза.....	44
Будинок Соломії Крушельницької.....	47
Освіта і культура: кому пощастило? Галина Левицька.....	49
Нові можливості? Людвік Флек.....	54
Стефан Банах. Кав’ярня “Шкоцька”.....	56
Тема 2. ТОПОГРАФІЯ ГОЛОКОСТУ.....	60
Впровадження.....	61
Політичні вбивства як інструмент пропаганди.....	67
Індустрія розваг як засіб пропаганди.....	74
“Шумовиння”, націоналісти чи звичайні люди: міжетнічне насилля на вулицях Львова.....	80
Вибір без вибору? Юденрат.....	88
IV район міста: вдома, але без дому. Гетто.....	93
Гібридний табір. Янівський табір.....	100
Роль транспорту у Голокості.....	105
Вбивство міста.....	110
Колаборація чи виживання: Єврейська служба порядку.....	115
Військовополонені у Львові. Шталаг 328.....	118
Місця примусової роботи.....	122
Тема 3. КОЛАБОРАЦІЯ.....	126
Впровадження.....	127
Фольксдойче — “п’ята колона” дистрикту Галичина Центральне бюро німецького народу.....	136

Українська допоміжна поліція як поширений приклад колаборації.....	145
Діяльність “Маслосоюзу” — стратегія виживання чи економічна колаборація?.....	149
Юрій Полянський: проблема однієї біографії.....	154
ОУН: початок і кінець незалежності.....	159
Оперний театр: між ідеологією і культурою.....	164
Преса на продаж.....	176
Дивізія Ваффен СС “Галичина”.....	181
Кгіро — поліцейська служба Третього Райху.....	185
Український центральний комітет.....	188
Тема 4. ІЗ ГЕНОЦИДОМ ПО-СУСІДСТВУ.....	196
Впровадження.....	197
В одному будинку: сусіди, доморядники та консьєржі.....	202
Особисті мережі в умовах екстремального насилля.....	208
Чорний ринок як простір контакту.....	211
Робота, що (не) рятує.....	214
Церква і Голокост.....	217
Рада допомоги євреям “Жегота” у Львові.....	221
Інститут Рудольфа Вайгля.....	225
Максиміліан Гольдштейн: врятована колекція.....	228
Історії рятівників: Владислав Ружицький.....	231
Історії рятівників: Здзіслав та Зофія Белінські.....	233
Історії рятівників: Ремігіуш Венгжинович.....	235
Вижити у Львові: Марія Гуц-Борусінська (мапа-історія).....	237
Вижити у Львові: родина Аллерхандів (мапа-історія).....	239
Вижити у Львові: родина Хігерів (мапа-історія).....	240
Тема 5. ЕПІЛОГ ВІЙНИ.....	241
Впровадження.....	242
Бої за Львів.....	245
Операція “Буря”.....	249
Втрачений дім: повоєнні примусові переселення	252
Забрати Львів з собою: переселення та культурна спадщина.....	258
Після Катастрофи: повоєнне життя єврейської громади у Львові.....	262
Особливості радянського правосуддя.....	265
Нові львів’яни та їхнє місто.....	268
Автори.....	273

ПРО ПРОГРАМУ

Практична програма розробки та пілотування матеріалів для гідів зі складних тем спільної історії Львова розробляється в межах проекту “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину”. Проект покликаний випрацювати нові підходи та інструменти в роботі з культурною спадщиною Львова й Умані та сприяти переосмисленню багатокультурного надбання цих міст.

Програма для гідів має завданням розширити компетенції гідів у роботі зі складними темами багатокультурного минулого Львова, конфліктними сюжетами різних історичних пам'ятей та їхніх сучасних інтерпретацій. Програма складається з кількох етапів: розробка матеріалів групою експертів та гідів; проведення воркшопу для апробації матеріалів; підготовка публікації матеріалів та розміщення її онлайн для широкого доступу; пілотування екскурсій на основі розроблених матеріалів та проведення регулярних прогулянок львівськими гідами з використанням матеріалів програми.

ЦІЛЬОВА АУДИТОРІЯ

Роль гідів є особливою та дуже важливою для створення інклюзивного публічного простору місцевої спадщини. Контакти між відвідувачами та місцевими громадами, з одного боку, відкривають нові можливості для міжкультурних комунікацій, а з іншого — можуть призвести до непорозумінь та поглиблення наявних символічних конфліктів. Нерідко джерелом цих конфліктів є поділена історична пам'ять. Часто гіді виступають у ролі медіаторів у цих процесах, адже наслідком динамічного розвитку туризму є інтеракція між представниками різних культурних середовищ. Отже, гіді не тільки представляють історичний та сучасний образ міста для відвідувачів, а й виступають агентами щоденної культурної дипломатії в комунікації з різноманітними аудиторіями.

ВИБІР ТЕМИ

Львів як центр туризму в Україні та культурно важливе місто для польської, єврейської й української історії має великий потенціал культурної спадщини для інклюзивного та сталого місцевого розвитку. Для успішної і прозорої співпраці між різними акторами багатокультурної спадщини важливо долати наявні упередження та поділи. Часто на перешкоді цим процесам стає конфліктна пам'ять про минуле, коли різні інтерпретації одних подій існують паралельно та сприймаються як взаємозаперечні, наприклад, “герої” однієї групи сприймаються як “злочинці” іншої і

навпаки. Зокрема, тема Другої світової війни активно використовується як інструмент мобілізації у сучасних конфліктах — військових, політичних та символічних. Подія, що забрала мільйони життів, є глибоко вкоріненою на рівні особистої та родинної пам'яті. Водночас вона стала і наріжним каменем радянської ідеології, і центральним героїчно-мартирологічним нарративом нових націєтворень після розпаду СРСР. Різні версії історичної пам'яті нерідко набувають характеру взаємозаперечних сакральних міфів, дискусія між якими є ускладненою. Оптика локальної перспективи дозволяє розглянути цю складну історію та травматичну пам'ять, виходячи за межі особистих, національних та ідеологічних рамок.

СТРУКТУРА ПУБЛІКАЦІЇ

Фокусуючись на Львові, автори пропонують розглянути складні питання конфліктних пам'ятей про війну через локально-транснаціональний підхід, що охоплює множинність нарративів та проблематизує наявну термінологію, яка описує ці події. Цей підхід дозволяє підважити стереотипи, що стають на заваді діалогу довкола травматичних сторінок минулого. Матеріали розкривають складну динаміку локальних і глобальних процесів та спонукають до індивідуального переосмислення історії Другої світової війни для проговорення цієї теми з різними аудиторіями.

Матеріали поділені на п'ять блоків: радянська окупація, колаборація, топографія Голокосту, реакція львів'ян на Голокост та закінчення війни. Кожен блок пропонує певну кількість тем, які прив'язані до локацій у просторі міста. Пов'язання тем з місцями є пропозицією для гідів використовувати окремі теми як точки в своїх авторських екскурсіях, включаючи тему Другої світової в ширші контексти міста, а також вибудовувати власні маршрути з запропонованого масиву матеріалів.

Матеріали доступні для широкої аудиторії у двох форматах: онлайн-карти та читанки. З ними можна ознайомитися на онлайн-платформі проекту Центру міської історії "Інтерактивний Львів" та Порталі культурної спадщини проекту ReHERIT. До кожного блоку зроблена підбірка наукових текстів та джерел, які стосуються тематики Другої світової війни у Львові і ширше Східної Європи. З цими матеріалами можна працювати у бібліотеці Центру міської історії.

ВСТУП

Складні сторінки спільної історії

Зустріч на Ельбі американських та радянських військ, вітаються Вільям Робертсон і Олександр Сильвашко, 25 квітня 1945 р. Джерело: National Archives at College Park (531276)

Друга світова війна — це одна з найважливіших подій, яка змінила сучасну історію світу. Під час цієї війни загинуло 50 мільйонів, знищено цілі етнічні та суспільні групи, зруйновано цілі міста та радикально змінено кордони. Пам'ять про ці події є постійно жива та активно формує теперішність Європи. Проте вона весь час змінюється, залежно від локальної ситуації, державної політики, разом з поколіннями, залежно від особистого чи родинно досвіду. Переосмислення досвіду Другої світової війни, крайніх національних і тоталітарних ідеологій, Голокосту, злочинів, а також часто неоднозначної ролі цивільного населення та еліт у цих подіях, є процесом, який не закінчився та постійно викликає нові питання. Цей процес осмислення війни став фундаментом сучасної, об'єднаної Європи, міжнародного політичного і суспільного примирення.

Можливо, те, що найбільше об'єднало Європу після війни — це не пам'ять, а не-пам'ятання про її найскладніші аспекти — співпрацю з нацистською Німеччиною, Голокост та антиєврейські погляди частини цивільного населення. Додатково країни, які опинилися за Залізною завісою, після її падіння, об'єднало бажання не-пам'яті про локальні джерела комунізму та сприйняття його суто як чужої, ворожої ідеї. Саме цих аспектів торкається програма "Складні сторінки спільної історії". Фокусом проекту є Львів з його багатоетнічною історією та поліфонічною (не) пам'яттю.

Радість з нагоди закінчення війни. Американський солдат обнімає британську жінку, Лондон, 7 травня 1945 р. Джерело: National Archives at College Park (531276)

Розробники програми бачать Львів як арену, на якій проблеми колаборації, Голокосту чи досвіду комунізму не вдається звести до спрощених поділів, сформованих радянською чи націоналістичною нарацією (поляки–українці–євреї, комунізм–антикомунізм, місцевий–чужий). Не тому, що вони легковажать існування національних чи ідеологічних різниць, а тому, що не вважають ці різниці єдиним чинником, який визначав поведінку людей. Соціальна та економічна позиція, релігійні традиції та політичний контекст до війни були не менш важливими факторами, що впливали на поведінку під час війни. Відповідно, Львів бачиться не як окремий острів, а як частина європейського континенту, якого турбують схожі проблеми забування, в якому глобальне переплітається з локальним.

Структура програми “Складні сторінки спільної історії” починається зі вступу, який локалізує Україну на карті європейських процесів переосмислення війни, та п’яти тем, які впроваджують локальний галицький і львівський контекст, виводять до конкретних точок на карті Львова, прив’язують історію до будівель, а точніше людей, які в них жили або працювали.

Нюрнберзький процес воєнних злочинців. Лава підсудних, 1945–1946 рр. Джерело: National Archives at College Park (540127)

У колективній свідомості повну відповідальність за трагедію Другої світової війни багато років несла тільки Німеччина та німці. Колаборація з нацистами державних та національних провідників інших європейських держав канула у забуття, хоча підтримувала її велика частина населення. Для Німеччини залучення до політичної колаборації було невід’ємним методом здійснення влади над окупованою Європою, для колаборантів — продовження державності або отримання перспектив на неї. Колаборація ґрунтувалась на соціальних конфліктах, як у випадку Франції, Норвегії та Голландії чи етнічних, як у випадку Словаччини, Хорватії чи українських, білоруських та балтійських націоналістів. Не дивно, що зразу після війни з політичних і психологічних приводів легше було сприймати себе як жертв, що перемогли.

Міф героїчного опору допомагав налагодити життя у важких післявоєнних умовах та забути про стидкі компроміси минулого. Оскільки до нацизму адаптувалась велика частина населення колаборуючих держав та повністю їхні адміністративні кадри, денацифікацію обмежено до мінімуму, щоб зберегти суспільні структури. До загальної амнезії спричинилась Холодна війна та потреба визнання Західної Німеччини союзником Заходу, а Східної Німеччини — “братньою” державою. У Радянському Союзі колаборація та Голокост підривали міф перемоги, непорушної віри в те, що радянська армія “визволила” цілі народи від “гніту” нацистів. У Польщі міф опору був побудований на безкомпромисному спротиві нацизму польського уряду у вигнанні, а не на поведінці населення, особливо щодо євреїв.

Відповідно, разом з проблемою колаборації та співпраці, з колективної пам’яті витіснено Голокост, оскільки це означало якщо не активну участь у безпрецедентному в історії винищенні цілого народу, то пасивну згоду на її проведення. Але знищення євреїв — не єдиний привід до амнезії. Після війни на заході Європи та в країнах соціалістичного блоку домінантою в пам’яті стали страждання власного народу, внаслідок чого жертви Голокосту втратили національність. У Франції євреїв називали “депортованими”, у Бельгії всіх бездержавних євреїв визнали громадянами Німеччини. Натомість у СРСР воєнні страждання були поза пам’яттю. Виокремлення страждань євреїв, як і будь-якої іншої національної групи з-посеред анонімних “радянських жертв”, влада сприйняла б як прояв націоналізму. Міф перемоги, який поширюється в 60-х роках між переможцями та переможеними лишає для жертв ще менше простору.

Розуміння проблеми співпраці з нацизмом частини населення чи державних установ періоду окупації прийшло перш за все крізь призму Голокосту. Після революції 1968 року голландці почали заново читати щоденники Анни Франк, який видали не німці, а саме їхні голландські сусіди. У Франції табу зламав у 1990-х роках судовий процес над чиновником уряду Віші Мауріса Папона, співвідповідального за депортацію євреїв до концтаборів. Роль Норвегії в Голокості допоміг висвітлити в середині 1990-х років урядовий комітет у справі викраденого майна євреїв. У Німеччині та Австрії переосмислення організаційної ролі не тільки Голокосту, а й загалом цілого режиму масово відбулося лише в поколінні внуків виконавців. Переосмислення означало визнання нацизму чи співпраці з ним за інтегральну частину власної історії (держави, народу, міста, часто навіть родини) одночасно з цілком критичним підходом до неї. Іншими словами, відхід від парадигми історії, як подій, що вибудовують міфологію спільноти, часом трагічну, але в перспективі часу об’єднувачу. Парадигма, метою якої є втеча від “стану магічної нечистоти” спільноти (як Карл Юнг назвав почуття колективної провини) через виправдання злочинів їхніх членів обставинами, необхідністю меншого зла або через винесення їх разом з виконавцями поза дужки історії та суспільства, як “зрадників” чи “шумовиння”.

Для великої частини Європи кінець війни означав звільнення від нацизму, але не визволення. Комуністичний порядок на її сході був введений на наступних майже 50 років. Після колапсу антикомуністичного підпілля в перші роки після війни бажання незалежності періодично вибухало соціальними безуспішними зривами: в Угорщині 1956 року, у Чехословаччині — у 1968-му, у Польщі — 1981-го. В умовах СРСР спротиви могли набути характеру, обмеженого до вузьких кіл інтелігенції — як, наприклад, шістдесятники. Як наслідок, після падіння Залізної завіси Центрально-Східна Європа мала не тільки проблематичний досвід війни, але й комунізму разом з його неоднозначною роллю у (від)будові та нищенні національної свідомості. Незалежність, отримана вперше після Другої світової війни (у випадку України від 1920 року), уможливила вихід фрустрації та прояв емоцій, які в попередні десятки років блокувалися комуністичним режимом. З часом проявились жалі й історичні претензії до сусідніх народів чи держав, яких уже не треба було називати “братніми”. Вперше з’явилася й можливість висловити страждання, яких жителі Центрально-Східної Європи зазнали від комунізму: сотні тисяч вбитих у тюрмах, розстріляних по лісах, відправлених на Сибір, примусово масово переселених після війни.

Для багатьох національний рестарт означає виведення локального досвіду комунізму поза межі власної історії. Поширився міф, який можна назвати міфом “поневолення”, який одноманітно зображає цілий період комунізму тільки в поганому світлі, в основному крізь призму сталінського терору чи націоналізації майна. Легковажиться підтримка частини локального населення в побудові нового порядку та глорифікується націоналістичне підпілля “проклятих солдатів” (“*żołnierzy wyklętych*”) у Польщі, бандерівців в Україні), яке воювало не тільки проти нової влади, але й проти місцевого населення, яке не підтримувало їхніх поглядів. Цей наратив популяризують численні державні музеї окупації, терору, жертв комунізму і визвольного руху у Вільнюсі, Таллінні, Ризі, Сигеті, Будапешті, чи “інститути пам’яті”. У такому розумінні радянськість чи комунізм має характер суто зовнішній, а його послідовники — це “зрадники” народу. “Магічна чистота” спільнот черговий раз збережена.

Спротив комуністичній риториці антифашизму призводить часто до анти-анти-фашизму, комеморації навіть тих, хто у протистоянні з комунізмом увійшов у союз з Гітлером. Голови колабораційних урядів, як Антонеску в Румунії, Тісо у Словаччині чи Салаші в Угорщині, легко знаходять шанувальників у своїх державах. Зосередження на комуністичному терорі веде до змагань віктимності, експонування власних страждань та применшення Голокосту. Однак паралельно тема Голокосту поступово входить у державні шкільні програми та його пам’ять стає частиною публічного простору Центрально-Східної Європи. Час від часу ця присутність призводить до широких дискусій не тільки щодо ролі окупанта в екстермінації євреїв, але і ставлення місцевого неєврейського населення до євреїв. Дебати довкола книжок

Яна Гроса чи книжки “Наші” Рути Ванагайте підважили уявлення поляків і литовців про себе як таких, що чинили виключно героїчний опір тоталітарним режимам. Показали, що частина з них брала активну участь у винищенні єврейських сусідів або матеріально користалася з їх смерті.

Міфи “перемоги”, “поневолення” та “чистоти” — це шлях інтерпретації минулого, але також інструменти обмежування сучасного публічного дискурсу до чорно-білих поділів. Так міфологізована воєнна і післявоєнна історія, обмежена до боротьби “антифашистів” з “антикомуністами”, стає метафорою для сучасних спорів. Учасник публічних дебатів з іншими критичними поглядами стає ворогом — це “генетичний комуніст” (про ліберальне та ліве середовища) або “потомок фашистів” (про консервативне, націоналістичне середовища, чи будь-яке критично налаштоване до імперської російської політики).

Україна є частиною загальних змін, які відбуваються в переосмисленні Другої світової війни у Європі. Зараз в Україні конкурують два основні наративи: націоналістичний та пострадянський. Перший героїзує антирадянську діяльність націоналістичного підпілля, а радянськість бачить як політично-суспільний порядок, накинута Росією. Натомість пострадянський наратив підкреслює єдність українців та росіян у боротьбі проти нацизму, а націоналістичне підпілля трактує як спротив визволенню з-під нацистської окупації, як протидію миру та стабілізації. По суті, обидва наративи мають спільну структуру — біполярний уклад, у якому герої борються з ворогами. Вони не розглядають питань, які підважили б цей чистий поділ на своїх і чужих. Пострадянський наратив зі своєю міфологією “Великої вітчизняної війни” замовчує або виправдовує період співпраці з Гітлером (1939–1941), воєнні злочини чи терор проти цивільного населення. З іншого боку, націоналістичний наратив не говорить про участь частини українців у проекті радянської держави, ні про службу в нацистських формуваннях.

*Рабін-капелан, Самуель
Бліндер, переглядає вкрадені
нацистами з окупованої Європи
тори. Підвали Інституту
досліджень з єврейських питань,
Франкфурт-на-Майні,
6 липня 1945 р. Джерело:
National Archives at College
Park (531306)*

В останні роки на державному рівні помітні спроби виробити наратив, який об'єднав би суперечливі пам'яті. Це стало можливим особливо після Євромайдану та війни з Росією. Результатом стало прийняття елементів європейського наративу, у якому підкреслюється об'єднавча універсальність страждань. У нарацію українських страждань включено перспективу меншини — депортацію татар та Голокост. Відповідно, з 2015 року Україна святкує закінчення війни уже не тільки 9 травня (пострадянський День перемоги), але і 8 травня (європейський День пам'яті та примирення). Символічне значення мають також нові європейські хронологічні рамки, у які вписують війну з 1939 року (нападу Німеччини та СРСР на Польщу) до 1945 року (капітуляції Берліна). Одночасно продовжується безкритична героїзація націоналістичного підпілля.

Зміни останніх років у розумінні Другої світової війни не є кінцем, а тільки початком довгого процесу погодження та зіткнення наративів в Україні. Можна сподіватись, що через різноманітні досвіди війни в Україні, різниці в оцінці її післявоєнного радянського періоду, а також сучасної війни з Росією, цей процес триватиме ще багато років.

Томаш М. Янковський

БІБЛІОГРАФІЯ

- Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (New York: The Penguin Press, 2005), 878.
- John A. Armstrong, "Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe", *The Journal of Modern History*, 40, 1968, 396–410.
- The Politics of Retribution in Europe. World War II and its aftermath*, ред. Istvan Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (Princeton: Princeton University Press, 2000), 352.
- Bjarte Bruland, Mats Tangestuen, *The Norwegian Holocaust: changing views and representations*, *Scandinavian Journal of History*, 36, 2011, 587–604.
- Andrij Portnow, "Ukraina: wyzwania pamięci", *Pamięć.pl*, 7–8, 2015, 30–35.
- Pierre Bourdieu, *Pascalian Meditations* (Stanford: Stanford University Press, 2000), 256.
- Henry Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944* (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 400.
- Istvan Deák, *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II* (Boulder: Westview Press, 2015).
- Eric Steinhart, *The Holocaust and the Germanization of Ukraine* (New York: Cambridge University Press, 2015), 275.
- Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust*, ред. Muriel Blaive, Christian Gerbel, Thomas Lindenberger (Innsbruck—Wien—Bozen: Studien Verlag, 2013).

**РАДЯНСЬКА
ОКУПАЦІЯ
(1939–1941)**

ВПРОВАДЖЕННЯ

Період з вересня 1939 року до червня 1941 року в (пост-)радянському наративі називається “захистом” Західної України перед “фашистськими загарбниками”. У не-радянському українському та польському наративі — окупацією — хоча для одних це Західна Україна, для других — Східні Креси. Радянська пропаганда замовчувала, що розподіл Польської держави відбувся за договором з нацистами, тому намагалась довести у пропаганді наступу свій міжетнічний альтруїзм. Александер Ват вказує, що наступ військ у тогочасній радянській пропаганді називали перш за все “Польською війною”, можливо, як спроба змити ганьбу програної війни 1920 року. Атака у вересні 1939 року Радянського Союзу та “захист” України й Білорусі відбулись не в інтересах місцевих жителів, але в поточних інтересах Радянського Союзу — відволікання війни з Німеччиною.

Застосування терміна “окупація” в період 1939–1941 років пов’язане з невизнанням на міжнародному рівні захоплення східної частини Польської держави СРСР, а також з фактичним невизнанням нової влади більшістю населення окупованих територій. Цей період в сучасному публічному і науковому дискурсі часто називають “першою” окупацією, що імплікує, що наступ радянських військ у 1944 році був початком “другої” окупації. У післявоєнні роки, однак, застосування цього терміна є більше виразом моральної оцінки цього періоду, ніж політичної і суспільної ситуації. Включення Західної України (південно-східної Польщі у міжвоєнний період) до складу СРСР було тоді уже міжнародно визнане. У наступні декади значна частина українців глибоко адаптувалася і долучилася до проекту творення Радянської України на приєднаних територіях чи то активною позицією участі в нових структурах влади і суспільства, чи то пасивним прийняттям ситуації.

Зараз в Україні в академічному і публічному дискурсах вживається два терміни на означення радянського періоду — радянський і совєцький. Другий використовують, щоб підкреслити чужість радянської політики й культури та применшити масштаб залучення українського суспільства до проекту Радянської України.

17 вересня 1939 року радянські солдати перетинають східні кордони Польщі. Через п’ять днів Львів капітулює, владу в місті повністю переймає радянська адміністрація. Наступ на Польщу відбувається згідно з таємним протоколом нацистсько-радянського пакту Молотова — Ріббентропа. Офіційно Молотов, після консультації з німецьким послом, виправдовує атаку розпадом Польської держави внаслідок наступу нацистських військ та потребою захисту білоруського й українського населення. Окупація близько половини території міжвоєнної Польщі відбувається з порушенням попередніх численних договорів.

*Зустріч радянських та німецьких офіцерів на початку окупації Польщі, жовтень 1939 р.
Джерело: Wikipedia*

Радянська влада зразу почала поширювати пропаганду: на плакатах розвішаних по місті, на шпальтах (нових) газет, на фабриках. Пропаганда зображувала картину міжвоєнної Польщі як капіталістичної держави “панів” та вихваляла Жовтневу революцію. Радянські пісні лунали з репродукторів на вулицях. Поширювано атеїзм — святкування Нового року мало замінити висміюване Різдво. До Львова привезли радянських українських митців, зокрема Олександра Довженка, Павла Тичину та Олександра Корнійчука. Радянська влада запрягає в колеса пропаганди також польських письменників лівих поглядів, частково комуністів, які втекли з Варшави. Серед них була Ванда Василевська, Єжи Борейша, Анатоль Штерн. Підставою поширення нового світогляду були нові школи. Відбулась їх секуляризація та деполонізація через введення в більшості з них української і російської як мови навчання. Приватні школи скасовано та заборонено навчання івриту як мови сіоністів. Контроль змісту навчання відбувався через заохочення учнів до доносів на вчителів. Хоча українські вчителі із задоволенням прийняли деполонізацію школи, їм було важко поширювати атеїзм.

Багато людей, особливо молодих і тих, які мали негативний досвід із санаційним режимом міжвоєнної Польщі, на початках сприйняли наступ радянської влади та перебудову інституцій з надією. Нова влада надавала більші можливості для українців та євреїв, на противагу полякам, яких вважала найбільшою загрозою для себе як групи, яка тільки що втратила державність та мала традицію боротьби за неї. Легше було здобути безкоштовну професійну і вищу освіту українською мовою, збільшилась зайнятість на заводах. Однак для контролю суспільства режим намагався підсилити етнічні поділи і паралельно утримати рівновагу між окремими групами, так щоб кожна з них почувалась невпевнено у своєму статусі. Одночасно з переслідуванням довоєнної, в основному польської, еліти зрівнялись можливості суспільного авансу. Радянська кадрова політика просувала на державні посади українців і євреїв. Нова система відкривала можливості тільки тим, хто демонстрував лояльність до радянської влади. Інтелігенція, розчарована санаційною політикою уряду Польщі, яка симпатизувала соціалістичним рухам або була просто аполітична, могла отримати становище в перебудованих інституціях. Співпраця з новою владою не завжди означала підтримку для її ідеології, хоча переважно була пов'язана з необхідністю закривати очі на її жорстокість. Надія, пов'язана з новою владою, з часом почала слабнути через реальну ситуацію. Однак задля утримання тотальної влади режим не визначав чітких меж цієї лояльності, неодноразово відкидаючи та звинувачуючи вірних йому у націоналізмі. Так були заарештовані журналісти газети "Czerwony Sztandar" та довоєнні письменники: Александер Ват, Владислав Броневський та Анатоль Штерн.

Легалізація влади відбувається внаслідок "виборів" до Народних Зборів Західної України 22 жовтня 1939 року, де голосувати можна було тільки за кандидатів, затверджених раніше тимчасовою радянською адміністрацією. Створенню списку виборців передувало масовий збір персональної інформації про населення, який часто нагадував допити. Голосування не було таємне, відбувалось під наглядом НКВС. Депутати Зборів затверджують приєднання новозайнятих земель до складу Радянського Союзу, а також голосують за рішення Москви про націоналізацію підприємств та житлового фонду.

Від середини 1940 року починається боротьба з "націоналізмом" та колективізація. Не випадково тільки тоді відкрились двері КПРС для місцевого населення. З позиції Москви, участь в одній дозволений партії сприймалася за честь та була відкрита тільки для членів з перевіреними поглядами. Для багатьох містян, однак, участь у партії була спробою самозахисту чи покращення власної ситуації. Їх колаборацію з новою владою підтримували матеріальні мотивації, а також ідеологія, підсилена довоєнною радянською пропагандою, яка зображала Радянський Союз як ідеальний край рівності.

Карикатура Адольфа Гітлера та Юзефа Сталіна, атакуючих польського солдата. Автор: Артур Шик. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (18-428-5)

Побутовий рівень щоденного життя у Львові, як і в інших окупованих землях, знизився. Націоналізована економіка не могла відповісти на актуальні запотребування ринку. Незабаром після початку окупації почало бракувати на ринку одягу, солі, мила. У магазинах з'явилися черги. Курс рубля зрівнявся зі злотим, прибулі радянські солдати та чиновники мали змогу дешево купувати продукти. Через проблеми з постачанням продуктів помітно знизився рівень гігієни. Боротьба зі спекуляцією мала прикрити руйнівний вплив нової моделі економіки.

Через посилену пропаганду та масові репресії у 1939–1941 роках майже не розвинулись організовані структури опозиції. Радянська влада боролася з ними через масові ув'язнення і депортації. Їхньою метою було знищення будь-якого потенційного осередку опору: інтелігенції, керівництва міжвоєнної поліції, членів націоналістичних рухів, колишніх державних працівників та середній бізнес. Упродовж двох років депортовано приблизно 300 тисяч людей. Згідно з оцінками серед депортованих було 20–30% євреїв, 52–60% поляків та 10–18% українців. Причини переслідування могли бути як через національне походження, так само соціальне та економічне. Після капітуляції Львова, попри договори, офіцерів польського війська депортували до табору у Старобільську, де їх пізніше розстріляли. Членів львівської поліції розстріляли ще дорогою до Винників. У Львові в червні 1941 року сили НКВС розстріляли приблизно 4 тисячі в'язнів. Наступ нацистських сил був такий швидкий, що не було часу їх евакуювати.

БІБЛІОГРАФІЯ

Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic", *Slavic Review*, 53, 1994, 414–452.

Timothy Snyder, *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York: Tim Duggan Books, 2015), 480.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto lwów (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1937), 128.

Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (New York: Cornell University Press, 2015), 356.

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie, 1939–1944. Życie codzienne* (Warszawa: Książka i wiedza, 2000), 433.

Christoph Mick, "Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44", *Journal of Contemporary History*, 46, 2011, 336–363.

Jan Rogowski, "Kult A. Mickiewicza we Lwowie w latach 1939–1941 (notatka sprawozdawcza)", *Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 38, 1948, 522–532.

Вступ радянських військ у Львів: очікування та страхи

вул. Личаківська

Друга світова війна для Львова розпочалась 1 вересня 1939 року бомбардуваннями літаками Люфтваффе Головного вокзалу. 12 вересня створене для захоплення Львова воєнне моторизоване угруповання “Шернер” під командуванням Фредерика Шернера отримало наказ захопити Львів, і о 14:00 почався штурм міста. Попри сподівання нацистського командування на швидке здобуття Львова, місто тримало оборону майже десять днів під командуванням генерала Владислава Лянгнера. 17 вересня на територію Польщі входить Червона армія, і вже 22 вересня генерал Лянгнер змушений був підписати “Протокол про передачу Львова військам радянським”.

Варто зазначити, що, попри складні міжнаціональні відносини, які склалися в місті в міжвоєнний період, більшість громадян міста — поляків, українців і євреїв — виступили на захист міста і держави від нацистів. Уже в перші дні вересня до львів'ян українців звернувся Василь Мудрий, голова Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) — найбільшої української партії на території міжвоєнної Польщі, із закликом встати на захист Польщі як держави, попри всі непорозуміння і конфлікти. Боронити державу і місто, відкласти з'ясування відносин з поляками на потім закликав також Митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький. За різними підрахунками, у шеренгах польського війська, зокрема на захисті Львова, у вересні 1939 року проти Вермахту воювали від 150 до 200 тисяч українців.

Від заяв і підтримки утрималась Організація українських націоналістів (ОУН). Навіть більше, ОУН спричинила декілька акцій диверсій і саботажу, що призвело до арештів і подальших антипольських виступів членів організації. Такі дії не сприяли об'єднанню зусиль у боротьбі зі спільним ворогом, розбивали і без того крихкі зародки довіри між польською й українською громадами, а до того ж змушували і керівника української фракції в сеймі, Василя Мудрого, і Митрополита Андрея вкотре запевняти, що українці “вірні закликам свого керівництва і чинникам державної влади, та здоровому інстинкту самозбереження... Під час усієї війни і в теперішніх днях у Львові поводяться спокійно і займають гідну позицію щодо історичних подій, розв'язання яких в руках армії, яка воює”. Подальші окупації міста і перебіг війни тільки посилювали протистояння і всередині української громади, і між різними національними групами Львова.

22 вересня 1939 року Червона армія увійшла до Львова вул. Личаківською.

Гавриїл Костельник, священник, так згадує про загальний страх, про те, як люди боялись солдатів, що входили до Львова:

Сонячний день, саме полудень. “Доблесна” Червона армія вїздила до Львова з Личаківської рогачки. Ми несміливо заглядали крізь вікна з будинків св. Юра на Городецьку вулицю. Несміливо тому, що червоноармійці тримали в руках готові до вистрілу рушниці з наїженими багнетами, спрямовані на кам’яниці... Їхали менші танки та авто з вояками. На деяких автах при красноармійцях пишалися місцеві підростки з червоними кокардами.

Радянські газети, описуючи цей день, розповідали про натовпи львів’ян, які вийшли вітати Червону армію, але так і незрозуміло, хто саме вітав? Про цей день в історії Львова залишилось безліч спогадів, однак дуже по-різному мемуаристи згадують національний склад натовпу: деякі українці і поляки звинувачують євреїв у надто теплому прийомі окупантів, у більшості польських мемуарів до євреїв долучають українців, як головних бенефіціарів цього вступу Радянської армії, а до того в деяких спогадах з’являється слово “шумовіння”, яке не має жодних національних ознак.

Німецький та радянський патруль на демаркаційній лінії. Видно радянський танк BT-7, вересень 1939 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-4233)

Радянську владу частково вітали, незалежно від національності, малоосвічені, малозабезпечені та робітники, які сподівались на поліпшення своєї матеріальної ситуації, які покладали велику надію на нову владу, оскільки прості гасла “рівності” і “соціальної справедливості”, якими намагався привабити до себе Радянський Союз ще до війни, були зрозумілими і давали надію на швидке розв’язання їхніх економічних і соціальних проблем.

Євреї й українці мали більше причин для вітання радянських військ. Для євреїв Радянська армія були не-нацистами, і для частини цього було достатньо. Реакцію єврейської бідноти описав у своїх мемуарах математик Гуго Штейнгауз, спираючись на розповідь колишнього ректора Львівського університету Станіслава Кульчинського:

...величезна маса бідноти, яка мешкала за театром, ринула зустрічати більшовиків, так вирядившись у кокарди та червоні зірки, що аж викликала сміх російських офіцерів [...] У цьому виявлялась радість з приводу ледь не чудодійного порятунку від Гітлера, втіха від того, що вони позбулись нашого режиму, що невтримно і швидко уподібнювався до фашизму.

Дехто з українців, у пам’яті яких міжвоєнний період залишився як період обмежень і дискримінації, вважав прихід Радянської армії “визволенням” і в цій ситуації бачив шанс на утворення своєї, хоч і радянської, але України.

Хоча частина інтелігенції симпатизувала Радянському Союзу, більшість інтелігенції була стримана у вітаннях Радянської армії, як і банкіри, промисловці, власники бізнесу, державні урядовці і представники політичних партій. Кристина Хігер, авторка спогадів “Дівчинка в зеленому светрику”, згадує реакцію родини на прихід радянських солдатів:

Мій тато дивився на ситуацію з гумором, бо вони з мамою завжди так ставились до будь-яких випробувань. Він називав росіян “непроханими гостями”, які зіпсували нам усе свято. “Вони називають себе визволителями, — писав він, — бо визволили нас від усього, що в нас було...”

Вітання радянської влади після війни і часто зараз інтерпретується як загальна національна зрада, особливо українців та євреїв. Насправді ж ми не знаємо, хто вітав і радів “визволенню”, і на сьогодні неможливо визначити ні національний склад натовпу, ні кількості. Важко також вказати скільки з тих, хто зустрів радянських солдатів, саме вітали їх, а не просто споглядали вхід як дійство. Окрім того, в умовах війни з Німеччиною наміри наступу радянських військ не були очевидні. Війна зі СРСР не була офіційно проголошена і в деяких місцях, як Станіславів, Рівне чи Тернопіль, місцева влада закликала населення до дружньої зустрічі.

Настрої щодо Радянської армії у ці дні не піддаються узагальненню. Багато з тих, хто радів радянським військам, дуже скоро постраждали від нової влади. Але жонгливання звинуваченнями в мемуарах щодо різних національних груп показують, наскільки напруженими були взаємини між громадами і наскільки окремими і замкненими вони були один щодо одного, що в ситуації війни стало причиною посилення недовіри і стереотипів. Натомість висування таких звинувачень сьогодні свідчить про непроговорення і відсутність належного аналізу і рефлексій у питаннях відносин поміж різними національними групами в період як радянської, так і нацистської окупації.

У чому львів'яни були одностайні, то це в описах зовнішнього вигляду армії, який дуже відрізнявся від вигляду солдатів та офіцерів польського війська. Михайло Яворський, професор політичної теорії Міського університету Нью-Йорка (на момент початку війни був підлітком), її появу запам'ятав так:

Вони швидко крокували в три шеренги, сливе бігли, немов хотіли догнати західне сонце. Незнайомі уніформи темно-коричневого та блідо-оливкового кольорів свідчили, що то ані не німці, ані не поляки. Якби не зброя, я подумав би, що то якісь подорожні монахи. Їхні обвітрені обличчя були такими ж червоними, як п'ятикутні зірки на їхніх зелених касках. Очі мали вузькі й розкосі. Заболочені черевики, за плечима рушниці, на грудях пояс із патронами, над касками вістря багнетів — здавалось, вони щойно зійшли з екранів фільмів про Першу світову війну.

Саме відсутність відповідного одягу й елементарних речей у побуті, а також різні побутові звички викликали багато емоцій містян. Усе це спричинилось і до появи численних анекдотів, які товаришують будь-яким розповідям про початок радянської історії у Львові досі. Авторкою однієї з найвідоміших анекдотичних історій була Кароліна Лянцкоронська — науковиця, викладачка університету, власниця маєтку Лянцкоронських у Новому Роздолі під Львовом. У своїх мемуарах вона описала, як її розповідь про “квартиранта” — радянського офіцера, і його невміння користуватись туалетом дуже швидко “дійшла” аж до Кракова і стала улюбленим анекдотом у колі польської громади і під час, і після війни.

А походження анекдоту про “нічні сорочки” на дружинах радянських офіцерів приписують Юлії Солнцевої, дружині українського радянського кінорежисера Олександра Довженка. Описуючи своє перебування у Львові 1940 року, вона з жалем констатувала, що, попри добрі наміри, відсутність елементарної побутової культури зводила нанівець усі зусилля радянської влади продемонструвати культурні і духовні досягнення СРСР.

Але якщо в 1939–1941 роках ці анекдоти і комічні історії були способом зняття психологічної напруги в ситуації страху і репресій, то надмірне акцентування на таких моментах сьогодні є радше прикладом некритичного використання джерел і яскравою ілюстрацією несприйняття і відокремлення сучасних львів'ян від радянської історії міста, заперечення будь-якої участі українців у радянському проєкті. За анекдотами і легендами ховаються дуже важливі і ще належно не проаналізовані і не відрефлексовані теми: якщо ми вживаємо термін “окупація”, то як назвати львів'ян, які з власної волі або через примус працювали у 1939–1941 роках у школах й університетах, брали участь у мистецьких заходах, як ставитись до українців з Радянської України, які брали активну участь у “визволенні” тощо? Абсолютно не проговореними є питання націоналізації, реституцій і компенсацій.

Отже, початок Другої світової війни і радянської окупації був досить травматичним для всіх без винятку мешканців Львова. Проте події, явища і біографії з історії радянської окупації, на які насамперед звертають увагу у публічному просторі міста, потребують подальшого осмислення і дискусій.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Олександр Луцький, “Львів під радянською окупацією”, Український визвольний рух (Львів: Мс, 2006), 89–119.

Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (New York: Cornell University Press, 2015), 368.

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 432.

Оля Гнатюк, *Відвага і Страх* (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Сергій Громенко, “Кілька людей, два диктатори, і одне місто: оборона Львова 1939”, *Дзеркало тижня*, 31, 2014, 5–12 верес.

Jan T. Gross, “A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists”, *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its aftermath*, ред. Istvan Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (Princeton: Princeton University Press, 2000), 74–130.

Lanckorońska Karolina, *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939 — 5 IV 1945* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2002), 364.

Сергій Тримбач, “Без жодних купюр!”, *День: щоденна газета, Без жодних купюр*, <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/bez-zhodnih-kupjur> (режим доступу від 05.02.2019).

Політичний спектакль у театрі: Народні Збори

просп. Свободи, 28

Оперний театр — одна з найвідоміших львівських будівель, де поряд з проведенням різноманітних мистецьких заходів, відбувались також офіційні політичні. 26–28 жовтня 1939 року саме тут проходили Народні Збори Західної України. Депутати зборів одностайно проголосували за декларації про встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання з Радянською Україною.

*Микита Хрущов
виступає з промовою
в Опері, 1940 р.
Джерело: з колекції
польського Національ-
ного цифрового архіву
(2-17044)*

Один з юристів, знавців міжнародного права, свідчення якого записала Мілена Рудницька, згадував, як соромно було брати участь у таких дивних “виборах”:

Ходив я на передвиборчі віча, стежив за передвиборчою агітацією, але жодного ентузіазму, чи навіть зацікавлення я ніде не завважив... І головне, всі розуміли, що ці вибори — це кумедія, в якій нам припала роля маріонеток... Тут результат виборів був заздалегідь відомий... можна було думати, що фреквенція голосуючих буде мінімальною. А все ж, як показалося в день виборів, гіпноза передвиборчої акції діяла з математичною певністю: маріонетки поводились так, як цього хотіли московські аранжери.

Я був теж одною з тих безвольних маріонеток, і в неділю 22 жовтня пішов голосувати. Коли якийсь герой вам каже, що він не голосував, раджу не вірити йому: голосували всі. Перед виборчим льокалем, що містився в школі моєї округи, стояла довга черга. Не можу сказати, що почував себе приємно, коли я зайняв місце в черзі. Але коли я побачив, що передо мною стоять два монахи камедули, а хвилину пізніше за мною став у чергу відомий у Львові професор університету, поляк, ендек, — моє самопочуття значно покращало. Коли ж після того, як я ввійшов до виборчого льокалю, я побачив за столом двох наших молодців, які донедавна вважали мене й мені подібних громадян за щонайменше “опортуністів” і “угодовців”, я зовсім перестав соромитись, і перед людьми, і перед собою.

Тоді обрали 1484 депутати. Серед обраних до Народних Зборів делегатів було чимало відомих львів'ян: Галина Гурська, Василь Барвінський, Філарет Колесса, а також Кирило Студинський і Мар'ян Панчишин, які опинилися у Президії Народних Зборів Західної України.

На авторитет і статус доктора Панчишина нова влада не зважала і, на жаль, часто використовувала відомі постаті, не залишаючи великої можливості вибору. Зі спогадів Івана Прокопіва, працівника обласного відділу охорони здоров'я:

Доктора Мар'яна Панчишина вибрали делегатом Народних Зборів. Він приготував свою промову і дав Кунинець надрукувати на машинці. Потім, на вимогу Тимчасового Управління, він дав їм цю промову на перевірку. 50% з його промови викреслили і дещо додали. “Бачите, що зробили з моєї промови?!” — показав він мені покреслений машинопис. “Кажуть переписати і те говорити на зборах, що вони благословили. Нічого не зробиш. Треба, то треба”, — говорив він і дав друкарці переписати.

Таким добровільно-примусовим шляхом ухвалили рішення: про встановлення радянської влади в Західній Україні, про входження Західної України до складу СРСР і возз'єднання з УРСР, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель і про націоналізацію банків і великої промисловості. А потім довгі роки радянської влади (та й досі подекуди) щодо подій вересня 1939 року вживали термін “возз'єднання”. Натомість у західній історіографії, і дедалі більше в сучасній українській щодо періоду 1939–1941 років вживають термін “окупація”. Перемога у Другій світовій війні фактично легітимізувала нові кордони Радянського Союзу й УРСР як його частини.

Більше про діяльність львівської Опери під час війни можна прочитати у статті “Оперний театр: між ідеологією і культурою”.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Степан Попович, Галина Попович, Мілена Рудницька і її “Західна Україна під більшевиками” (Львів: Коло, 2016), 484.

Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Між національним визволенням і класовою рівністю

Монумент Міцкевича

26 листопада 1940 року о 13:00 урочиста делегація представників Львівського НКВС, партійних діячів та співпрацюючих з ними літераторів поклала квіти до пам'ятника Адаму Міцкевичу з нагоди 85-річчя його смерті. Кінець листопада був кульмінаційним моментом заходів на честь поета та початком його культу в радянській версії. Радянська влада бачила твори романтичного співця польських традицій та незалежності достатньо революційними та інтернаціональними, щоб доставити їх до комуністичної історичної нарації боротьби класів та народів. Цей культ врятував монумент від післявоєнної долі багатьох інших пам'ятників у Львові, таких як пам'ятники Яну Собеському чи Олександрю Фредру.

Протягом першого року окупації Львова інструменти репресії значною мірою були спрямовані проти поляків, яких слушно підозрювали в бажаннях відбудови своєї державності. Влада, щоб підкреслити більш прихильне ставлення до українців, поширювала культ Івана Франка та Тараса Шевченка. Заходи на честь Міцкевича мали прихилити до влади польське населення. Їх проводили в більшості шкіл, домів культури, по радіо транслювали декламування поезії не лише польською, а й у перекладах українською, російською та навіть їдишем. В оперному театрі відбувся вечір поезії з участю Леоніда Грищука, першого секретаря обласного комітету, та Василя Сергієнка, начальника управління львівського НКВС. За справою свого месіанізму, містицизму та антицарської постави Міцкевич представлений був з радянської перспективи як революціонер, проповідувач свободи народів та соціальної справедливості. Автор поеми “До приятелів Москалів” отримав цей статус попри вихваляння “відсталого” культури дрібної шляхти (тобто “класового ворога”), про яку Міцкевич написав у поемі “Пан Тадеуш”, його найпопулярнішому творі.

Під час цього вечора “спонтанно” Лев Нікулін, російський письменник, член КПРС, крикнув “Безсмертний Міцкевич, безсмертний польський народ”. Такі заходи виявили два аспекти. Перше, що в радянській риторичній національності можна або замовчувати взагалі, або вкладати в екстремальні форми — захоплюватися як “великою”, або критикувати як “буржуазну” та ворожу класово. Друге, що ця риторика могла радикально змінюватись на 180 градусів практично з дня на день.

У Радянському Союзі пролетаріат був принципово привілейованим класом. Однак, крім класових розподілів, радянська влада чи не перша інституціоналізувала етнічну належність. Залежно від своїх політичних потреб, вона надавала привілеї вибраній етнічній групі навіть ціною ідеї рівності між народами.

*Монумент Міцкевича,
липень 1937 р.
Джерело: з колекції
польського Національ-
ного цифрового архіву
(1-U-3668-3)*

Радянська влада, використовуючи національну політику, вступила у флірт з “буржуазною” тобто ворожою, національною культурою. Адже вірила, що національність влади остаточно була тільки “формою” (територія, мова, фольклор) без іманентної прив’язки до партикулярних політичних інтересів, та її можна було заповнити комуністичними ідеями. Тільки в такому випадку проявився би класовий характер суспільства, а національні розбіжності втратили б значення. Для Леніна і Сталіна істотною була також концепція “шовіністичних” (великодержавних) та пригноблених народів. У перших можна провести революцію дисципліною та очищенням, у других — більш тактичним підходом.

Політика національного упривілеювання досягла свого піку у другій половині 1920-х років, коли так звана коренізація давала адміністративну підтримку аж 192 меншинам. У половині 1930-х кількість народів, яким призначено територіальні привілеї, радикально зменшилась. Визнавали тільки народи з “великими традиціями”, а їхній статус був підтверджений наданням окремої території — республіки. Теоретично усі республіки мали бути в Союзі рівні, однак, за словами Сталіна, російський народ був “найбільш видатним посеред всіх народів Радянського Союзу”. Меншини, яким не призначили території, були в цій ієрархії найнижчими — приречені на обмеження та депортації. Національна. Національна приналежність стала біологічною рисою, яку передавали з покоління в покоління, незважаючи на те, наскільки складною була ідентичність людини і які б зміни у ній не відбувалися. Таку застиглу концепцію національності принесла до Східної Польщі (Західної України) радянська влада.

У вересні 1939 року на окуповану територію польської держави зайшли сили НКВС, які щойно закінчили Великий терор. Жертвами масових вбивств 1937–1938 років були передусім поляки (110 тисяч), яких масово звинувачували в антирадянській змові. Втрата державності у вересні 1939 року дала полякам на анексованих територіях реальні підстави до ворожого налаштування до радянської влади. Відповідно, вони стали головною ціллю НКВС. У радянській пропаганді польсько-українська суперечка міжвоєнних років була замаскована риторикою класової боротьби. Переможена Польща стала “шляхетською” та “панською” (тобто такою міцкевичевською...), представником французького та англійського капіталізму, який “шовіністично” гнобив українців — справжній “пролетаріат” анексованих територій. Хоча пропаганда визволення була звернена також до польського народу, його членів завжди можна було звинуватити в “буржуазному націоналізмі”. Відповідно, ставлення нової влади до українців було набагато м’якше, що мало на меті створити враження, ніби новий режим може принести рівність, яку попередня влада не могла забезпечити.

Разом з поляками найбільшою загрозою для радянської влади були євреї. Не тільки тому, що акультувались до польської культури (згідно з переписом 1931 року для 24% львівських юдеїв польська мова була рідною), але також тому що їхня професійна структура була не дуже надійна для комунізму. Приблизно 47% юдеїв у Львові було самостійними працівниками чи власниками фірм, тоді коли тільки 11% греко-католиків та 14% римо-католиків займали таку “капіталістичну” позицію. Водночас серед українців Львова було найбільше робітників — аж 66%, коли римо-католиків — 48% та юдеїв — 28%. Як наслідок, між вереснем 1939 року та червнем 1941-го євреїв депортували майже втричі частіше, ніж поляків, та в 7 разів частіше, ніж українців. Ця статистика однак не доводить, що причиною депортації була виключно національність (як часто хочуть це бачити прихильники змагань національної віктимності). Для нової влади важливі були також також соціальна та економічна становище чи політичні погляди.

Програму радянської влади надихали культурні програми українських націоналістів, а тільки від половини 1940 року також польських. Так, спочатку вона намагається притягнути до себе найширші кола українського суспільства, знаючи, що воно в більшості не очікувало “визволення” зі сходу. Александер Ват, письменник, який на початку активно підтримував радянську владу у Львові, згадує:

Совети дуже спостерігали, щоб жоден росіянин ніколи не був у жодному президіумі. Неймовірна сталінська скрупульозність у збереженні формалізму. Були тільки українці, тому що це була Західна Україна.

“Визволення” не означало рівноправ’я. Незважаючи на те, що більшість населення вживало польську чи їдиш, Львів мав бути радянським “древнім українським містом”. З його публічного простору усунуто польську символіку, змінено назви вулиць. Прикрашено портретами Сталіна, Леніна та новими пам’ятниками. Навчання має відбуватись українською мовою. Українську мову примусово введено у шкільництві та культурі. Великий театр був перетворений на Театр опери та балету. Університет Яна Казімежа — на Державний університет імені Івана Франка. Кількість польських студентів в Університеті та Політехніці протягом трьох місяців зменшилась наполовину. Після зміни мови в публічних інституціях наступною була зміна працівників. До квітня 1940 року роботу втратило 13 тисяч людей, здебільшого непропорційно багато поляків. У радянській концепції національності не було місця на змішані національні ідентичності, як українсько-польська чи єврейсько-польська (винятком була акультурація до привілейованої, російської). Для неї інтеграція євреїв у польську культуру була нещира. Їдиш був справжньою єврейською мовою, а іврит — “реакційний”. Влада просувала письменників, що писали на їдиш, і ввела їдиш замість польської як мову навчання в єврейських школах.

Наскільки українська культура була офіційно фаворизована коштом інших, настільки поляки чи євреї ніколи не були офіційно визнані цілцю репресії за національними параметрами. Офіційне визнання не було потрібне — національні приводи до репресій переплітались зі соціальними, політичними чи класовими. Ця гнучкість категорії дозволяла радянській владі корекції у своїй політиці залежно від актуальних потреб. Хвиля депортації, яка найбільш масштабно торкнулася поляків, відбулася 12 і 13 квітня 1940 року, внаслідок чого до Сибіру відправлено 7 тисяч львів’ян з родинами польських військовополонених, поліцейських, чиновників польської держави. У червні 1940 року НКВС арештував приблизно 20 тисяч біженців з територій Польщі, які були окуповані Німеччиною, в основному втікаючих від нацистського терору євреїв. У грудні 1940-го мішенню стало антирадянське підпілля (і українське, і польське). Переслідували також частину соціалістичних та комуністичних діячів, яка була сформована поза Радянським Союзом, інтелігенцію, релігійних лідерів та проститутток. Незалежно від національності була проведена націоналізація житлового фонду, промислу та фірм.

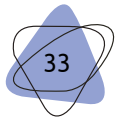

*Бронзова скульптура
Адама Міцкевича авторства
Станіслава Левандовського, 1938 р.
Джерело: з колекції польського
Національного цифрового архіву
(1-K-4057)*

Від половини 1940 року, коли Німеччина напала на Францію, поступово змінилася геополітична ситуація. В очікуванні близького конфлікту з Німеччиною Сталін вирішив змінити ставлення до поляків у Західній Україні та рекомендував “негайно зліквідувати [...] перегини та застосувати методи з метою встановлення братських стосунків між українськими та польськими робітниками”. Дозволено проведення публічних лекцій польською мовою, знято обмеження на видавання паспортів полякам, припинено агресивну критику польської держави. Від осені почали допускати поляків до державних посад, розпочали роботу над створенням системи польських шкіл.

Заходи на честь Адама Міцкевича були частиною повороту в політичному курсі. Викликали вони ентузіазм, однак інший від запланованого. Замість підтримки для радянської влади та майбутньої радянської польської республіки, яка, можливо, постала б після війни з Німеччиною, святкування розбудили польський патріотизм і націоналізм.

Цинічні маніпуляції окупаційної влади над національними почуттями були одним з головних методів, крім репресій, здійснення влади над суспільством. Використання національної “форми” з часом, проте, не заповнилося класовим змістом. Її порожнечу почали заповнювати спрага незалежності, ностальгія та націоналістичні сентименти.

БІБЛІОГРАФІЯ

Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic", *Slavic Review*, 53, 1994, 414–452.

Timothy Snyder, *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York: Tim Duggan Books, 2015), 480.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto lwów (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1937), 128.

Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (New York: Cornell University Press, 2015), 356.

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie, 1939–1944. Życie codzienne* (Warszawa: Książka i wiedza, 2000), 433.

Christoph Mick, "Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44", *Journal of Contemporary History*, 46, 2011, 336–363.

Jan Rogowski, "Kult A. Mickiewicza we Lwowie w latach 1939–1941 (notatka sprawozdawcza)", *Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 38, 1948, 522–532.

Кінотеатр “Рай”

пл. Мар’яцкі (pl. Mariacki)
сучасна пл. Міцкевича, 6/7

Будинок, у якому розташований був кінотеатр “Рай”, 2016 р. Автор: Юрій Мориквас. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

У будинку на пл. Міцкевича, 6/7 працював один з багатьох кінотеатрів, у яких в 1939–1941 роках демонструвались художні і документальні фільми радянського виробництва. У 1930–1943 роках він називався “Рай”, після війни — імені Лесі Українки. Припинив своє існування у 2007 році.

Для радянської влади кінематограф був одним з основних інструментів пропаганди, для львів’ян — один з небагатьох дозволених і доступних видів відпочинку. Тому з початком радянської окупації у Львові поступово збільшується кількість кінотеатрів: від семи в жовтні 1939 року до 25 на початок грудня того ж року.

Уже в перший день окупації, 22 вересня 1939 року, відбувся перший показ радянського фільму “Ленін у 1918 році”. Від листопада 1939 року у львівських кінотеатрах з’являється дедалі більше радянських фільмів, таких як “Юність Максима”, “Чапаєв”, “Багата наречена”, “Мітька Лелюк” тощо.

Ще на початку війни у Львові на деяких екранах можна було подивитись кінопродукцію іноземного виробництва, але з часом об’єднання власників кінотеатрів, підлаштовуючись під нову ситуацію, вирішило показувати тільки радянські фільми. Згодом усі львівські кінотеатри були націоналізовані.

Оскільки окупація Львова відбувалась під гаслом “звільнення” українців, для українського глядача радянська влада приготувала відповідний репертуар — такі фільми, як “Тарас Бульба”, “Богдан Хмельницький”, “Мінін і Пожарський”, “Суворов” тощо. Ці твори мали виразний антипольський акцент, йшли українською чи російською мовами, мали на меті довести справедливість “визволення” Західної України з-під “польського ярма”. У листопаді 1939 року на екрани виходить перший кольоровий фільм — “Сорочинський ярмарок”, фільм транслювався українською мовою, але з польськими субтитрами.

Загалом на початок грудня 1939 року до Львова привезли близько 120 радянських фільмів. Відсутність інших доступних розваг, відносно низькі ціни на білети, велика кількість сеансів протягом дня сприяли збільшенню кількості глядачів у перший рік радянської окупації. Але з часом інтерес до явно пропагандистських фільмів виробництва СРСР почав падати, оскільки більшість картин була низької мистецької якості й робили їх за однаковим шаблоном. І тільки експорт фільмів з-за кордону дозволив радянській владі повернути глядачів до кінотеатрів. Першим іноземним фільмом у радянському Львові 1940 року був “Великий вальс”, популярність якого не змогли перевершити всі радянські фільми разом узяті. У 1941 році на екранах з’явився останній німий фільм Чарлі Чапліна “Нові часи”. Поруч з художніми фільмами у Львові часів радянської окупації почали демонструвати і знімати характерні для СРСР повнометражні документальні фільми-хроніки, такі як “Доповідь товариша Сталіна про проект Конституції під час VIII Надзвичайного з’їзду Рад” тощо.

Знімати документальну хроніку на окупованих територіях довіряли найкращим з радянських митців. Одним з тих найкращих був Олександр Довженко, український радянський кінорежисер, чиї роботи є надбанням світового кінематографа. Але абсолютно всі фільми Довженка можна назвати агітаційними, оскільки все радянське мистецтво мало відображати політику партії і пропагувати комунізм. Довженко підлаштовував свій режисерський талант під чергові партійні гасла й ідеї, що пропагували ідеї індустріалізації і колективізації, вічну боротьбу з усім і всіма, підкорення природи, участь у громадянській війні, “визволення” територій з акцентами, що задовольняли радянську цензуру. І саме для виконання чергового державного замовлення режисер прибув до Львова зі своєю дружиною, Юлією Солнцевою. Вона згадує їхню роботу в місті:

Ми прожили кілька днів у Львові, знімали все, що траплялося нам цікавого і несподіваного. З нами працював оператор Ю. Єкельчик, який ніяк не міг пристосуватися до зйомки документальних матеріалів і тому почувався погано. Він ніде і ніколи не встигав. Він був чудовим оператором художнього фільму. Що ж робити? [...] ми зняли багато матеріалу у Львові, зупинялися і в інших місцях, які були нам цікаві.

Львів справив на подружжя незабутні враження, цікаві тим, що це погляд людей, які працювали в СРСР, вперше потрапили до “визволеного” міста, радо спілкувались з місцевими, і, як митці, не могли не зауважити, як по-іншому виглядають новоприбулі громадяни, і не могли не помітити реакції місцевої “буржуазної” і богемної публіки, що, попри радянські реалії, все ще виглядала інакше. Зі спогадів Юлії Солнцевої:

Ми увійшли в ресторан тому, що іншого місця пообідати не було. Нас вразила неймовірно багато одягнена публіка, гучна музика. Всі столи були зайняті. Ми — я, Довженко, Шкловський і ще двоє наших товаришів, також одягнені у військове, — зупинилися у дверях готелю. Усі погляди обернулися на нас. Наш одяг ніяк не зливався із загальним виглядом ресторану. Тому весь ресторан обернувся в наш бік. Музика несподівано припинилася. Ми почувалися дуже незручно, але їсти так хотілося, і ми пішли поміж столиків, люди за якими дивилися на нас гнітючим поглядом.

Знайшовши вільний столик, ми сіли. До нас підійшов лакей. Шкловський звернувся до Олександра Петровича: “Сашко, очевидно, ми не туди потрапили, нам треба вибиратися негайно”. Ми взяли меню і дивилися так, ніби там для нас нічого немає, — встали і пішли. Зал сидів в абсолютній тиші. Усі стежили за нашими рухами, і від цього нам було ще важче.

Ці приватні враження не завадили творчій праці, і результатом перебування Олександра Довженка та Юлії Солнцевої в Галичині став український документально-історичний фільм-хроніка “Визволення”. Картина вийшла на екрани 25 липня 1940 року українською і російською мовами. Довженко написав до неї дикторський текст, був автором монтажу.

Фільм-хроніка “Визволення” розповідає про прихід радянської влади на територію, яка до початку війни була у складі Польщі. Основною ідеєю було показати радість і щастя селян, робітників і мешканців Львова з приводу зміни влади. Кадри з вітанням Червоної армії гуцулами й одноставним голосуванням за встановлення радянської влади монахами Почаївської лаври мали довести одноставність позиції всіх жителів Західної України у згоді на приєднання до СРСР.

Львівський епізод у “Визволенні” не є дуже довгим. Перші кадри показують передусім архітектуру і вулиці міста, пам’ятник Яну Собеському, якого голос за кадром просить не плутати з Богданом Хмельницьким, але вже з перших хвилин тексту можна зрозуміти, що в перспективі головними акцентами в історії міста буде те, які пам’ятники залишать і яка термінологія увійде до щоденного слововжитку нових громадян СРСР. Одним з аргументів на користь “приєднання” Західної України озвучується спільна історія і спільні витоки трьох слов’янських народів: українського, російського і білоруського. Також наголошується на одвічних прагненнях “братів”

бути разом в одній державі, спільній боротьбі селян проти “римського католицизму” і “польської шляхти” і на складній економічній ситуації місцевого пролетаріату. З головних історичних персонажів, пов’язаних з містом, основна увага авторів фільму приділяється “народним борцям” з “польською шляхтою” — Івану Підкові, Богдану Хмельницькому і Максиму Кривоносу, але не забули і про ХХ століття, де згадується Олександр Пархоменко, один з очільників військового гарнізону Першої кінної армії Семена Будьоного, і “сталеві дивізії” Семена Тимошенка, якого, за словами авторів фільму, вітали у Львові з хлібом-сіллю. Не забули згадати й Івана Франка, якого називають письменником-демократом, а також Адама Міцкевича, пам’ятник якому у Львові стає місцем для мітингів і демонстрацій.

Якщо з ідеологічного погляду довженківський фільм “Визволення” є типовим прикладом радянської агітації, то з художньо-естетичної — фільм є дуже цікавим прикладом операторської роботи. У команді Довженка працювали чотири кінооператори, і до того ж була використана кінохроніка інших митців. Незважаючи на закадровий текст типової радянської пропаганди, саме кадри розмови і зустрічі львів’ян зі солдатами Червоної армії є дуже живими і справжніми та досі широко тиражованими як приклад документальної хроніки Львова 1939–1941 років.

Майже сорок хвилин з години часу у фільмі займають виступи громадян, новообраних депутатів і представників вищого партійного керівництва, і ця частина фільму є найбільш передбачуваною і найменш цікавою.

11 вересня 1940 року документальний фільм “Визволення” демонструють у Львові з нагоди річниці “возз’єднання”. Щоправда, довго на екранах фільм не протримався і швидко зник. Тепер і весь фільм, і львівські фрагменти цієї хроніки є доступні для перегляду на кіностудії імені Довженка в Києві, у Центрі міської історії у Львові, а також в інтернеті. Безумовно, вони вартують перегляду і обговорення.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Віра Агеєва, Сергій Тримбач, Довженко без гриму: листи, спогади, архівні знахідки (Київ: Комора, 2014), 472.

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944, Życie codzienne* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 430.

Фільм “Визволення”, режисер Олександр Довженко, Юлія Солнцева, <https://www.youtube.com/watch?v=8mIqnb4PivQ> (режим доступу від 05.02.2019).

Сергій Тримбач, “Без жодних купюр!”, Щоденна газета “День”, <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/bez-zhodnih-kupyur> (режим доступу від 05.02.2019).

Націоналізація чи продовження традицій? Колишня шоколадна фабрика “Бранка”

вул. Шептицьких, 26

Польські діти з Німеччини у Львові. Учасники подорожі з опікунами перед брамою фабрики солодощів, шоколаду і какао “Вранка” SP. АКС, яку відвідали, 1938 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (1-Z-956)

Згідно з рішенням Народних Зборів, що проводились в оперному театрі 26–28 жовтня 1939 року, починається новий етап радянської ліквідації приватної власності і націоналізації підприємств. 1 грудня 1939 року в державну власність УРСР переходять як промислові підприємства, так і дрібні ремісничі майстерні, магазини і кіоски. На кінець року націоналізовано вже 178 промислових об’єктів. Процедурі націоналізації підприємств намагались надати ознаки демократії, залучаючи до неї робітничі збори. Рішення “знизу” затверджувались виконавчими комітетами.

Одним з перших націоналізованих приватних підприємств у Львові стає фабрика “Вганка”, що знаходилась на сучасній вулиці родини Шептицьких, 26. Ця фабрика була найстарішою і найпотужнішою кондитерською фірмою у Львові. Створена 1882 року як парова фабрика цукрів та медівників “Вганка” кондитера Маурісія Брандштадтера. До початку Другої світової війни на фабриці працювало понад 600 робітників, і, окрім шоколаду і цукерок, підприємство випускало вафлі, кекси, сухарі, тістечка, какао тощо. Після націоналізації “Вганка” стала Кондитерською фабрикою імені Кірова.

Ще одним націоналізованим у 1939 році приватним промисловим підприємством стала фірма “Gazet”, побудована 1910 року на перехресті сучасних вулиць Заводської та Ткацької. Основною продукцією “Gazet” був шоколад, цукрові вироби і мармелад. У 1925 році підприємство оснащують електродвигунами, машинами для розтирання шоколадної маси, млинком до какао тощо, а в 1937-му фабрика має вже кілька споруд: адміністративну будівлю, дві фабричні будівлі і склади. До початку радянської окупації Львова власником фабрики був Самуель (Соломон) Хаммер. Після націоналізації перетворена на кондитерську фабрику “Більшовик”.

Окрім великих кондитерських підприємств, радянська влада націоналізує також і фабрики меншого масштабу, зокрема “Фортуна Нову”. Це підприємство виросло з домашнього бізнесу Климентини Авдикович-Глінської. Вдова з двома дітьми, якій не вдалося добитись вдовиної пенсії, продає швейну машинку, купує мішок цукру, починає робити помадки, які успішно продає. Вже у 1922 році їй вдалось заснувати невелику фабрику цукорків і помадок “Фортуна” і перенести бізнес з Перемишля до Львова. У будинку товариства “Просвіта” Климентина Авдикович відкриває крамницю. Згодом через величезну конкуренцією і проблеми з приміщенням по допомогу звертається до Митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького й отримує від нього інвестицію в розмірі 46 тисяч доларів США. З 1 листопада 1924 року підприємство функціонує як фабрика “Фортуна Нова”. До початку війни ця фабрика пережила період як розквіту, так і кризових ситуацій, але успіхом завдячувала розвиненій маркетинговій діяльності. “Фортуна Нова” мала крамниці у Дрогобичі, Стрию, а також чотири крамниці у Львові, найвідоміша з яких була на вул. Руській, 20. Крім того, продукцію Климентини Авдикович можна було придбати в містечках Волині, Холмщини і Підляшшя. Найбільшою популярністю серед української громади Львова користувався комплект шоколадок “Солодка історія України” з портретами гетьманів і князів. На момент націоналізації на підприємстві Климентини Авдикович працювало 110 осіб. “Фортуна Нова” була перетворена на кондитерську фабрику № 3 і стала підрозділом фабрики імені Кірова.

У 1939 році на базі трьох вищезгаданих націоналізованих кондитерських фабрик, разом з іншими львівськими підприємствами, створюють Український кондтрест західних областей.

У 1962 році, відповідно до постанови Ради Народного Господарства Львівського економічного району від 10 травня 1962 року № 277, прийнято рішення об'єднати Чортківську кондитерську фабрику і дві львівські, “Більшовик” і фабрику імені Кірова, підрозділом якої була кондитерська фабрика № 3, в одне підприємство — виробничу фірму “Червона троянда”. З серпня того ж року назву кондитерської фабрики змінили з “Червоної троянди” на “Світоч”.

У перші роки діяльності “Світоч” оновлює технічне устаткування, розбудовує фабрику і розширює асортимент продукції. Львівська кондитерська фабрика була одним з небагатьох підприємств, що не працювало на військово-оборонний комплекс, і було підприємством іншого, не металургійного профілю, яке отримало понад 2 млн карбованців на переоснащення і модернізацію в радянський період. Також на шоколадній фабриці були дозволені певні експериментальні нововведення, що були не характерні для соціалістичного виробництва, наприклад, економічне стимулювання робітників.

Уже з початку 1970-х років продукція львівського “Світоча” стає візитівкою міста, гордістю львів'ян, невід'ємною частиною подарункового пакета і дефіцитним товаром, за допомогою якого можна було відкрити двері до різних владних і суспільних інституцій. Продукцію львівської шоколадної фабрики експортують за кордон. Окрім фірмового магазину у приміщенні колишньої цукерні Залевського, за тою ж адресою, на сучасному бульварі Шевченка, 10, знаходився перший за радянських часів “Шоколадний бар”, куди виводили гостей міста на дегустацію гарячого “світочівського” шоколаду.

З проголошенням незалежності “Світоч” стає акціонерним товариством, а у 1998 році фабрика увійшла до групи компаній Nestlé S.A. (Швейцарія), у складі якої функціонує донині.

На сьогодні майже на кожному продукті львівської шоколадної фабрики “Світоч” поруч з логотипом є дата — 1882 рік, рік заснування довоєнної “Бранки”. Основне виробництво підприємства “Світоч” знаходиться на вул. Ткацькій, 10, де до початку радянської окупації функціонувала приватна фабрика Самуеля Хаммера “Газет”. Історія “Фортуни Нової”, про яку тепер багато можна прочитати і в друкованих виданнях, і на інтернет-ресурсах, описується як історія “попередниці львівського “Світоча”, що продовжує традиції “українського” підприємництва у Львові”. У цьому сучасному наративі історії фабрики майже зовсім відсутній радянський період, коли фабрика була заснована і на який припадає найбільший і найуспішніший період її існування. На офіційному сайті підприємства сторінка, присвячена історії фабрики, починається фразою:

“Світоч” — це львівський бренд, якість якого ретельно покращувалась з самого заснування — з 1882 року. “Світоч” — класичний бренд. Львів’яни не даремно так любляють шоколадні смаколики від “Світоч”, адже історія бренду нараховує більш ніж 130 років.

Наскільки правомірним є використання імен, дат і брендів дорадянських приватних фабрик Львова сучасним підприємством, як доказ “тяглості” традицій, є питанням, над яким варто задуматися в контексті осмислення та присвоєння радянського періоду Львова. Загальнопоширене демонстративне несприйняття радянського періоду в історії Львова і відокремлення себе й історії своєї родини від так званого чужого періоду “совєцької окупації” мирно співіснує з історіями таких підприємств, як “Світоч”, і привласненням довоєнних досягнень фабрик-попередниць, надаючи їм національного забарвлення.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Олександр Луцький, “Львів під радянською окупацією”, Український визвольний рух (Львів: Мс, 2006), 89–119.

Ігор Чорновол, Климентина Авдикович, Перша українська фабрика цукорків “Фортуна Нова”, https://www.academia.edu/22356379/Климентина_Авдикович._Перша_українська_фабрика_цукорків_Фортуна_Нова . Ред. Ігор Чорновол. Львів Тріада-плюс 2010. 47 сторінок “Фортуна Нова” (режим доступу від 05.02.2019).

Львівська кондитерська фабрика “Світоч”, <https://www.nestle.ua/media/pressreleases/svitoch---happiness-close-by> (режим доступу від 05.02.2019).

Нові сусіди Будинок Яна і Фридерики Лілль

вул. 3 Мая (3 Маја), 19
сучасна вул. Січових Стрільців

Від перших днів радянської окупації Львова нова влада розпочала розподіл помешкань, квартир і кімнат новоприбулим до міста. Передусім була потреба у розміщенні представників партійно-військового апарату і їхніх родин. До 27 листопада 1939 року у Львові в розпорядження НКВС перейшли 1004 квартири і кімнати. Вільні помешкання отримували шляхом виселення, переселення або арештів власників, і ці квартири займали родини офіцерів, міліції, урядовців інших рангів та інші “потребуючі”, що посідали високі посади в радянській системі. Прибулих до Львова нижчого рангу часто підселяли до родин, що мали багатокімнатні квартири.

Будинок на вул. Січових Стрільців, 19, 2015 р. Автор: Мирослава Шлапак. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Нові мешканці мушили мати призначення, так званий ордер, що видавався в Житловій конторі. Але частими були випадки, коли люди самовільно займали квартири, власників яких виселяли чи арештовували.

У будинку факультету міжнародних відносин, а в міжвоєнний період — власність графа Міхала Баворовського, до 1941 року винаймали квартиру Ян і Фридерика (Ірена) Лілль. Ірена Лілль була представницею рідкісної для жінки в першій половині ХХ століття професії біохіміка, і у Львові у царині гематології була єдиною представницею своєї статі. Через антисемітську кампанію в середині 1930-х років змушена була покинути академічне середовище, заснувала власну приватну лабораторію (на вул. Фредра, 4) неподалік приватного кабінету доктора Ґроера і кав'ярні "Шкоцька". Її чоловік, Ян Лілль, закінчив правничі студії, був представником заможного міщанського середовища адвокатів і суддів, мав приватну практику. З початку 1930-х років подружжя проживало в семикімнатних апартаментах, які з приходом радянської влади стають власністю держави. Восени 1939 року до Ліллів підселяють дві родини — представників військової і цивільної адміністрації, а кімнати, де урядовав Ян Лілль, перетворили на гуртожиток для учнів професійно-технічного шахтарського училища, фірму закрили. І якщо гуртожиток за допомогою доктора Ґроера таки вдалося виселити, то дві підселені родини залишились з Ліллями до початку нацистської окупації.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Grzegorz Hryciuk, Polacy we Lwowie 1939–1944, Życie codzienne (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 430.

Не/власник Будинок Гуго Штейнгауза

вул. Кадетська (Kadecka), 14
сучасна вул. Героїв Майдану

З початком радянської окупації до Львова починають прибувати працівники радянської адміністрації, військові, працівники органів НКВС з родинами, а також тисячі біженців. Уже восени 1939 року постала проблема з розселенням новоприбулих мешканців Львова. У місті починається масштабна націоналізація житлового фонду: кімнат, квартир, а також цілих кам'яниць.

Зазвичай до власників приходила так звана комісія з двох-трьох осіб і повідомляла про націоналізацію кам'яниці. У випадку категоричної відмови власника підписувати акт про націоналізацію, і то в кращому випадку, він змушений був платити досить високі податки, які неможливо було заробити з утримання будівлі. У найгіршому випадку, уже “колишнього” власника виселяли, забираючи не тільки будинок, а все рухоме і нерухоме майно. Після підпису під актом про націоналізацію деяким колишнім власникам дозволяли залишатись в ролі мешканців, при цьому суттєво обмежуючи площу проживання і кількість майна.

Після привласнення за будинки відповідали домуправи — управління державних будівель, обов'язки яких охоплювали як справи прописки, так і справи оплати комунальних послуг, тарифи на які встановлювала держава.

З огляду на кількість новоприбулих, націоналізацію помешкань і радянську практику підселення до квартири нових сусідів, ці ситуації спричиняли масу конфліктів і незручностей. Як не дивно, саме працівники НКВС, офіцери Червоної армії або вищі партійні чини і їхні родини з усіх можливих сусідів вважались “меншим злом” з уваги на порівняно трохи вищу побутову культуру, а також певний можливий захист. Щоправда, такими сусідами могли похвалитись тільки мешканці престижних районів і комфортабельних кам'яниць.

До таких “привілейованих” належала родина Гуго Штейнгауза — математика, засновника Львівської математичної школи, професора Львівського університету, автора книги “Математичний калейдоскоп”.

Гуго Штейнгауз походив із заможної родини, вищу освіту здобув в Геттінгені. Не любив випивки, був більш ніж скрупульозним у рахунках, ніколи не з'являвся на людях без краватки і найбільшим своїм науковим відкриттям вважав генія Стефана Банаха. Початок війни застав родину Штейнгаузів у Карпатах, і після довгих роздумів і вагань, чи варто втікати до Угорщини, вони вирішують повернутись до

Львова. До міста прибувають на четвертий день окупації, 26 вересня 1939 року, після відновлення залізничного руху.

Прибувши до своєї кам'яниці на вул. Кадетській, 14 (сучасна вул. Героїв Майдану), Штейнгаузи отримали нових "сусідів". У частині їхнього будинку, який був власністю сім'ї до початку війни, уже розквартирувались енкаведисти з родинами і проживали там до початку нацистської окупації. Кам'яниця була націоналізована, і у власність Штейнгаузів більше не повернулась.

Будинок Гуго Штейнгауза, вул. Кадетська, 14 (сучасна Героїв Майдану), квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

На відміну від свого колеги, Стефана Банаха, Гуго Штейнгауз залишив спогади про період радянської окупації. До радянської влади ставився скептично, а якщо вірити його щоденнику, навіть вороже, що не завадило йому і надалі працювати у Львівському університеті.

Фізико-математичний факультет був одним з небагатьох, який працював майже в повному довоєнному складі. Штейнгауз далі викладає, а також дає згоду на переклад своєї книги “Математичний калейдоскоп” російською мовою. Працюючи в університеті, професор Гуго Штайнгауз всіляко уникав активного публічного життя, ухилявся від відряджень і знаходив різні приводи, щоб не брати участі в радянському науковому житті. У спогадах, написаних уже під час нацистської окупації, професор дуже критично висловлюється щодо нової влади, критикує деяких колег і дуже негативно ставиться до українізації освіти в університеті. Водночас стає членом львівської філії Академії наук УРСР, яку очолив Стефан Банах, й отримує досить високу платню.

Попри націоналізовану кам’яницю і сусідство працівників НКВС, умови проживання і праці Гуго Штейнгауза, порівняно з іншими львів’янами, були кращими. Точні науки для радянської влади були в пріоритеті, тому за хорошими спеціалістами, до яких, безумовно, належав Гуго Штейнгауз, певний час зберігались посади і можливість працювати, але це не виключало їх з кола колишніх власників націоналізованих будівель.

Гуго Штейнгауз покинув свою кам’яницю на Кадетській, 14 у перші дні нацистської окупації. Після війни до Львова більше не повернувся.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

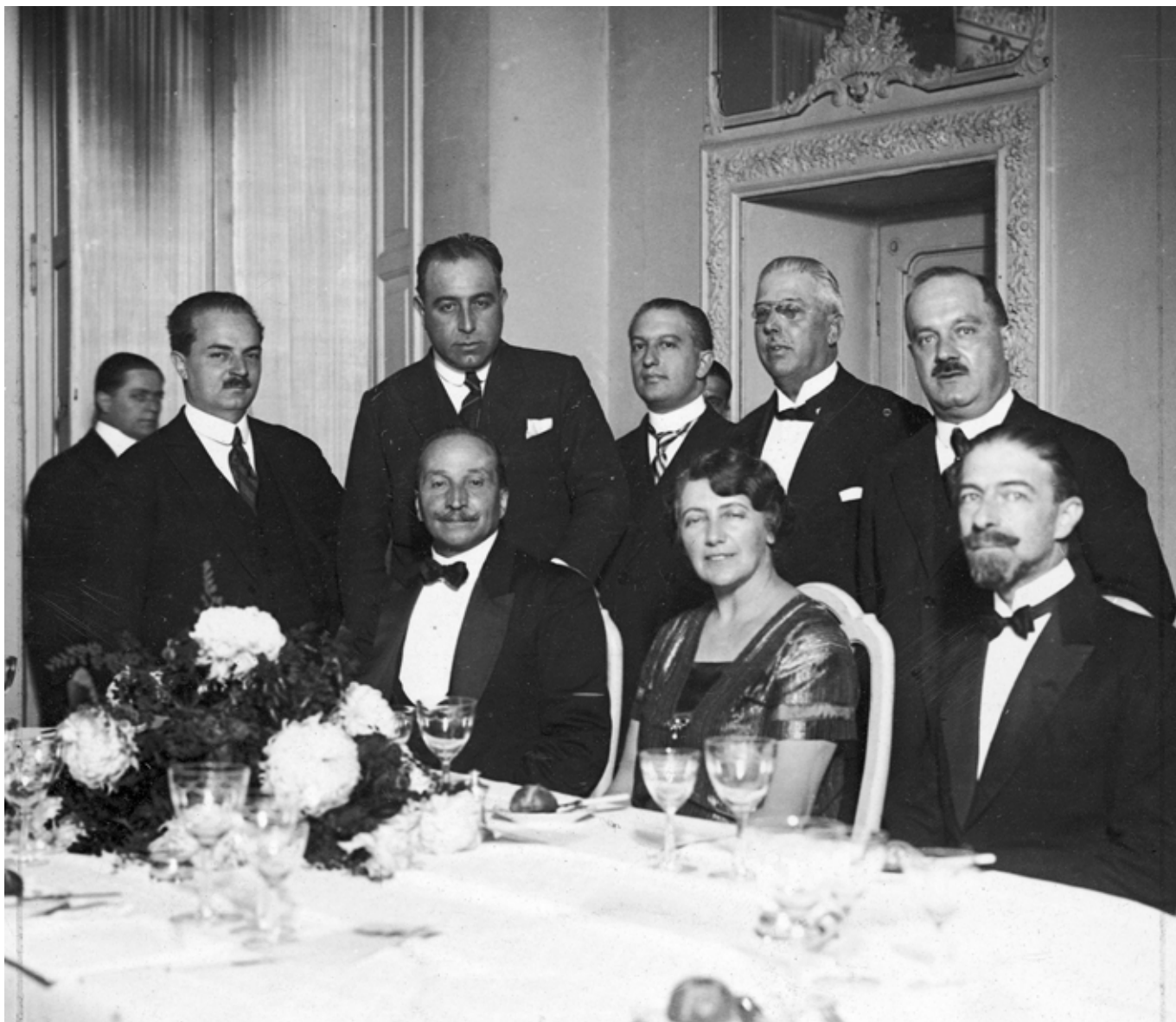
Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Mariusz Urbanek, Genialni. Lwowska szkoła matematyczna (Warszawa: Iskry, 2014), 284.

Anna Legierska, Geniusze i romantycy. Matematycy z kawiarni Szkockiej, <https://culture.pl/pl/artykul/geniusze-i-romantycy-matematycy-z-kawiarni-szkockiej> (режим доступу від 05.02.2019).

Будинок Соломії Крушельницької

вул. Крашевського (Kraszewskiego), 23
сучасна вул. С. Крушельницької

Соломія Крушельницька в Римі на прийомі принца Джоваллі в її честь після виступу в Королівській філармонії, 1924 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (1-K-8381)

У 1903 році Соломія Крушельницька купила кам'яницю при вул. Крашевського, 23. На момент набуття будинку співачка була в zenіті слави: її вже почули в Ла Скала, аплодували у Кракові й Варшаві, вже були позаду гастролі в Одесі і Санкт-Петербурзі, а попереду — тріумфальна роль Мадам Батерфляй в опері Пуччіні, складні для виконання партії у творах Ваґнера і Штрауса, а також гастролі за океаном. Але майже щоліта Соломія Крушельницька приїздила в Галичину на вакації.

Вересень 1939 року застає співачку на відпочинку в Карпатах, у селі Дубина, що недалеко від міста Сколе. Вона не була безпосереднім свідком входження радянської армії до Львова і перших тижнів окупації. До свого будинку (на вул. Крашевського, 23) Крушельницькій вдалось добратись лише місяць після входження радянських військ у Львів, а вже наприкінці листопада 1939 року вона перестала бути власницею цієї кам'яниці: на вимогу радянської адміністрації в міській управі Крушельницька змушена була підписати акт про націоналізацію в присутності племінниці Осипи Бандрівської і тодішнього адміністратора будинку Юліана Дроздовського. З цілого будинку в розпорядженні артистки залишилось тільки чотири кімнати, у яких вона жила із сестрою Ганною до кінця життя.

Оскільки на момент початку Другої світової Соломія Крушельницька була громадянкою Італії, виникає запитання, чому співачка не виїхала з Радянської України. Соломія Крушельницька не вела щоденника. І наскільки відкритою була її творчість, настільки ж закритим для публіки залишалось її приватне життя.

Співачка пережила тут нацистську окупацію і повернення радянської влади. Попри рішення залишитись, мала проблеми з отриманням громадянства СРСР — до 25 вересня 1948 року була підданою Італії, а після залагодження формальностей з громадянством втратила всі права на власність в Італії. Вілла Крушельницької у Віареджо була продана радянським посольством за посередництвом адвоката в Римі, а Соломія Крушельницька отримала невелику грошову компенсацію.

Українська історіографія створила зі Соломії Крушельницької ідеалізований образ української жінки, через який не пробивається світло на дуже цікаве, складне і неординарне життя. Залишається багато питань, особливо до радянського періоду. Крушельницька не була заарештована, з великими труднощами, але їй дозволили працювати в консерваторії. Її ім'я не було настільки відомим і присутнім у публічному просторі, як імена її колег: Філарета Колесси, Станіслава Людкевича та інших.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Галина Тихобаєва, Ірина Криворучка, Соломія Крушельницька: Міста і слава (Львів: Апріорі, 2009), 167.

Освіта і культура: кому пощастило? Галина Левицька Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка

вул. Боурларда (Bourlard), 5
сучасна вул. Остапа Нижанківського

Гра на на піаніно Bösendorfer, 1941 р. Джерело: Fortepan.hu (ID: 43282)

Наприкінці 1980-х років відкрилися нові можливості як для істориків і дослідників, так і для спраглих історії громадян: відкриваються архіви, є доступ до нових книг і джерел інформації з-за кордону, у публічному просторі з'являються спогади діаспори. Наслідком стало те, що період 1939–1941 років для Галичини впевнено починають називати окупацією, широкому загалу відкриваються масштаби репресій, повертаються забуті імена, виходять друком спогади і з'являються нові пам'ятники.

Музичне Товариство ім. М. Лисенка в Стрию

Дня 10-го березня 1927 Саля Народного Дому

о 8-мій годині вечір

КОНЦЕРТ

в 100 літню річницю смерти

БЕТОВЕНА

участь беруть:

Галя ЛЕВИЦЬКА п'яністка

Стефа ЛЕВИЦЬКА скрипачка

Л. ВУРМ вольтажеліст **І. А. КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ**

Програма:

1. І. А. Крушельницький: Бетовен, всіх студія
2. Весняна соната - на скрипку і фортеп'яно
3. Соната апасіоната - на фортеп'яно
4. Тріо с moll - на скрипку, чепчо і Фортеп'яно

фортеп'яно STINGL A. фортеп'яно STINGL A.

Квитки вступити від 2. 2 і 3 і вступити до купівлі в укр. Вазарі, в день Концерту від 9 год. згод. налі.

Дохід призначений на добродійні цілі.

Афіша концерту Левицької у Стрию, 1927 р. Джерело: Wikipedia

Галина Левицька. Джерело: Wikipedia

Ці зміни мали також і зворотний ефект: як говорити про митців, науковців, літераторів тощо, якщо вони не були заарештовані, заслані, депортовані, а, навпаки, отримали нові можливості при новій владі? За терміном “окупація” приходять нові “супроводжуючі”: колаборація, співпраця з владою, прислужники влади тощо. І оскільки в публічному просторі України через радянський період не виробились навички і вміння говорити на такі теми, наслідком цього стала або відсутність цього періоду в біографіях й експозиціях музеїв, або дуже загальна і коротенька інформація про цей період.

Тільки тепер починаються публічні дискусії і розмови про те, як ставитись до таких біографій і яка термінологія буде тут доречною, що є колабораціонізмом, що є примусом, а що — стратегією виживання.

Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка була утворена 1939 року на базі кількох довоєнних навчальних закладів: Консерваторії Польського музичного товариства, Консерваторії ім. К. Шимановського, Вищого музичного інституту ім. Миколи Лисенка, та, частково, кафедри музикології Львівського університету.

Активним учасником реорганізації вищої музичної освіти у Львові була Галина Левицька, піаністка, педагог, яка своєю місією бачила відкриття української музики. Вона вперше виконала для місцевої і закордонної публіки маловідомі твори Миколи Колесси, Пилипа Козицького, Левка Ревуцького, Зіновія Лиська та першої галицької композиторки Стефанії Туркевич-Лукіянович.

Будинок Музичної академії, квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Саме Галині Левицькій належала ідея створення школи-десятирічки при Львівській національній музичній академії ім. М. Лисенка. Про роботу Галини Левицької в період радянської окупації можна прочитати у спогадах її дочки, Лариси Крушельницької:

Вищий музичний інститут імені Лисенка був ліквідований, але на його базі і базі польської консерваторії відкрили Львівську Державну консерваторію. Маму було заангажовано на посади професора і завідуючої кафедрою фортепіано. (До речі, вона також одна з перших дістала в 40-му році підтвердження звання професора з московського ВАКУ). Крім того, як тільки було організовано Консерваторійну музичну десятирічку, Маму призначили її директором. Правда, досить довго її тримали як в.о. (виконуюча обов'язки), та Мама не звертала на це уваги.

Історія Галини Левицької цікава з огляду на те, що, на відміну від більшості мешканців Львова, її родина Левицьких–Крушельницьких уже мала досвід співпраці з радянською владою, і результат цього досвіду був трагічним. Оскільки в міжвоєнний період досить важко було реалізувати себе інтелектуалам інших національних груп, ніж польська, Іван Крушельницький, український поет, драматург, графік, мистецтвознавець і літературний критик, чоловік Галини, його батьки, українські інтелектуали Антін і Марія Крушельницькі, та інші члени родини разом з маленькою Ларисою Крушельницькою у 1932 році вирушають до Харкова, на Велику Україну, де, здавалося, відкриваються великі можливості для реалізації і праці на благо української держави. З усіх, що виїхали, вижила і врятувалась тільки маленька Лариса, яку всіма правдами-неправдами, за допомогою Червоного Хреста повернула до Львова Галина Левицька, у Львові її затримала хвороба, і вона не змогла виїхати разом з родиною до Радянського Союзу.

За іронією долі, виїзд до Австралії в серпні 1939 року, куди Галина Левицька була запрошена на роботу до сіднейської консерваторії, теж відклався через залагодження побутових питань і стан здоров'я Лариси, дочки, тож початок Другої світової відома піаністка зустріла у Львові.

За спогадами дочки Галини Левицької, дилему працювати чи ні на систему її мама, як і багато представників української інтелігенції, попри весь попередній досвід, вирішили на користь Радянської України, і головним аргументом була потреба у створенні своїх, хоч радянських, але українських структур. Ось як згадує про це Крушельницька:

Праця з головою поглинула мою Маму. Пам'ятаю їх (з Кирилом Студинським) розмови. "Треба використати момент, треба брати у свої руки університет, інститут, школи, театри..." — переконував він усіх. І справді, спочатку так було. Наша професура могла нарешті викладати у львівських вузах, артисти зайняли театри.

Після нацистської окупації Галина Левицька викладає в Консерваторії, не відмовляється від концертної діяльності, і разом із сестрами, Марією та Стефанією, у 1946–1947 роках виступає у складі тріо "Сестер Левицьких" (фортепіано, скрипка і віолончель). Учнями Галини Левицької були, зокрема, композитор Андрій Гнатишин, народний артист України Олег Криштальський та інші. На будинку по вул. Єфремова, 49, де Левицька проживала до своєї смерті в 1949 році, є меморіальна табличка. Похована у Львові.

З означенням радянського періоду 1939–1941 років в історії Львова як окупаційного біографію Галини Левицької важко вписати в бінарну модель "жертва — колаборант". Родина Крушельницьких–Левицьких була однією з перших, яка відчула

на собі репресивний характер радянської влади ще до початку окупації Львова. І попри таку родинну трагедію, Галина Левицька не тільки не покидає Львова, а й активно веде професійну діяльність на користь розбудови української радянської системи музичної освіти. Зробивши такий вибір, вона долучається до радянського проекту, стає його частиною. Творячи українську радянську культуру, вона формує себе, свою кар'єру, своє місце в новому радянському суспільстві. Ця біографія є прикладом того, як можуть накладатися вибори та ідентичності, як радянська система, яка контролює і накидає, одночасно дає можливість для реалізації, як вибудовується певний договір між державою і людиною в нових радянських реаліях. Це історія про ухвалення рішення, наслідки і відповідальність. А також це історія про сприйняття і розуміння таких біографій і моделей поведінки сучасниками.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Лариса Крушельницька, Рубали ліс. Спогади галичанки (Львів: Астролябія, 2008), 352.

Нові можливості? Людвік Флек Педіатричний шпиталь, зараз Львівська обласна клінічна лікарня

вул. Гловінського (Głowińskiego), 1/3
сучасна вул. Чернігівська

З появою в українському історичному наративі терміна “окупація” щодо періоду з вересня 1939-го по червень 1941-го з’являються й нові виклики: як говорити про діяльність науковців, митців, письменників і літературознавців, якщо вони не були заарештовані, репресовані радянською владою, а деякі, навпаки, отримали нові можливості? Відсутність практики обговорення в публічному просторі такого складного явища, як колабораціонізм, варіантів і вимірів співпраці з окупаційною владою та узгодженості щодо термінології приводить або до замовчування цього періоду в біографіях чи експозиціях музеїв, або дуже стислої згадки про радянську сторінку в історії. Подібні проблеми мають і сусіди, Польща зокрема. І радянський період в біографії багатьох науковців є досі маловідомим, малодослідженим.

Людвік Флек — був одним із тих, хто отримав можливість повернутись до Львівського університету на роботу з початком радянської окупації. Відомий як мікробіолог і філософ науки. Народжений у Львові єврей, інтегрований у польську культуру, закінчив Університет Яна Казимира, і в 1920-х роках був асистентом професора Рудольфа Вайгля в Перемишлі. У 1921 році повертається до Львова, і працює у Львівському університеті до 1930-х років. Через єврейське походження був змушений припинити роботу, оскільки почалась антисемітська кампанія в університетах як проти професури, так і проти студентів. Він засновує власну приватну бактеріологічну лабораторію на вул. Охоронки, 8 (зараз вул. Кониського).

На початку 1940 року за підтримки Максима Музики (мікробіолог, доктор медицини, чоловік Ярослави Музики) отримав роботу на кафедрі мікробіології у Львівському університеті, яку очолив, водночас Флек керує лабораторією у клініці професора Гроера (Чернігівська, 1/3). На обох посадах працював до початку нацистської окупації.

Далі було гетто, співпраця з Рудольфом Вайглем, вивезення до Аушвіца, де примусово працював в лабораторії Waffen-SS, вижив у Бухенвальді і, попри звинувачення в колабораціонізмі з нацистами через працю в лабораторії Вайгля, виступив експертом в Нюрнберзькому процесі. Після війни родина Флеків залишилась у Польщі. У 1945–1952 роках Флек очолює кафедру мікробіології медичного факультету Люблінського університету, а згодом — відділення мікробіології та імунології Інституту матері і дитини у Варшаві.

Загалом він видав 177 книжок та статей, окремі з них перекладені кількома мовами. Що цікаво, емпіричні дані своїх досліджень як до війни, так і після Людвік Флек опрацьовував разом з Гуго Штейнгаузом, засновником всесвітньо відомої Львівської математичної школи. Після його смерті вчений і медик Маркус Клінгберг проводив зустрічі в Парижі, присвячені його пам'яті. Зацікавлення Флеком як філософом науки спричинив Томас Кун, згадавши у вступі до “Структури наукових революцій” працю Флека “Як постає та розвивається науковий факт”, видану 1935 року в Базелі німецькою мовою.

Дитячий шпиталь Святої Софії (педіатричний шпиталь) на сучасній вул. Чернігівській, 1912–1916 рр. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії

Біографія Людвіка Флека є прикладом, з одного боку, нових можливостей. Нова окупаційна влада потребувала фахівців і давала можливість професійної реалізації незалежно від національної належності. З іншого боку, радянська влада за можливість професійної реалізації вимагала принаймні видимої лояльності і прийняття нових правил. Питання вибору, власних принципів і відповідальності — те, з чим зіткнулась львівська професура в часи окупації.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

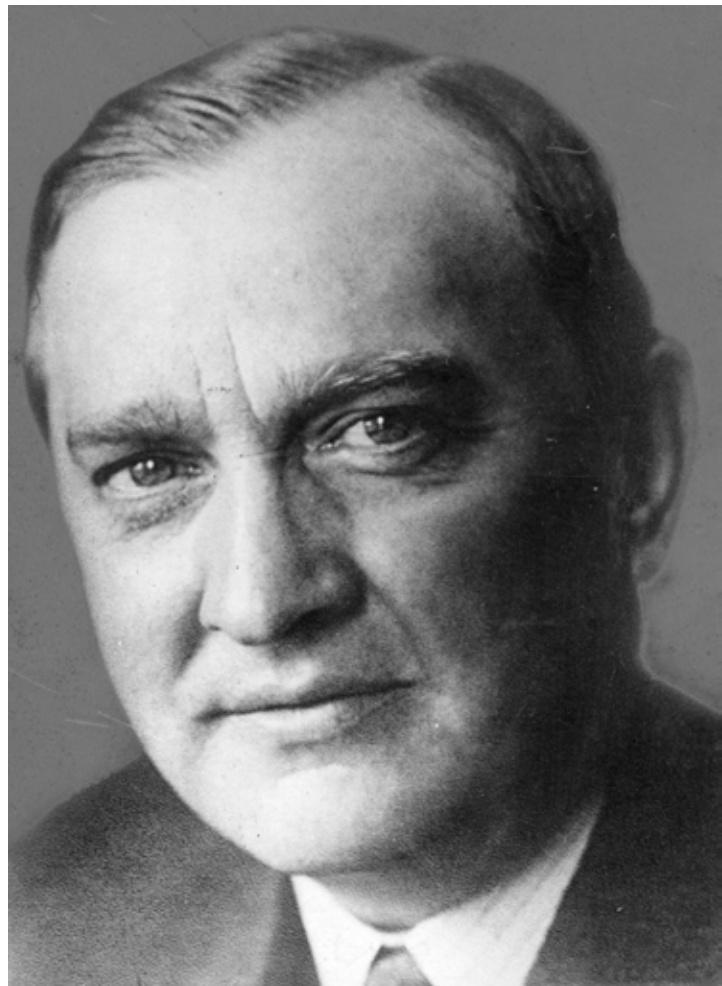
Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Шепетяк О., Людвік Флек та основні ідеї його філософії, Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. Філософія (Дрогобич: Науково-видавничий центр ДДПУ, 2007), 16, 136–145.

Стефан Банах Кав'ярня “Шкоцька”

пл. Академіцька (pl. Akademicki), 9
сучасний просп. Шевченка, 27

Після розпаду СРСР до історичного наративу більшості країн Східної Європи щодо періоду 1939–1941 років впевнено входить термін “окупація”. Але з появою нової термінології у публічному історичному просторі зіткнулись з новою проблемою, як ставитись до людей, які не тільки не були репресовані радянською владою, а доволі активно працювали, зокрема в науці.

Стефан Банах, математик, професор Львівського університету.

Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (1-N-25)

У польській історіографії радянський період в біографії науковців або замовчується, або згадується мимохідь і дуже поверхово. В українській історіографії найбільше проблем виникає з оцінкою діяльності гуманітаріїв, натомість діяльність науковців технічних спеціальностей у радянський період серйозних дискусій і суперечок не викликає. Справжнім викликом можуть стати трактування ролі науковців, присутніх і важливих як для польського, так і для українського наративів.

Кав'ярня “Шкоцька” була улюбленим місцем зустрічі представників Львівської математичної школи. Одним з постійних її відвідувачів, як в міжвоєнний період, так і з початком радянської окупації, був Стефан Банах, математик, один з творців сучасного математичного аналізу.

Банах був єдиним поляком, який став деканом фізико-математичного факультету у 1940 році. Факультет був створений після переформатування структури довоєнного Львівського університету. До війни він разом з природничим був частиною одного математико-природничого факультету.

Будинок кав'ярні “Шкоцька”, 2015 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Такою посадою Стефан Банах завдячував своєму походженню — “з народу”: Банах був позашлюбним сином неписьменної служниці і військового, який виховувався в родині пралі. Математичний геній став професором, не маючи закінченої вищої освіти, любив футбол, що вважався “плебейським” видом спорту, не переймався відсутністю добрих манер, витрачав більше, ніж заробляв, любив випити і завжди віддавав перевагу кав'ярням, на відміну від нудних університетських кафедр.

Окрім цього, радянська влада оцінила певну аполітичність Банаха в міжвоєнний період. Банаха добре знали в СРСР як геніального математика, для багатьох він був легендою. Величезний ентузіазм і захоплення радянських математиків викликала його праця “Теорії операцій”, і, зрештою, діяльність цілої Львівської математичної школи дуже вплинула на розвиток радянської науки. У період радянської окупації делегація математиків на чолі з Сергієм Соболевим і Павлом Александровим відвідали Львів, познайомились зі Стефаном Банахом, відвідали “Шкоцьку”, залишили записи у “Шкоцькому зошиті”. А потім була поїздка Банаха до Москви, переклад його праць російською і досить плідна співпраця з московськими математиками.

Сам Банах спогадів не залишив. Але його згадують у мемуарах, пишуть біографії, він є єдиним представником Львівської математичної школи, який дочекався пам’ятної таблиці на старій будівлі Львівського університету на сучасній вул. Михайла Грушевського, 4, де був природничо-математичний факультет, а зараз біологічний.

Пам’ятають і згадують Банаха і в Польщі, і в Україні. У польській історіографії дуже добре описаний міжвоєнний період його діяльності, відкриття його геніальності Гуго Штейнгаузом, історії про його незакінчену вищу освіту і складання іспитів, про літри кави з коньяком, випиті у “Шкоцькій” і щоденні посиденьки в колі студентів та однодумців, а також життя Стефана Банаха у Львові під час нацистської окупації, годування вошей в інституті Вайґля і останній рік його життя.

А про період 1939–1941 років у біографії математика в польських дослідженнях інформації не так багато. Наприклад, у книзі Маріуша Урбанека “Геніальні. Львівська математична школа” успіхам Банаха в радянській період присвячена заледве сторінка. Урбанек називає Банаха деканом, але не згадує, що цю посаду математик отримав саме в радянський період. Також у книзі “Геніальні” не згадуються ані членство Стефана Банаха в Академії наук УРСР, ані посада в міській раді Львова. Маріуш Урбанек описав ставлення радянських математиків до Банаха як до генія, але не згадував візити математика до Москви і тісну співпрацю з радянською математичною школою.

Усе те, що не згадує Маріуш Урбанек про математика у своїй книзі, є в сучасному українському науковому і публічному просторі. Окрім діяльності Стефана Банаха на посаді декана фізико-математичного факультету і його наукових досягнень, охоче відзначають його аполітичність і приязне ставлення до українських колег по університету, про його спроби викладати українською на вимогу радянської влади. І така активна присутність Банаха в академічному житті університету часів радянської окупації дає привід деяким історикам називати Банаха українським математиком, що не відповідає дійсності.

Якщо в математичному середовищі Банах посідає почесне перше місце серед представників Львівської математичної школи завдяки своїм науковим досягненням, то його присутність у позаматематичному полі можна пояснити зручністю його біографії. Для одних — це цікава життєва історія в міжвоєнному Львові, присмачена легендами, кавою і “Шкоцькою книгою”, для інших — він теж свій з огляду на толерантне ставлення до колег, активну роботу в добу українізації університету та щире відданість науковій роботі попри зміну режимів. Саме таке прийняття Стефана Банаха робить його історію універсальною, у якій кожен національний наратив обирає своє.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Mariusz Urbanek, *Genialni. Lwowska szkoła matematyczna* (Warszawa: Iskry, 2014), 284.

Оля Гнатюк, *Відвага і страх* (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.

Легендарний Стефан Банах і його математична школа. Зустріч з Ярославом Притулою, <https://zaxid.net/legendarniy-stefan-banah-i-yogo-matematichna-shkola-n1385803> (режим доступу від 05.02.2019).

Anna Legierska, *Geniusze i romantyce. Matematycy z kawiarni Szkockiej*, <https://culture.pl/pl/artykul/geniusze-i-romantycy-matematycy-z-kawiarni-szkockiej> (режим доступу від 05.02.2019).

ТОПОГРАФІЯ ГОЛОКОСТУ

ВПРОВАДЖЕННЯ

Початок воєнного конфлікту між Третім Райхом та СРСР львів'яни зустріли з різними очікуваннями. Одні були впевнені, що разом з німцями вдасться налагодити краще життя й настане порядок, інші прогнози були більш песимістичними. Частина українського населення очікувала реальної можливості отримати незалежність та відновити державність після невдалої спроби у 1918–1919 роках. Серед євреїв здебільшого панував страх перед невідомим майбутнім.

Із перших днів нацистської окупації Львова стало зрозуміло, що нацисти мають власні плани щодо цих територій та населення. У Львові розпочалось втілення державної програми Третього Райху з винищення євреїв та ромів у Генерал-губернаторстві, тобто в районах Варшави, Любліна, Радома, Кракова та Львова. Згодом винищення стало масштабним та плановим, і від початку 1942 року, після конференції у Ванзее (за іншими даними – з кінця 1941 року), отримало кодову назву операція “Райнгард”. Загалом вона була частиною більш широкого поняття винищення євреїв під час Другої світової війни, для означення якого в подальшому буде використано термін “Голокост”. У цьому розділі ми також послуговуватимемося цим терміном на позначення винищення євреїв впродовж Другої світової війни.

Структуру Голокосту у Львові ми розглядатимемо, фокусуючись на часових рамках та топографії геноциду, антиєврейській політиці нацистів, стратегіях виживання євреїв та неєврейських жертв нацизму.

Реакцію неєврейського населення Львова детально описано у двох інших розділах, присвячених подіям Другої світової війни, — “Колаборація” з нацистським режимом та “Реакції мешканців Львова на Голокост”. У цьому ж розділі ми згадуємо її для окреслення проблематики та нагадування, що в подіях брали участь не тільки нацисти та євреї.

Нацистська окупація міста тривала з 30 червня 1941 року до 27 липня 1944 року. За цей час місто зазнало кардинальних змін. Передусім це торкнулось міського простору — було виділено окремий район для примусової ізоляції єврейського населення — гетто, створено Янівський табір та інші місця примусової праці, табір для радянських військовополонених; також була налагоджена система депортації євреїв Галицького регіону через Львів до таборів смерті, організовані контролюючі та виконавчі органи (окупаційні та єврейські), які працювали під постійним наглядом нацистів. А після переміщення фронту на Схід у місті відновили роботу театри, кінотеатри, школи, лікарні, засоби масової інформації, магазини, міський транспорт тощо.

Упродовж війни змінився й етнічний склад Львова. До Другої світової війни тут проживало понад 50% поляків, 32% євреїв та близько 16% українців. Після звільнення Львова радянськими військами у 1944-му із 32% євреїв у місті вижило до 2 тис. осіб. За даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, було вбито 130-150 тис. львівських євреїв.

Площа св. Духа, 1941 р. Правове регулювання: Центр досліджень визвольного руху. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії

Стратегія нацистів полягала в тому, аби спершу налаштувати неєврейське населення проти єврейської громади, саму ж громаду залякати, а далі сформувати структуру для контролю, використання та винищення євреїв.

Залякування розпочалось із Львівського погрому, запланованого нацистами та значною мірою втіленого руками місцевого неєврейського населення. Безчинства проти євреїв тривали майже весь липень, наймасштабніші акти насильства відбулись на початку та наприкінці місяця.

До структури, налаштованої на грабунок та використання євреїв, увійшли юденрат (єврейська рада в системі нацистського контролю), гетто (місце компактного проживання євреїв), місця примусової праці та Янівський табір. Юденрат, хоча й був єврейською радою, але повністю підпорядковувався окупаційній владі, керував повсякденним життям євреїв відповідно до наказів нацистської влади. Гетто мало забезпечити якісний контроль за єврейським населенням, оскільки вся єврейська громада мала опинитися в одному закритому районі міста. Янівський табір виконував гібридні функції: ув'язнення, примусової праці, пересилки в інші табори та місця вбивства. Янівський табір став епіцентром знущань та знищення євреїв не тільки Львова, але регіону загалом.

Про стратегії виживання єврейської громади, її реакцію та дії під час Голокосту у Львові читаємо у спогадах свідків (євреїв та неєвреїв), дослідженнях, пресі, хроніках, щоденниках, архівних справах тощо. З перших днів окупації єврейська громада міста перебувала у стані страху перед непередбачуваним майбутнім. Частина єврейської громади була переконана, що якщо виконувати всі вказівки нацистів, то це буде правильний шлях до порятунку хоча б власного життя і життя близьких. У Львові нацисти організували роботу юденрату. Одним з його підрозділів була Єврейська служба порядку. Існування цих органів зазвичай викликає багато запитань у сучасних дослідників: чи можна вважати їхніх працівників колабораціоністами, чи був вибір у тих, хто там працював, погоджуватися на цю роботу та виконувати вказівки окупантів, чи могли працівники не виконувати вказівок нацистів та рятувати громаду. Окрім юденрату та Єврейської служби порядку, євреї працювали на заводах, створених нацистами, у неєврейському приватному бізнесі (за згодою нацистів та з оформленням усіх потрібних документів) або на примусових роботах у гетто чи таборі.

Деякі представники єврейської громади були залучені до руху опору окупаційній владі. Проте про львівське єврейське підпілля відомо значно менше, ніж, наприклад, про підпілля Варшави. Відомі окремі випадки збройного спротиву нацистам.

Дехто намагався врятуватися в "арійській" частині міста з підробленими документами, дехто ховався в міській каналізації, дехто у підвалах, на горищах, у квартирах довоєнних знайомих чи друзів, у монастирях та церквах, частина львівського єврейства рятувалась за межами міста, де в них було більше шансів, що їх ніхто не впізнає й не донесе в поліцію безпеки та СД (Sicherheitsdienst, в перекладі Служба Безпеки). Проте постійні облави з боку нацистів та Української допоміжної поліції, доноси з боку сусідів та сторонніх свідків не давали можливості врятуватися великій кількості євреїв.

Голокост у Львові закінчився в липні 1944 року із приходом радянських військ. Проте це не поклало край індивідуальному насиллю проти євреїв, до того ж ста-

ло початком тривалого замовчування та викривлення інформації щодо подій часів війни. Це було пов'язано з повоєнним радянським нарративом, який передбачав створення образу радянського народу-переможця та замовчування військових злочинів Радянського Союзу на захоплених ним територіях відповідно Пакту Молотова–Ріббентропа. Якщо під час війни та в перші повоєнні роки радянські медіа інколи згадували про особливу долю євреїв, то наступні 40 років переможного нарративу та комуністичного режиму в Україні поклали край дискусії про Голокост.

Відповідно до радянського переможного нарративу, який вибудовується в 60-х роках ХХ ст., існував єдиний радянський народ, який постраждав від рук “фашистів” (слово “нацисти” також не вписується в новий нарратив). Попри всі втрати, саме радянський народ переміг у війні. Історія про те, що один народ з народів СРСР сильно постраждав і був великою жертвою, не відповідала загальній концепції. Також до цієї концепції не вкладались факти колаборації частини населення СРСР з нацистами. Окрім того, в місцях, де колись проживало багато євреїв, їх практично не залишилось, як, зрештою, і більшості довоєнного населення. На їхні місця прийшли сусіди та нові мешканці, котрі часто свідомо захоплювали покинуте майно, зокрема помешкання (ще перед тим, як статус цього майна був “нормалізований” радянською владою).

Публічних спроб обговорення страждань єврейської спільноти із зазначенням усіх місць загибелі практично не було, оскільки це могло бути потрактовано як прояв сіонізму і призвести до катастрофічних наслідків. Особливо на тлі погіршення відносин між Ізраїлем і СРСР та політики офіційного антисемітизму в державі (закриття “Єврейського антифашистського комітету” у 1948 році за “антирадянську пропаганду”, Справа лікарів, заборона існування єврейських релігійних громад тощо).

Різні народи, які приїхали до Львова, зокрема етнічні українці, отримали можливість зайняти всі ніші, які до цього заповнювали євреї і поляки. Для нових мешканців міста питання Голокосту та повоєнного насилля було недоречним. Тим паче, вони використали ситуацію для власного соціального вивищення. Окрім того, чимало чиновників у післявоєнний період поділяли антиєврейські упередження, виплекані впродовж минулих років політикою творення гомогенних територій. Тим часом Голокост розчинився в загальній пам'яті про війну.

Після війни Радянський Союз також був зацікавлений у завищенні кількості жертв нацизму. Особливо це було потрібно для підсилення впливу на загальну свідомість під час судів над нацистами. У подальшому обговорення цифр у Радянському Союзі взагалі припинили. Це призвело до того, що після розпаду Радянського Союзу завищені цифри без аналізу увійшли до багатьох досліджень (чи матеріалів, написаних на основі спогадів).

Серед інших жертв нацизму у Львові були військовополонені, спочатку радянські, а згодом бельгійські, італійські, французькі, та роми. Якщо місце концентрації перших відоме — табір Шталаг 328 (Stalag 328), на території колишньої Цитаделі (зі Східної вежі-бастіону на Калічій горі, яку протягом існування табору використовували як башту смерті, зараз зробили готель Citadel Inn) — та кількість ув'язнених і загиблих, то про ромів через брак спогадів і досліджень чітких даних немає.

Замовчування подій Голокосту в Радянському Союзі, формування різних культур пам'яті по обидва боки “залізної завіси” призвели до того, що Голокост є темою, довкола якої існує багато контрверсій та дискусій. Дві крайні позиції полягають або в запереченні Голокосту, або в тому, що говорити про Голокост та євреїв у ньому можуть тільки євреї.

Дослідники розглядають різні питання взаємовідносин єврейської громади з нацистами й неєврейським населенням. Одним із гострих питань досі є роль неєвреїв Львова у Голокості: чи було б можливо знищити майже 32% населення міста без допомоги українців і поляків, чи дійсно міжнаціональні відносини в довоєнному Львові були дружніми, і як міг відбутися Голокост за таких умов міжнаціонального взаєморозуміння та взаємопідтримки, чи вважати роботу в юденраті або Єврейській службі порядком проявом колабораціонізму, як підрахувати жертви Голокосту, попри всі заходи з боку нацистів та радянської влади щодо фальсифікації чи приховування реальних цифр.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Alma Heczkowa, “Mój pamiętnik”, *Semper Fidelis*, 3, 1998.

Ерна Клінгер, “Свідчення Ерни Клінгер про життя в окупованих Бориславі, Дрогобичі та Львові”, Україна Модерна, 2012.

Іван-Павло Химка, “Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні”, Україна Модерна, 2013.

Karel S. Berkhoff, “Total Annihilation of the Jewish Population’: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45”. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 10, 2009, 61–105.

Оксана Салата, “Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933-1941 рр”, Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 49, 2017, 145–151.

John-Paul Himka, “The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd”, *Canadian Slavonic Papers* 53, 2–3–4 (June-September-December 2011), 209–43.

Сборник материалов Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и

- расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников: “Кровавые злодеяния гитлеровских войск во Львове”, “О злодеяниях немцев на территории львовской области”, <https://www.e-reading.club/book.php?book=1019465>
- Thomas Schlemmer, Alan E. Steinweis “Holocaust and Memory in Europe”, German yearbook of contemporary history, 1, 2016.
- Александр Круглов, Андрей Уманский, Игорь Щупак, Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт “Галичина”, Закарпатье в составе Венгрии (1939–1944) (Днепро: Украинский институт изучения Холокоста “Ткума”, ЧП “Лира ЛТД”, 2017), 184–233.
- Венді Лауер, Творення нацистської імперії та Голокост в Україні (Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010), 368.
- Давид Кахане, Рабин, Щоденник Львівського гетто (Київ, Дух і Літера, 2003), 267.
- Элияху Йонес, Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944 (Москва, Российская библиотека холокоста, 1999), 488.
- Євген Наконечний, “ШОА” у Львові (Львів: ЛА Піраміда, 2006), 284.
- Жанна Ковба, Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання” (Київ, 2009), 296.
- Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн, Євреї та українці: тисячоліття співіснування (Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016), 316.
- Кристина Хігер, Даніель Пейснер, Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту (Київ: КМ Publishing, 2015), 256.
- Філіп Фрідман, Винищення львівських євреїв (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).
- Яніна Гешеліс, Очима дванадцятирічної дівчинки (Київ: Дух і Літера, 2011), 96.
- Ярослав Грицак, Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад (Київ: Критика, 2011), 176.
- Christoph Mick, Lemberg, Lwów, L’viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2016), 259–373.
- David Cymet, History vs. Apologetics: The Holocaust, the Third Reich, and the Catholic Church (Lanham, MD: Lexington Books, 2010), 499.
- Grzegorz Hryciuk, Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne (Warszawa, 2000).
- Sergey Kravtsov, Di Gildene Royze: the Turei Zahav Synagogue in L’viv (Petersberg: Bet Tfila, 2011).
- Timothy Snyder, Czarna ziemia: Holokaust jako ostrzeżenie (Kraków: Znak Horyzont, 2015).

Політичні вбивства як інструмент пропаганди Тюрма на Лонцького

вул. Леона Сапєги (Leona Sapiehy), 1
сучасна вул. Степана Бандери

Однією з основних засад при втіленні плану нацистів з виокремлення, контролю та винищення євреїв було отримати підтримку неєврейського місцевого населення. Для цього нацисти використовували пропаганду. Перед початком Другої світової війни у структурі Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини було створено Східний відділ, основним завданням якого стала пропаганда боротьби з більшовизмом. Співробітники Східного відділу створили штаби для всіх мовних груп населення Радянського Союзу. Їхнім головним обов'язком було створення пропагандистських матеріалів та розповсюдження їх на окупованих територіях. У пропаганді використовували образ єврея-більшовика, українофоба, який не просто підтримував радянську владу, але й спричинився до масового вбивства українців чи поляків у 1939–1941 роках.

*Львів. Задній двір II в'язниці
НКВД, червень 1941 р.
Джерело: з колекції
польського Національного
цифрового архіву (2-1699)*

Образ єврея-більшовика був поширений у Центрально-Східній Європі на основі антисемітської віри про єврейську змову, метою якої є володіння світом (т. зв. Мудреці Сіону). Євреї до війни в більшості становили віруюче та традиційне суспільство, яке вбачало загрозу в комуністичному атеїзмі. Відповідно їхня політична активність у вільних умовах була передусім налаштована в некомуністичних напрямках, як, наприклад, досягнення рівності прав, культурної автономії чи створення єврейської держави в Палестині. Так було під час короткого періоду демократії в Росії у 1917 році, в Українській Народній Республіці та міжвоєнній Польщі.

У витоках стереотипу євреїв-комуністів лежить містична віра в те, що комунізм — це не просто політичний вибір, але бажання помститися неєвреям (християнам). У комунізмі помста є вродженою рисою, а не історичним контекстом. Стереотип частково мав коріння у статистично більшій присутності осіб єврейського походження посеред радянської влади та Комуністичної партії Польщі, яка, однак, ніколи не відображала політичних уподобань загалу єврейського населення. Високий відсоток євреїв серед комуністів треба пов'язувати із загальною вищою суспільною мобільністю та політичною активністю. Історики вказують на різні елементи, які стимулювали цю активність — і контекстові, і культурологічні. Як міське населення з традицією пошани до писемної культури, євреї мали полегшений доступ до освіти, яка є підставою для соціального авансу. У єврейській релігії важливу роль відіграє очікування месії, який принесе остаточний мир та справедливість євреям. У секулярній версії месіанізм проявляється підтримкою ідей, які гарантують безпеку єврейському населенню або декларують, що релігійні розподіли не мають значення: автономізм, сіонізм, лібералізм, соціалізм, комунізм.

Служба в радянській владі для євреїв була можлива тільки за умови відкидання релігійної ідентичності. Однак неєвреї в комуністичній партії не прийняли їх повністю. Спочатку вони дозволили створити єврейську секцію комуністичної партії, а пізніше знищили єврейських лідерів під час Великого Терору. Від цього моменту присутність євреїв у радянських службах була незначною також й на територіях Західної України. Радянська влада відновила довоєнні суспільні обмеження щодо можливості кар'єри євреїв. Влада не тільки дозволяла, але й змушувала їх до емансипації та суспільної видимості, але не в партійних структурах чи Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС). Ця емансипація не захистила, однак, євреїв від переслідувань. На окупованих територіях євреї були статистично набагато частіше депортовані в Сибір, якщо порівнювати з рештою населення, та їхнє релігійне життя піддавалося репресіям. Антисемітський характер Радянського Союзу проявився вповні тільки після Другої світової війни.

Власне нацистська пропаганда скористалася яскравим образом єврея-більшовика, підкріпила це доказами у вигляді кіно- та фотохроніки і налаштувала місцеве неєврейське населення проти євреїв.

Під час вересневої кампанії 1939 року, одночасно з частинами Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) Західною Україною просувались оперативні групи НКВС. Серед їхніх першочергових завдань було взяття під контроль в'язниць та перевірка виявлених у них в'язнів, захоплення архівів польських спецслужб, проведення арештів серед осіб, яких вважали потенційно вороже налаштованими щодо радянського режиму. У відповідних вказівках від 15 вересня 1939 року наголошувалось: "Опергрупам НКВС необхідно зайняти приміщення, що б відповідали потребам діяльності НКВС. Для утримання підслідних арештованих організуйте внутрішні в'язниці, забезпечивши їх охорону та обслуговування". У Львові такою внутрішньою в'язницею стала так звана тюрма на Лонцького — будівля, де до цього розміщувався слідчий відділ польської поліції та слідчий ізолятор при ній. Фактично з першого ж дня радянського панування в місті її камери почали заповнювати новими в'язнями — членами легальних та нелегальних політичних організацій, громадськими активістами, релігійними діячами незалежно від їх етнічного походження. Уже станом на 28 вересня 1939 року по Львову було арештовано 124 особи, серед яких колишні польські міністри Леон Козловський, Станіслав Грабський, Юліуш Тарнава-Мальчевський, один з лідерів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Володимир Целевич тощо. 6 листопада 1939 року, після офіційного включення Західної України до складу УРСР, у Львові було створено управління НКВС по Львівській області і його слідчий відділ розмістився в будівлі. Під час слідчих дій до в'язнів активно застосовували методи фізичного та психологічного тиску. Греко-католицька монахиня Олена Вітер, яка потрапила до тюрми на Лонцького у травні 1941-го, згадувала про примусове оголення та торттури електричним струмом. Член Організації українських націоналістів (ОУН) Богдан Казанівський, якого також деякий час там утримували, відзначав у спогадах, що "опінія про неї наводила страх на в'язнів".

Після нападу III Райху на СРСР перед НКВС постала дилема, що робити з переповненими в'язницями в містах, які перебували під загрозою швидкої нацистської окупації. Було вирішено звільнити так званих "битовиків" (арештованих за побутові злочини), натомість розстріляти всіх політичних. У тюрмі на Лонцького масове вбивство розпочалось негайно, в ніч з 23 на 24 червня 1941 року. Вижити вдалося лише кільком в'язням, які заховались під тілами вбитих. Німецький дослідник Кай Струве, проаналізувавши дані про пізніші ексгумації, робить висновок, що всього в тюрмі на Лонцького було розстріляно 362 в'язні, фактично всіх, кого там утримували. З них 156 тіл було ексгумовано в липні 1941 року, ще 206 — у січні-березні 1942-го. Лише кільканадцять з них опізнали рідні. Решту похоронили в спільній могилі на Янівському цвинтарі.

Нацистська пропаганда, після виявлення тіл розстріляних політв'язнів, використала це як привід для провокування атак на євреїв міста. Тогочасні газетні публікації рясніли звинуваченнями в бік "жидо-більшовиків", фактично покладаючи провину

за злочини радянського режиму на всю єврейську громаду. Те, що серед розстріляних були також євреї, свідомо замовчували. Це стало однією з причин події, відомої в історіографії Голокосту під назвою Львівського погрому, під час якого близько 200 євреїв вбили, кількість поранених, побитих, зґвалтованих, пограбованих встановити немає можливості, але йдеться про тисячі. Насправді Львівський погром був жахливою сумішшю масових вбивств, публічних знущань, примусової праці та інших проявів антиєврейського насильства, що паралельно відбувалися в різних міських локаціях. Їх винуватцями були німецькі військові та есесівці, співробітники щойно сформованої української міліції, кримінальні злочинці та пересічні львів'яни різного віку, статі й етнічного походження.

Фронт колишньої ІІ в'язниці НКВД, 2019 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Тюрма на Лонцького стала одним з основних центрів здійснення антиєврейського насильства під час Львівського погрому. Події, що відбувалися в ній та на сусідніх вулицях, були добре задокументовані, зокрема на фото- та кіноплівці. Впродовж 1 липня 1941 року погромники зганяли сюди з усього міста євреїв, яких затримували на вулицях або й у їхніх же помешканнях. Дорогою вони зазнавали фізичного і

психологічного насильства. На території в'язниці їх змушували виносити тіла розстріляних політв'язнів, при цьому їх жорстоко били. Уже в січні-березні 1942 року на території в'язниці було ексгумовано 24 тіла євреїв. Найімовірніше, йшлося саме про жертв Львівського погрому.

Упродовж подальшого періоду нацистської окупації тут діяла в'язниця, підпорядкована управлінню командира поліції безпеки та СД в дистрикті Галичина (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD im Distrikt Galizien) — головного нацистського карального органу регіону. Постійно в ній утримувалось близько 600 в'язнів — євреїв і тих, хто їм допомагав, учасників антинацистського спротиву тощо. Звідси їх депортували до нацистських концтаборів або щопонеділка та щочетверга вивозили до місць розстрілу. Паралельно в'язничний двір неодноразово використовували як місце збору євреїв перед їх масовим вбивством. Приміром, 25–26 липня 1941 року під час так званих “днів Петлюри”, або в листопаді-грудні 1941 року під час “акції під мостом” в рамках примусового переселення львівських євреїв до гетто.

Деякі євреї перебували в тюрмі на Лонцького довший період, оскільки їх використовували як в'язничну обслугу. Приміром, їх змусили вимостити внутрішнє подвір'я мацевами зі старого єврейського цвинтаря. Відоме також ім'я в'язничного лікаря-єврея Леопольда Бодєка. З 26 жовтня 1941 року тут почали утримувати єврейських кваліфікованих робітників, які змушені були працювати для потреб поліції безпеки та СД. У липні 1944 року, напередодні вступу до міста Червоної армії, більшість з них розстріляли на в'язничному подвір'ї, після чого тіла вивезли в невідомому напрямку. Деякі кваліфіковані робітники були евакуйовані разом зі співробітниками поліції безпеки та СД до Кракова. У цьому ракурсі саме про тюрму на Лонцького можемо говорити як про місце, де розпочався та закінчився Голокост львівських євреїв.

Одразу ж після повернення радянської влади в'язничні камери почали заповнювати реальними та уявними супротивниками режиму. Тут розмістився слідчий відділ та ізолятор НКВС (потім — Національного комітету державної безпеки (НКДБ)), Міністерства державної безпеки (МДБ), Комітету державної безпеки (КДБ). Особливо активно в'язниця діяла під час боротьби з українським націоналістичним підпіллям у 1940–1950-х роках. У 1960–1980-х роках тут утримували відомих дисидентів В'ячеслава Чорновола, братів Михайла та Богдана Горинів, Івана Геля тощо.

Для сучасної меморіалізації в'язничного приміщення та території навколо нього характерна маргіналізація пам'яті про нацистське насильство та Голокост зокрема. На будівлі в різний час встановлено три меморіальні дошки. Дві з них в пам'ять про членів ОУН Михайлину Кизимович та Григорія Голяша, які загинули тут у післявоєнний період. Третя містить такий напис: “Пам'яті жертв НКВД-Гестапо-МДБ

1939–1953 років”, що фактично є змішуванням радянського та нацистського періодів функціонування в’язниці. У 1997 році на пл. Шашкевича, навпроти колишнього в’язничного приміщення, відкрили пам’ятник “Жертвам комуністичних злочинів”.

Із 2009 року в колишньому в’язничному приміщенні почав діяти Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”, який спершу перебував у віданні Служби безпеки України, а 2011 року переданий до підпорядкування Міністерства культури України. Експозиція музею зосереджена головню на презентації історії радянського насильства та українських націоналістах як його жертвах. Історія Голокосту і нацистського окупаційного режиму загалом фактично не представлена. З огляду на це музей не раз ставав об’єктом критики з боку як академічних дослідників, так і ЗМІ, що, проте, не вплинуло на перегляд його концептуального спрямування та тематичного доповнення експозиції.

Андрій Усач, Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Grzegorz Berendt, “Polscy Żydzi wobec komunizmu przed zagładą”, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 11, 2010, 34–39.

Оксана Салата, “Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933–1941 рр”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 49, 2017, 145–151.

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne* (Warszawa, 2000).

André Gerrits, *The Myth of Jewish Communism: A Historical Interpretation* (Peter Lang: Brussels, 2009), 220.

Elżbieta Janicka, “Pamięć przyswojona. Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka”, *Studia Litteraria et Historica*, 3–4, 2015, 248–226.

Jurij Szapował, Wadim Zołotariow, “Żydzi w kierowniczych organach ukraińskiego NKWD w latach 1929–1939 w świetle archiwów ukraińskich”, *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*, 5, 2012, 191–222.

“47 допитів Матері Ігумені” в Мілена Рудницька (ред.) *Західня Україна під большевиками, IX.1939–VI.1941* (Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1958), 399–403.

Василь Даниленко, Сергій Кокін (упор.), *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України* (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009).

Ігор Дерев’яний, “Тюрма на Лонцького” *Енциклопедія історії України*, 10 (Київ: Наукова думка, 2013), 193.

Элияху Йонес, *Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944* (Москва: Российская библиотека Холокоста, 1999), 488.

Богдан Казанівський, Шляхом Легенди. Спомини (Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975).

Christoph Mick, Lemberg — Lwów — L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City (West Lafayette: Purdue University Press, 2015).

Dieter Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens (München: Oldenbourg Verlag, 1997).

Kai Struve, Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine (Berlin: de Gruyter Oldenbourg, 2015).

Кай Струве, Масові вбивства в'язнів львівських тюрем: що відомо про місця та кількість жертв?, <http://uamoderna.com/md/struve-lonckoho>

John-Paul Himka, "The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd" Canadian Slavonic Papers, 2–4, 2011, 209–243.

Іван-Павло Химка, Музей-меморіал "Тюрма на Лонцького". Приклад посткомуністичного заперечення Голокосту, <https://commons.com.ua/ru/muzej-memorial-tyurma-na-lonckogo/>

Євген Наконечний, "ШОА" у Львові (Львів: ЛА Піраміда, 2006), 284.

Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн, Євреї та українці: тисячоліття співіснування (Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016), 316.

Індустрія розваг як засіб пропаганди Кінопалац “Коперник”

вул. Коперника, 9

Окуповане місто жило життям, не схожим на мирне, але й не схожим на поле бою. Аби створити видимість нормального життя, у Львові працюють різні індустрії, зокрема і сфера розваг. Найулюбленішою розвагою залишаються кінопокази, які використовують для пропаганди і зрощування прихильності та лояльності неєврейського населення до нового окупаційного режиму.

13 липня 1941 року відновили роботу львівські кінотеатри. Серед них був один із найстаріших кінотеатрів Львова “Коперник” (з 2004 року Кінопалац “Коперник”). Заснований ще 1912 року, він одразу став популярним, оскільки мав гарну глядацьку залу і вмщував 425 глядачів. Протягом років він змінював назви та власників. Нацистську окупацію кінотеатр зустрів як “Копернік”, згодом змінив назву на “Студію”, після війни повернув попередню. Впродовж війни львів’яни охоче його відвідували. Окрім “Коперніка” розпочали покази “Роксі”, “Європа” та “Касіно”. Вартість квитка була 2,50 крб.

“Українські щоденні вісті: Орган управи міста Львова”, що існували у Львові в липні-серпні 1941 року (редактор Осип Боднарівч), у числі 6 від 12 липня так описують відновлення кінопоказів у місті [згідно з орфографією оригіналу]:

НІМЕЦЬКА ФІЛЬМА ТА ЇЇ КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАВДАННЯ В УКРАЇНІ

Німецька фільма відтепер вказуватиме напрям в українському культурному будівництві, що матиме пропагандивне й культурне значення для його повного розвитку. Дотепер большевицьке насилля не допускало німецької фільми на екрани Львова та взагалі України. Тепер цьому покладено кінець. Уже в найкоротшому часі після визволення Львова німецькою збройною силою вдалося наново підготувати відкриття 3 кінотеатрів та одного кіна для вояків. У неділю, 13 липня висвітлюватимуть перші фільми. В низці захоплюючих тижневих звідомлень населення Львова матиме змогу переживати непереможний похід німецьких збройних сил та його епохальні висліди. Ці історичні документи є одночасно переконливими свідоцтвами німецької фільмової творчості, що почала тепер свій переможний похід по Україні.

Значення пропаганди в “українському культурному будівництві” особливо підкреслювалося засобами масової інформації. Газета захоплено оповідає, що відтепер львів’яни отримуватимуть переконливі докази непереможного походу німецьких збройних сил, правдиву інформацію про “епохальні висліди”.

Тобто на заміну викривленій та брехливій інформації радянських окупантів нарешті приходять “правдива” нацистська. Газета піднімає статус кінотеатрів як місця отримання не тільки приємних вражень, але й правди; підкреслює важливість доступності кінотеатрів для населення.

До кінця липня відновили діяльність ще два кінотеатри для цивільного населення: “Парк” і “Ванда”. У числі 15 “Українські щоденні вісті” описують львівські кінотеатри [згідно з орфографією оригіналу]:

ЛЬВІВСЬКІ КІНОТЕАТРИ

По жахливим большевицьким організаційним безладді починає з кожним днем щораз краще налаштовуватися нове життя та порядок у місті Львові. Почала свою діяльність і Українська Фільмова Централя. Від 2-го липня ц.р. вона веде свою працю і теперішній її керівник п. Володимир Давидович робить усі зусилля в тому напрямі, щоб населенню міста уприємнити в кінотеатрах ті вільні хвилини дня, що їх вони мають по праці, та дати їм спроможність забути ті жахливі години, що їх населення міста пережило перед кількома тижнями. Майже з кожним днем Українська Фільмова Централя відкриває новий кінотеатр для публіки. Перші кінофільми почато висвітлювати з днем 13-го липня ц.р. в кінах “Коперник”, “Касіно”, “Європа” та “Роксі”. Кілька днів пізніше урухомлено кінотеатри “Парк” і “Ванду”. В інших кінотеатрах переводиться тепер інвентуру і передається їхнє майно відповідним комісарам. Слід сподіватися, що найближчого тижня будуть урухомлені всі кінотеатри Львова та що львівська публіка зможе оглядати фільми, за якими вона впродовж двох останніх літ так сильно тужила. Впродовж останніх дев’яти днів урухомлені досі кінотеатри продали 31.216 білетів, з чого вторговало 75.047 карб. З того для Управи міста припало 22.514. Для всіх кін Львова назначено комісарів, при чому вибрано найкращих фахівців, здебільшого молодих та енергійних українців, які дають запоруку, що поведуть доручені їм кінотеатри якнайкраще.

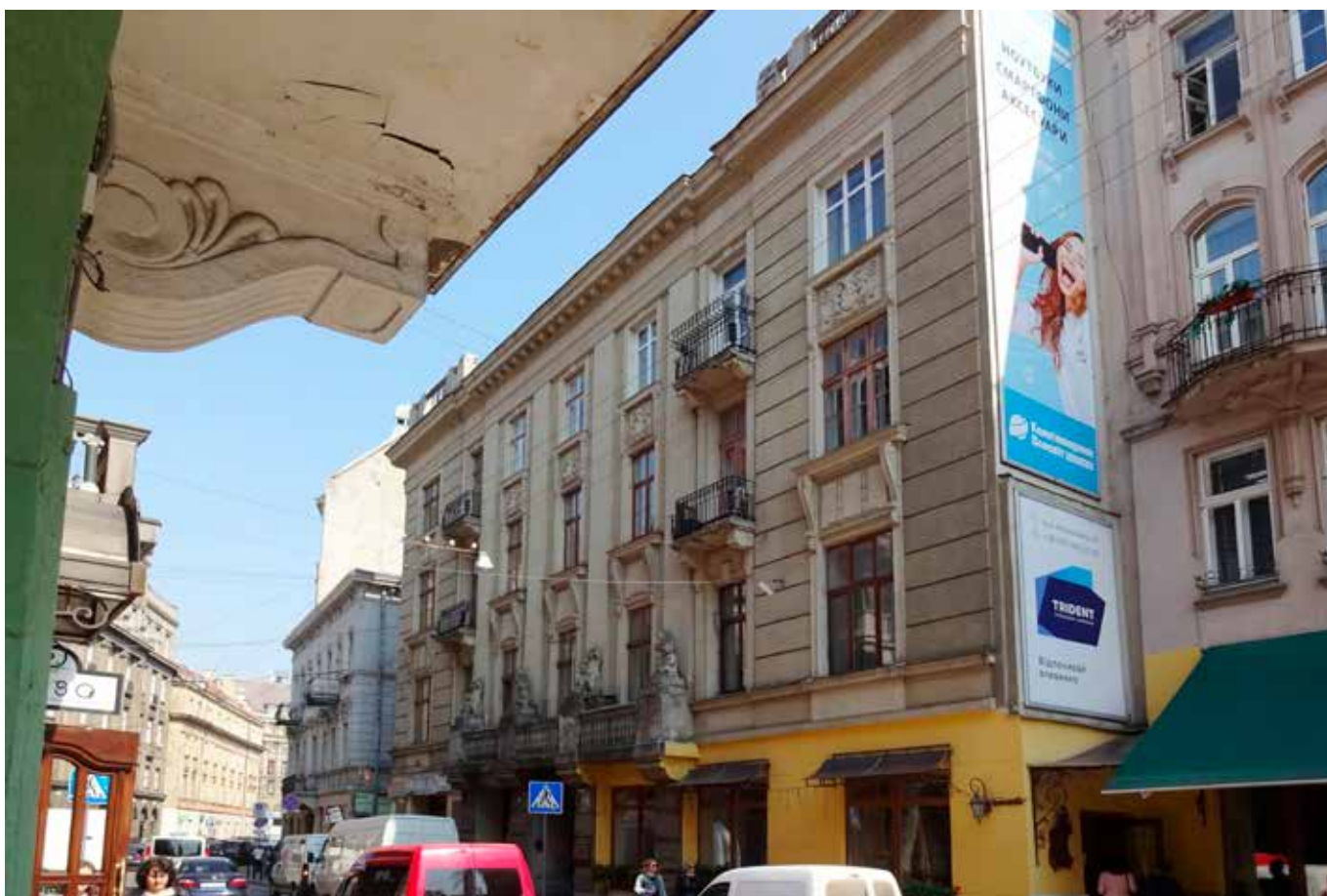
Інформація про кінотеатри відразу починається з бінарного порівняння життя під різними окупаціями. Звісно, перевагу отримує нацистська як гарант “нового життя” та “порядку” у Львові. Далі автор описує кінотеатри як місце приємного відпочинку після роботи, місце релаксації та можливості забути “жахіття” минулих тижнів, яке довелося пережити львів’янам (натяк на розстріли, влаштовані НКВС у львівських тюрмах). Закінчується матеріал статистичними даними щодо продажу квитків. В останньому реченні було зазначено, що для всіх кінотеатрів міста призначено комісарів — найкращих фахівців і переважно “молодих та енергійних українців”. Це речення серед усього підкреслює нові можливості, які відкрилися для українців із приходом нацистської влади.

Загалом за часів нацистської окупації у Львові працюють понад 15 кінотеатрів. Євген Наконечний, український бібліограф, історик, мовознавець, свідок подій у Львові, пише:

Війна послаблює громадську мораль. [...] успішно вдалося львівську молодь захопити кіноманією. Кінотеатри в часи окупації були переповнені. Техніки дубляжу ще тоді не знали і для населення Генеральної Губернії випускали фільми з субтитрами двома мовами: польською і українською.

Перед кожним кінофільмом усі обов'язково дивилися кінохроніки. Пропустити перегляд кінохронік було неможливо. На афішах зазначалось: "Увага! Під час висвітлювання вступ заборонений".

27 липня 1941 року кінотеатри "Касіно", "Коперник" та "Роксі" на афішах зазначили, що перед переглядом фільмів глядачі побачать "Німецький тижневик (Хрестоносний похід проти більшовизму. — Жахливі вчинки у Львові)". Серед поширених тем у подібних тижневиках були ігрові стрічки про євреїв.

Кінопалац "Коперник", квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

На початку кожного сеансу демонстрували кінотижневик, званий “Wochenschau” [“Німецький щотижневий огляд” — ред.], котрий розпочинався пафосним вигуком диктора: “Вікторія! Німці воюють і перемагають на всіх фронтах!”. Водночас на екрані поставала велика літера “V”. Постійною пропагандивною темою був ролик про євреїв і небезпеку плямистого тифу. Виглядав він так: у брамі будинку стоїть п’ять-шість молодих пейсатих євреїв у традиційних чорних капелюхах і про щось жваво розмовляють. Євреї весь час неспокійно погойдуються або ритмічно хитаються, як це роблять при молитві. До брами з вулиці раптом заходить дама — яскрава блондинка у дорогому хутрі. Молоді євреї не звертають на неї жодної уваги і продовжують розмовляти. Блондинка з гримасою відрази змушена їх розштвхати, щоб пройти вглиб кам’яниці до сходів. Коли вона поминула євреїв, збільшеним планом показано, як по її хутрі повзе велика воша. На екрані висвітлюється застереження: “Воші спричиняють плямистий тиф, євреї — рознощики вошей!”

У кінохроніках автори пропаганди намагалися зіграти на різних почуттях глядачів, зокрема на почутті страху перед хворобами загалом і плямистим тифом особливо. Відповідно до логіки пропаганди, євреї прирівнювались до рознощиків тифу, оскільки вони є рознощиками вошей. Це один із прикладів дегуманізації євреїв як етапу на шляху до геноциду в період Другої світової війни. Загалом прирівняння людей до комах або тварин — поширена дія в історії різних терорів.

Аби посилити вплив пропаганди, кінохроніки не тільки демонстрували в глядацьких залах, а й описували у пресі. Так, “Львівські вісті”, щоденник для дистрикту Галичина, що виходив у Львові впродовж 1941–1944 років і був правонаступником “Українських щоденних вістей”, уже від серпня 1941 року (відповідальні редактори — Густав Андрашко, Осип Боднарівч, М. Семчишин), у номері за 5 січня 1943 року опублікував замітку “Плямистий тиф: Фільма на услугах Пропаганди здоров’я” [тут і далі згідно з орфографією оригіналу].

КІНО
 Фіроп і Дуче на Бреннері
 Бій за Крету
 Залізний перстень довкола Тобруна
 Історичний день 22 червня в Берліні
 Боротьба на Сході
 та багато інших побачите в тижневих оглядах від неділі, 13 липня, в кінотеатрах:
КОПЕРНИК
РОКСІ
НАСІНО
 Початок висвітлювання: неділя 12, 2.30, 4.30, 6.30
 від понеділка до суботи: 4.30, 6.30.
 Ціна вступу: 2.50 карб.
 Увага! Під час висвітлювання вступ заборонений.

Оголошення. Українські щоденні вісті, число 6, 12.07.1941. Джерело: Архів української періодики онлайн, Архівні інформаційні системи

Нема кращого засобу пропаганди серед широких мас від фільми. Тому нею послуговуються відповідні чинники у поборюванні плямистого тифу.

Недавно виготовлено таку фільму заходами Відділу Пропаганди. До образів додана звукова ілюстрація. У фільмі зображено цвинтарні хрести, під якими поховані німецькі вояки, що впали жертвою страшної недуги — плямистого тифу. Другий образ це шкільна кляса. Учениці співають, одна з них ловиться рукою за шию. Цей рух бачить сусідка. Учениця зловила на шиї вошу. Вона засоромляється, кляса починає сміятися. Учитель дає дітям пояснення про небезпеку вошей.

Далі фільма веде глядача по смітницях, по загноєних мешканнях, поміж брудну великоміську юрбу. Глядач бачить теж усі заходи, що їх робить німецька санітарна влада, щоб побороти бруд, який є першою умовою поширення плямистого тифу. У першій мірі ці заходи відносяться до жидівського населення, яке примусово відвошивлюється, миється й стрижеється. Плямистий тиф для жидів нестрашний, бо лиш 10% захворювань зпоміж них є смертний тоді, коли смертність в арійського населення доходить до 40-50%. На кінець фільма представляє праці Гігієнічного Інституту в Варшаві, який приготував сировицю проти тифу.

Цей приклад, як і попередній, змальовує євреїв як смертельну загрозу, оскільки вони, мовляв, були разнощиками плямистого тифу. У цьому та подібних матеріалах їх дегуманізували, прирівнюючи до “вошей”. Також у пропаганді не просто маніпулювали статистичними даними, а подавали відверту брехню, буцімто для євреїв тиф не становить жодної небезпеки, а ось для арійців — це смертельна хвороба. Відтак творці цього пропагандистського матеріалу створили образ євреїв як неповноцінної соціальної групи, яка не має належати до людського роду та мусить бути відокремленою, а краще — знищеною.

Окрім ігрових стрічок, населенню пропонували документальні фільми на локальні теми, де показували, як українське населення радо вітає німецькі війська. В одній з таких кінохронік можна почути голос диктора:

Львів, по місту помітні сліди важких боїв. Баварські гірські піхотинці, які вже брали місто у 1939 році, знову захопили Львів. Українське населення сердечно вітає німецьких вояків як визволителів від кривавого терору большевизму. Єврейські агенти ГПУ, перед самою втечею з міста, замордували незлічену кількість українських націоналістів. Тисячі невинних чоловіків та жінок стали жертвами большевицького терору. Ось тут відбулися жахливі вбивства. На додаток вбивці підпалили жахливі сліди своїх злочинів у тюрмі, яку захопили німецькі військові. Вогонь вже затушили. І ось вони — відкрито чисельні жахливі злочини. Жертв вбивств викопують для ідентифікації. Чоловіки та жін-

ки, діти та пристарілі, ніхто не уникнув жахливої негуманності. Цих невинних жертв большевицькі вбивці мордували ножами, сокирами, ручними гранатами та пістолетами.

Якщо в одних стрічках нацистська пропагандистська машина прирівнювала євреїв до “вошей”, аби викликати відразу до них, то вже в інших демонструвала їх як жорстоких вбивць українських націоналістів, жінок та дітей, як агентів ГПУ, аби викликати жагу помсти. Отож бачимо, що у пропаганді використовують різні прийоми та методи. Аби підсилити головну ідею провини та відповідальності єврейського населення за радянські злочини і відповідно необхідності покарання їх за це, а також збільшити ефективність пропаганди, нацисти використовували: міксування вибіркової правди (комуністичний терор) та брехні (організованої євреями агентами ГПУ); узагальнення й викривлення фактів, що загинули нібито тільки українські націоналісти; використання гіперболізацій та упередження, підсилення слів емоційними прикметниками (“жахлива негуманність”, “кривавий терор”, “жахливі сліди злочинів”); контрасти — діти, люди похилого віку й детальні описи злочину, апелювання до страху, багаторазове повторення, умовні рефлекси, демонізацію ворога тощо.

Пропаганда суттєво вплинула на свідомість львів'ян (поляків та українців). Якщо раніше в них були здебільшого упередження, то тепер вони стали включеними у добре підготовлений сценарій насилля проти євреїв. Одним із перших кроків у ньому став Львівський погром.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

“Німецька фільма та її культурно-політичні завдання в Україні”, Українські щоденні вісті: Орган Управи міста Львова, 12.07.1941, ч. 6, 4.

“Львівські кінотеатри”, Українські щоденні вісті: Орган Управи міста Львова, 23.07.1941, ч. 15, 3.

“Плямистий тиф. Фільма на услугах Пропаганди здоров'я”, Львівські вісті: Щоденник для Дистрикту Галичини, 05.01.1943, ч. 3 (423), 4.

Євген Наконечний. “ШОА” у Львові, (Львів: ЛА Піраміда, 2006), 284.

Розшифровка тексту кінохроніки “Німецькі війська входять до Львова у 1941 році”, http://www.lvivcenter.org/uk/uvd/record/?vd_movieid=1069

“Шумовиння”, націоналісти чи звичайні люди: міжетнічне насилля на вулицях Львова Тюрма “Бригідки”

вул. Городоцька, 20

Підпалена будівля тюрми “Бригідки”, липень 1941 р. Автор: Фінке. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-1702)

У перші дні нацистської окупації Львова відбулась серія актів антиєврейського насильства, відома в історіографії Голокосту як Львівський погром. Це не була одна запланована акція, а низка одночасних насильницьких дій проти євреїв, що не мала на меті суто знищення тих, хто потрапляв у руки погромників, йшлося також про приниження гідності жертв, залякування, ствердження нового панівного режиму, хоча іноді це було банальне зведення особистих рахунків.

Львівському погрому передувала кампанія з поширення пропаганди, яку підготували нацисти, створюючи кінохроніки у львівських тюрмах. У момент, коли нова окупаційна влада підходила до міста, НКВС перед втечею не встиг депортувати політичних в'язнів та вирішив убити всіх, хто залишився в тюрмах. Нацисти скористалися побаченим як ілюстрацією жаху, які нібито власноручно робили єврейські агенти ГПУ. За наказом нацистів, чоловіки-євреї виносили тіла загиблих до мурів

львівських тюрем, що мало стати додатковим підтвердженням участі львівських євреїв у вчиненій розправі. Весь процес фіксували на кіноплівку й перетворювали на кіножурнали, плакати, статті. Пропаганда потрапила на благодатний ґрунт — львів'яни поляки та українці, за активної участі української міліції, сформованої кількома днями раніше, націоналістичні лідери з нагоди вступу нацистів до Львова, протягом декількох днів жорстоко переслідували львівських євреїв.

Насильство в місті було публічним, аби підкреслити, що при новій владі євреї займуть підкорене становище. Фелікс Хорн, єврей, що врятувався під час Голокосту у Львові, так згадує початок липня 1941 року.

Незважаючи на свій пакт з Радянською Росією, Німеччина вторглася на територію східної Польщі. І перше, що сталося, то студенти-українці у гуртожитку знали, хто єврей, хто зі студентів були євреї. Вони схопили мене, одного мого доброго друга, українця, схопили мене, вибили з мене всі тельбухи, і змусили мене мити підлогу у пивній, які відкрили для німецьких офіцерів.

Акти антиєврейського насильства розпочалися зранку 1 липня і тривали до вечора. Євреїв переважно затримували на вулицях чи забирали з домівок і вели до в'язниць та інших місць, де змушували до виконання різних примусових робіт. При цьому до в'язниць доправили значно більше людей, ніж було потрібно для проведення ексгумацій.

Алма Хечкова (Alma Heczkowa) — мешканка Львова, авторка спогадів про 1937–1945 роки так згадує цей день:

Вівторок, 1 липня 1941 року.

Виглядає на те, що почався погром євреїв у Львові. До опівдня ми були у Марихи, щоб розказати їй, що вчора діялося в місті. Додому ми поверталися вулицями Перацького і Леона Сапєги. Доходимо до вулиці Коперника. Щось діялося. Ми мусили затриматися, бо не було проходу. Інші перехожі теж стояли. На розі вулиць Сапєги, Коперника, Томіцького, а з другої сторони Лонцького розташований потужний будинок з головним входом від вулиці Леона Сапєги. До війни в цьому будинку містився Воєводський відділок поліції. Після вибуху війни, до червня 1941 уживало його НКВД. Це в'язниця “на Лонцького”. Таке, чого ми були випадковими свідками, важко було собі уявити. Сцени, що розігрувалися на наших очах, були макабричні. Перед головною брамою на територію в'язниці у два ряди вистроїлися німці. Цим коридором, витягнуті зі своїх домівок, бігли євреї, тримаючи руки над головами. Бито їх палками немилосердно, де попало. Перед самою брамою заставляли їх повзти на колінах, не перестаючи катувати. Закривавлені, змасакровані, вже на ногах вони впадали до брами. [...]

Того ж дня, в післяобідню пору, я пережила подібну сцену другий раз. Льолек був на роботі, а я сама вийшла на місто. Пройшла повз Великий театр. Почула крики зі сторони вулиці Казимирівської. Я побачила довгу, подвійну шеренгу німців і українців, які усталися від вулиці Різницької, вздовж Казимирівської, аж до брами в'язниці "Бригідки". Повторилася масакра з вулиці Сапєги. Витягували євреїв з навколишніх будинків і поганяли їх в напрямку в'язниці. Тих, що бігли, били палками по головах, спинах, ногах. Вони падали, вставали і залиті кров'ю бігли далі у напрямку брами в'язниці.

Одним з основних осередків здійснення антиєврейського насильства стала в'язниця "Бригідки". Її назва походить від жіночого ордену св. Бригіди, якому до 1782 року належала ця монастирська споруда. Опісля її було переформовано на в'язницю. Наприкінці ХІХ ст. тут постійно утримувалось близько 1500 в'язнів. У міжвоєнні часи "Бригідки" була однією з найбільших тюрем в регіоні. У дворі виконували смертні вироки. На території працювали шпиталь, школа та каплиця.

Колишня тюрма "Бригідки", квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Із початком Другої світової війни радянська влада і надалі використовувала “Бригідки” як в’язничне приміщення. Офіційною її назвою стала тюрма № 1. Також поблизу неї розміщувалась тюрма № 4, так звані “Малі Бригідки”, на вул. Яховича (сучасна вул. Академіка Кучера), де в міжвоєнний період був Комісаріат державної поліції міста Львова.

Наприкінці червня 1941 року, під час відступу з міста, було проведено селекцію в’язнів: заарештованих за політичними статтями відділили від т. зв. “битовиків” (арештованих за побутові злочини). Перших з них розстріляли, а саме в’язничне приміщення підпалили. Станом на 10 червня 1941 року у “Бригідках” утримувалось 3638 в’язнів, у “Малих Бригідках” — ще 706. За підрахунками німецького дослідника Кая Струве, у “Бригідках” було розстріляно щонайменше 981 в’язня та ще 457 — у “Малих Бригідках”.

Доктор Михайло Росляк, який наприкінці червня 1941 року потрапив до “Бригідок”, описав пережите ним у статті “Як то було в Бригідках: Оповідання очевидця”, опублікованій в номері “Українських щоденних вістей” за 16 липня 1941 року. Попри те, що стаття вийшла друком в окупаційній газеті, подана в ній інформація цілком точна й узгоджується з іншими відомими джерелами. Росляк, зокрема, відзначав:

...пізнім вечором кликали нас знову одинцем зі всіх майже камер на коротке переслухання до прокурора в цивільнім убрано. При цьому переслуханні питали мене тільки, за яку статтю сиджу, бо — як потім переконалися — тоді всіх в’язнів ділили на дві групи: 1) звичайних злочинців і 2) політичних. Тепер удалось мені переконати прокурора, що в черзі перед хлібною крамницею повстала між покупцями бійка... мене теж за хуліганство арештували. Мене завели до камери, де були самі звичайні злочинці, до нас більше не вернулися військові дезертири та ті товарищі, що мали в постанові статтю 54 карного кодексу [контрреволюційна діяльність, зрада Батьківщини, — ред.]. Всіх їх розстріляли на подвір’ю.

Починаючи від 22 червня 1941 року, відповідно до спогадів Росляка, НКВС кілька разів полишав в’язницю, але тільки в ніч з 27 на 28 червня остаточно. До того часу декілька разів стіни будинку обстрілювали, а в подвір’ї постійно проводили страти. 28 червня “прийшли люди з сокирами й ломачами, помогли розбити двері та залізні брами”. Вцілілі у “Бригідках” змогли вийти на волю. Згодом саме сюди та до інших львівських в’язниць приводили євреїв, аби вони проводили ексгумацію тіл розстріляних. Усі дії фіксували на фото- та кіноплівку.

Впродовж нацистської окупації споруда залишалась порожньою. Її відремонтували лише після війни, смертні вироки тут виконували аж до 80-х років ХХ ст. Зараз у тюрмі розташований слідчий ізолятор № 19.

Євреїв, яких українська міліція та місцеві мешканці відловлювали на вулицях або витягували з будинків, вели не тільки в тюрми на примусові роботи, їх примушували прибирати вулиці, під'їзди в різних частинах міста та в центрі.

Площа перед Львівським оперним театром стала одним із місць знущань, коли примусово зібраних євреїв змусили голими руками прибирати бруківку. Для приниження людської гідності було використано публічний простір. Знущання фіксували на фотоплівку.

Наявні описи Львівського погрому проблематичні передусім через складнощі з визнанням причетності до його вчинення звичайних львів'ян українського та польського етнічного походження, а не тільки маргіналів. Кожна сторона радше воліє створити власне національне алібі й перенести провину виключно на "міське шумовиння", що складається з представників іншої нації, та нацистів. Для цього євреїв часто досі змальовують як посібників радянської влади, вірних служителів і виконавців більшості наказів щодо депортацій та вбивств політичних в'язнів у Західній Україні. При цьому замовчується, що серед жертв НКВС були також і євреї. Українській стороні особливо важко визнати участь у погромі української міліції, оскільки він відбувався на тлі спроби відновити державність, чому якнайскоріше мали допомогти сформовані з ініціативи ОУН парамілітарні структури.

Події початку липня знайшли своє місце у спогадах не тільки пересічних мешканців міста, але й тих, хто був членом владних інституцій, створених під час нацистської окупації. Так, Кость Паньківський, заступник міністра внутрішніх справ в уряді Ярослава Стецька, який влітку 1941 року працював у міському аптечному управлінні Львова, описує погром так:

Вже починаючи з 1 липня, містом пройшли з ініціативи німецького війська антижидівські ексцеси. Під претекстом, що жиди поголовно або комуністи, або вислужники большевиків, німецькі військові частини притягали їх до порядкування занедбаних десятиденним бомбардуванням вулиць та передовсім до викопування та перевоження убитих у в'язницях. Зміна влади завжди носить на поверхню злочинні елементи. Так воно було й у Львові. Міське шумовиння використало нагоду та приєдналося до цієї акції. В тих перших днях усе те проходило безкарно. Щоб зрозуміти, як вулиця оцінювала політичне положення, вистачить згадати, що те шумовиння, майже все без винятку польське, грабуючи та побиваючи жидів, почіпляло собі блакитно-жовті відзнаки та намагалося говорити по-українськи. Я зустрічався особисто з тими, справами, бо вуличники нападали на наших жидівських, а то й нежидівських співробітників.

Особливість цих спогадів полягає в тому, що Паньківський, як прихильник українських національних устремлінь, покладає всю вину за погром лише на міських маргіналів, при цьому означає їх як поляків, вказує, що вони намагалися виглядати як українці, тому одягали нарукавні жовто-блакитні пов'язки та говорили українською мовою. Таким чином будь-яку відповідальність із власне українців він знімає. Наявні польські свідчення про Львівський погром виглядають ідентично спогадам Паньківського з тією лише різницею, що в них замовчується наявність погромників-поляків, а “шумовиння” описується вже як суто українське за складом.

Отож з обох сторін бачимо спроби уникнути відповідальності, перекинути її на іншу етнічну групу, що вважається конкурентною чи навіть ворожою. Щодо власної ж відбувається процес витіснення та затирання фактів співучасті у здійсненні антиєврейського насильства. Якщо читати спогади тільки однієї зі сторін (польської, української або єврейської), то складається одномірна картина подій, що відбулися в місті у перші дні нацистської окупації. Саме тому важливо не просто порівнювати їх між собою, аналізувати ким, коли (під час подій чи пізніше), яка панівна влада була в місці написання спогадів, які впливи були на особу, що згадує (чи це була звичайна людина, чи задіяна в системі панівної влади або, навпаки, протидіяла владі) тощо. Власне своєрідна пастка полягає в тому, що використання подібних текстів без ретельного аналізу дозволяє поглянути на травматичні події лише з однієї перспективи, часто намірено спотвореної та політично інструменталізованої.

Щодо погрому і українські, і польські свідчення узгоджуються хіба в тому, що його вчинило “міське шумовиння”, тобто представники соціального дна, як-то кримінальні злочинці чи пияки. Їхнє етнічне походження зазвичай не уточнюють, але воно легко прочитується “між рядками”, залежно від належності автора спогадів. Відповідно до сучасних досліджень, а також численних фото- і відеоматеріалів зрозуміло, що більшість погромників була не примарним “шумовинням”, це були пересічні львів'яни різного віку, статі, соціального та етнічного походження, зокрема й багато дітей та підлітків.

Очевидно, що такі підходи є спробою заховатися перед страшною правдою, що серед співвиконавців антиєврейського насильства була частина цивільного населення Львова польського та українського походження, зокрема українських міліціонерів, а отже, в ширшому контексті, попри те, що Голокост спланували та організували нацисти, до його реалізації було залучено чимало цілком звичайних людей. Варто також пам'ятати, що ще до початку Другої світової війни Львів уже був поділеним суспільством із двома діаметрально протилежними прагненнями щодо державності, із двома націоналізмами і трьома основними націями, які мешкали у Львові. Поляки, які відновили власну державу на цих територіях, українці, що виплекували сподівання на власну моноетнічну державу, і євреї, що за традицією мали би підтримати чинну владу, але які також виплекували прагнення щодо створення влас-

ної держави, тільки в інших кордонах. Окупаційна влада, як радянська, так згодом і нацистська, легко використовує напругу й доводить до ескалації конфлікту та масового насилля. Якщо відкидати історичне тло подій, отримуємо спробу спростити ситуацію, замість того, аби проаналізувати її та вивчити матеріали.

Кількість жертв у перші дні нацистської окупації досі невідома, історики вважають, що погромники забрали життя від 4 до 7 тис. львівських євреїв. Наприклад, саме такі цифри подає у статтях Крістоф Мік (Christoph Mick), Філіп Фрідман (Philip Friedman). Дослідник погрому Дітер Поль (Dieter Pohl) концентрується на цифрі 4 тис. жертв погрому. На відміну від них, Кай Струве (Kai Struve) наполягає, що такі цифри є перебільшеними: виплодом страху, який охопив євреїв Львова, а згодом увійшов до спогадів у вигляді кількості. З аналізу наявних документальних джерел Кай Струве вказує, що найімовірніше кількість жертв 1 липня становила декілька сотень євреїв. Проте публічне масове насильство, яке приголомшило єврейську спільноту, могло викликати природний поклик до перебільшення кількості жертв, аби підкреслити масштаб подій. Власне згадка про велику кількість жертв переходить з одних єврейських спогадів до інших. Дослідження цих подій стало можливим тільки на початку XXI ст., коли значна частина документів є втраченою й важко досягнути історичної точності. Історик вказує, якщо йдеться про загальну кількість жертв у липні 1941 року (разом із вбитими 5 липня айнзацгрупою "С" 2 тис. євреїв та убитими львівською поліцією 25-26 липня 1500 євреїв), то кількість жертв від 4 тис. є абсолютно реальною. Важливо зауважити, що історична точність щодо цифр не зменшує масштабів злочину проти єврейської спільноти у Львові, оскільки вбивство навіть однієї людини є злочином.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Alma Heczkowa, "Mój pamiętnik", Sempet Fidelis, 3, 1998.

Ґжеґоґ Россолінські-Ліебе, "Історія міста Львова в його політичних пам'ятниках: есе-угбан", Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи, 6, жовтень 2009.

Кай СТРУВЕ. "ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року" (реферована праця), Україна Модерна, 24, 2017, 216–237.

Михайло Росляк, "Як то було в Бригідках: Оповідання очевидця", Українські щоденні вісти, 9, 4, 1941.

John-Paul Himka. "The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd", Canadian Slavonic Papers 53, 2-3-4 (June-September-December 2011), 209–43.

Oral history interview with Felix Horn Oral History | RG Number: RG-50.030.0294, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504790>

Wendy Lower, "Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons", *Journal of Genocide Research*, 13, 2011, 217–246.

Christoph Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. (West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 2016).

Элияху Йонес, *Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944* (Москва: Российская библиотека холокоста, 1999), 488.

Edmund Kessler. *PRZEŻYĆ HOLOKAUST WE LWOWIE*. ZIH, 2014.

Іван Патриляк. *Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках*. (Київ, 2004), 598.

Кость Паньківський, *Від держави до комітету (Літо 1941 року у Львові)* (Нью-Йорк — Торонто: Ключі, 1957).

Філіп Фрідман, *Винищення львівських євреїв* (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne* (Warszawa, 2000).

Вибір без вибору? Юденрат

вул. Старотандетна (Starodandetna), 2а
сучасна вул. Мулярська

Для ефективного управління єврейським населенням Львова та підготовки його примусової ізоляції в гетто нацисти створили Тимчасове правління жидівської віросповідальної громади, або “єврейську раду” (юденрат).

Уже 22 липня 1941 року була видана відповідна постанова Львівської міської управи за підписом її голови Юрія Полянського. Її оприлюднили у 15-му числі “Українських щоденних вістей” [згідно з орфографією оригіналу]:

ПОСТАНОВА Управи м. Львова від 22.7.1941 р.

§ 1.

Організувати жидівську громаду м. Львова.

§ 2.

Затвердити Тимчасове правління жидівської віросповідальної громади в такому складі:

Голова: Д-р Парнас Йосиф, адвокат, замешкалий при вул. Пекарській 1 ц.

Заступник голови: Д-р Ротфельд Адольф, адвокат, замешкалий при вул. Панській 2.

Члени Управи: Д-р Гінсберг Ісидор, лікар, замешкалий при вул. Ягайлонській 15, Ерліх Йозуа, купець, з. при вул. Офіцерській 14, Зайденфрау Ізак, купець, з. на Краківській площі 2, Хірер Яков, ремісник, з. при вул. Різницькій 3, Ляндау Нафталі, інж., з. при вул. Асника 11.

§ 3.

На потреби віросповідальної жидівської громади призначити будинок при вул. Старотандетній 2 а, що первісно призначений був під нову поліклініку.

Водночас зобов'язати Відділ Здоров'я м. Львова і Житлове Управління підшукати під жидівську поліклініку інший відповідний будинок.

§ 4.

Дозволити жидівській громаді наложити на членів громади податок, який призначається на цілі організації громади та фінансування установ.

§ 5.

Встановити такий тимчасовий круг діяння жидівської громади:

- 1) Ведення метрик.
- 2) Ведення евіденції жидівського населення.
- 3) Ведення шпиталів, поліклінік і санітарних установ для потреб жидівського населення.
- 4) Організація соціальної безпеки, дешевих кухонь і апровізації.

Голова Управи м. Львова:

Д-р Ю. Полянський.

Будинок на вул. Мулярській, 2а, у якому розташовувався перший юденрат, 2019 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Тимчасове управління мало забезпечити безперешкодне виконання нацистських наказів, що стосувалися усіх сфер життя львівських євреїв.

Для забезпечення роботи управління юденрату спочатку було використано будівлю Єврейського притулку для бездомних. У сучасному Львові це відомий громадський центр — Перша Медіатека. Побудований протягом трьох років у міжвоєнний період Єврейським товариством, притулок для бездомних міг одночасно прихистити 134 потребуючих (52 чоловіків, 52 жінок та 30 матерів з немовлятами) та нагодувати на благодійній кухні до 1500 людей щодня. Проте менше, ніж за 10 років будівля перетворилася на Центр, що керував життям усіх євреїв Львова.

Юденрат регулював життя єврейської спільноти. За наказами нацистів видавав працездатних чоловіків для примусових робіт (т. зв. біржа праці), збирав податки, утримував соціальні установи (поліклініки, лікарні, будинки престарілих), керував промисловістю та торгівлею на території гетто, забезпечував населення харчами, надавав житло, підтримував порядок у гетто силами єврейської служби порядку.

До структури юденрату входили такі підрозділи: відділ кадрів, житловий підрозділ, господарський, відділ праці, податковий, соціальний, відділ охорони здоров'я та санітарії, юридичний, будівельний, відділ освіти, релігії, погребельний.

Зараз, коли ми згадуємо юденрати, зазвичай на думку спадають тільки ті люди, хто очолював підрозділи, або саму установу, проте він був достатньо великим за кількістю працівників: якщо на початках тут працювало до 1 тис. працівників, то в 1942-му — навіть 5 тис.

Перший юденрат у Львові запропонували очолити доктору Маврицію Аллерганду, правнику та професору Львівського університету, який до війни очолював єврейську громаду. Проте він відмовився, посилаючись на вік та хвороби. Тоді влада самостійно призначила склад ради й головою став Йосиф Парнас. На той час йому вже виповнилося 70 років, це був відомий у Львові адвокат. Відомо, що за відмову виконати прямий наказ поліції безпеки та СД щодо депортації 500 працездатних чоловіків у трудовий табір його стратили.

Після Йосифа Парнаса цю посаду обійняв його заступник доктор Адольф Ротфельд. За освітою він був юристом, проте працював журналістом, до війни очолював сіоністський рух. Адольф Ротфельд був єдиним з керівників юденрату, кому пощастило померти від хвороби. Усіх решту вбили. При Ротфельді працівники юденрату почали відверто зловживати своїм становищем. Спільнота сподівалась, що голова покладе цьому край, проте цього не відбулося. Правління цього голови відзначилося виконанням усіх вимог нацистів.

У березні 1942 року юденрат очолив юрист, громадський діяч, активіст організації Бней-Брит, доктор Хенрик Ландсберг. Він також не намагався відкрито протидіяти наказам нацистів і виконував те, що від нього вимагали. Рабин Давид Кахане описує зустріч ради рабинів Львова ребе Ізраеля Вольфсберга, ребе Моше Елханана Альтера, ребе доктора Кальмана Хамейдеса та себе — ребе Давида Кахане з доктором Хенриком Ландсбергом. Рада рабинів намагалась зупинити голову юденрату від передачі євреїв до трудових таборів відповідно до наказів нацистів:

... краще померти всім, але жодного єврея не віддати ворогу. Саме в цьому полягають принципи Галахи.

Ми побачили, що торкнулися відкритої рани. Його обличчя [д-ра Ландсберга, — ред.] набуло лютого виразу, і він вигукнув: "Вам здається, панове, що ви живете в довоєнні часи і що ви прийшли до голови релігійного Кагалу. Дозвольте мені вам повідомити, що часи повністю змінилися. Ми більше не релігійна громада, а інструмент для виконання наказів гестапо [поліції безпеки та СД, — ред.]..."

Останнім головою юденрату став доктор Едуард Еберзон. Відповідно до спогадів, це була порядна людина, проте зі слабкою волею. Він очолював раду до її ліквідації, коли його разом із іншими членами вбили.

У книзі спогадів Кристини Хігер, яка 6-річною дівчинкою пережила Голокост у Львові, знаходимо оцінку юденрату:

...юденрат — єврейська рада, що стала своєрідною організацією допомоги єврейській спільноті. Юденрати працювали по всій Польщі [під нацистською окупацією, — ред.]. Це були організації, створені євреями для євреїв. З одного боку, вони забезпечували допомогу, підтримку і зв'язок між євреями, а з другого — стали своєрідним мостом між нацистським урядом і населенням гетта. Німці підтримували юденрати, тому що ті дозволяли їм напряму звертатися до євреїв і керувати ними. Батько завжди відзначав, яка це іронія долі: організація, створен для допомоги пригнобленому й переслідуваного народу, використовується, щоб народ, якому вона повинна служити, було легше пригноблювати й переслідувати. Юденрати були рукою, простягнутою потопельнику, але здатною щомиті штовхнути його назад у воду. Проте в деяких питаннях, наприклад, у пошуку житла, в розшуку родичів або єврейських знайомих, юденрат дуже допомагав...

Одночасно зі створенням юденрату нацисти готують інші структури в ланці контролю, використання та знищення єврейської громади. Так, зі серпня 1941 року працездатні євреї повинні були реєструватися на Біржі праці й перебувати на примусових роботах, а з листопада 1941-го всі євреї Львова мусили переїхати в окремий район компактного проживання — гетто у північній частині міста за залізничною колією.

До серпня 1942 року юденрат був розташований на вул. Мулярській. А коли половина євреїв Львова була вбита, його перевели безпосередньо в гетто, спочатку в будинок на вул. Кушевича, що колись належав працівникам трамвайного парку, згодом — у будинок на розі вул. Якуба Германа, 15 (тепер — вул. Лемківська) та вул. Локетка, 5 (сучасна вул. Івана Труша). 5 січня 1943 року, коли гетто перетворили на Юлаг (Юденлагер), юденрат закрили, а працівників вбили.

Сучасні історики ставлять запитання, чи працівники юденратів були колабораціоністами та помічниками нацистської влади чи бранцями ситуації. Однозначної відповіді на це запитання годі сподіватися знайти: більшість членів юденратів призначала окупаційна влада, вона ж міняла склад установи, зазвичай після страти попереднього складу. Проте в будь-якому випадку очолювати юденрат означало виконувати накази нацистів.

БІБЛІОГРАФІЯ

“Оголошення Управи міста Львова” “Львівські кінотеатри”, Українські щоденні вісті: Орган Управи міста Львова, 23.07.1941, ч. 15, 4.

Давид Кахане, Рабин, Щоденник Львівського гетто (Київ: Дух і Літера, 2003), 267.

Элияху Йонес. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944 (Москва: Российская библиотека холокоста, 1999), 488.

Кристина Хігер, Данієль Пейснер. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту, (Київ: KM Publishing, 2015), 256.

Філіп Фрідман, Винищення львівських євреїв. (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).

IV район міста: вдома, але без дому Гетто, залізничний міст

вул. Замарстинівська, 34

*Залізничний міст на вул. Замарстинівській, колишній вхід до львівського гетто, 2019 р.
Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії*

У листопаді 1941 року, відповідно до наказу губернатора дистрикту Галичина, було оголошено про створення єврейського району у Львові — гетто.

Термін “гетто” походить з Венеції як частина словосполучення “Geto Nuovo” — “Нова ливарня” — закритий квартал (острів), де у 1516-му проживала єврейська громада, а до цього містилася міська ливарня. До Другої світової війни слово не несло чіткої негативної конотації. З вересня 1939 року Рейнхард Гейдрих закликав концентрувати польських євреїв в окремих міських районах та використовувати термін “гетто”. Гетто, як місце ізоляції, стає етапом до знищення єврейської громади.

Згідно з вимогами голови управи міста Юрія Полянського, гетто мало охопити увесь район вул. Замарстинівської, район Знесіння, частину Клепарова та колишній район з обох боків вул. Слонечної (Stonieczna), сучасна вул. Куліша, поруч із залізничною колією сполучення Львів–Тернопіль. У район, де раніше жило 20-30 тис. людей, нацисти переселили 138 тис. євреїв: близько 80 тис. з них були змушені переїхати з “арійської” частини міста. За наказом, євреї мусили переїхати туди протягом місяця, хоча реально переселення всіх євреїв міста в гетто тривало практично рік. Цей момент рабин Давид Кахане згадує так:

Відповідно до закону, кожний єврей мав право на 3 кв. м житлової площі. Пізніше, коли межі гетто ще більше звузилися, навіть цей убогий простір був зменшений до 2 кв.м. Таким чином, у двокімнатну квартиру заштовхували 24-25 чоловік.

І бідні, і багаті жителі третього району відмовлялися приймати мешканців безоплатно. Вони торгувалися за кожний квадратний метр, кожне ліжко, кожний стілець. Службовці житлового відділу, яким було доручено розбиратися в цій плутанині, тільки ускладнювали справу. Серед них швидко поширилось хабарництво. За гроші людина могла одержати ордер на вселення до квартири навіть проти волі її хазяїна. У подібних випадках змушена була втручатися поліція, щоб примусити хазяїна квартири впустити людину, що пред'являє ордер. Все це супроводжувалось галасом, леметом і навіть бійкою.

Аби потрапити в межі закритого гетто, треба було минути залізничний міст, що розмежовував індустріальний Львів та центр. Ця межа відділяла не тільки колишнє життя від майбутнього, але й могла стати останнім пунктом у житті людини, оскільки перед входом, у приміщенні колишньої школи Яна Собеського (сучасна школа № 87 імені Ірини Калинець, вул. Замарстинівська, 11) відбувалась селекція тих, хто має право потрапити в межі нового району. Як згадує свідок подій, дослідник історії євреїв Філіп Фрідман (Philip Friedman):

Євреям було дозволено в'їжджати і входити в гетто тільки вулицею Пелтевною [Чорновола]. Серед єврейського населення залізничний міст над цією вулицею отримав похмуру славу “моста смерті”. Під мостом на Пелтевній [Чорновола] стояли українські та німецькі вартіві, які ретельно перевіряли потік незліченної маси євреїв, який плив безперервним струменем у майбутнє гетто. Возами і візками, тачками, дитячими візками, у вузлах, мішках на плечах і валізах переносили євреї своє майно на нове місце проживання в гетто. Доведену до розпачу юрму цих нещасних істот уважно контролювали німецькі та українські пости. Якщо їм хтось не сподобався, його затягували до казарм, які знаходилися поряд, і наказували залишити все майно на вулиці, на милість долі. Кожен, хто носив старий, зношений одяг, виглядав неакуратно чи убого,

мав вигляд людини хворої або виснаженої й нездібної працювати, хто не міг пред'явити робочого посвідчення, а окрім того загалом жінки та діти, усіх їх широким жестом запрошували до старої казарми. Тут їх чекало вступне привітання: побиття відповідно навченими єврейськими покидьками, яких німці спіймали і змусили виконувати цю функцію. Решту додавали німці та українці. Надвечір гурт жертв відправляли у в'язницю на Лонцького [Брюллова / Бандери, — ред.]. Там їх роздягали майже догола, закидали, наче мішки, на вантажівки і вивозили в ліс на розстріл. У такий спосіб “міст смерті” поглинув в листопаді і грудні 1941 декілька тисяч жертв, переважно жінок. Це була перша з розмахом спланована німецька акція проти єврейських жінок у Львові.

Далеко не всі могли знайти помешкання в гетто, часто помешкання ставало предметом торгу та хабарництва. Фрідман згадує, що у гетто були нестерпні умови життя. Перенаселення, голод, епідемії були не єдиними проблемами.

Житлові умови в гетто були дуже важкими. Протягом багатьох тижнів чимало родин таборували просто неба, або жили у подвір'ях і сінях будиночків, перш ніж знайшли для себе дах над головою. “Полегшення” настало через декілька тижнів, коли частина “арійців” залишила гетто, а певна частина євреїв або померла, або була перебита у т. зв. перманентних акціях. Проте це не вирішило проблеми. Офіційно було дозволено одному мешканцеві гетто скористатися 3 куб. м житлового простору. Однак фактично залишилося недосяжною мрією здобути цей вкрай скупий простір для житла. В середньому в кожній маленькій кімнатці розміщувалося принаймні 10 осіб. Вночі стелили на підлозі, використовували для сну кожен куточок, споруджували риштовання з ліжок у двох рівнях, одне над другим, як койки на кораблі. Внаслідок жахливої житлової тісноти ширилися різноманітні заразні хвороби, зокрема, тиф.

У євреїв, що опинилися в гетто, були різні стратегії виживання: від переконання, що треба виконувати накази нацистів, і тоді залишитися живими, до спроб утікати з гетто з фальшивими документами або вчиняти спротив. Частина євреїв гетто щоденно виходила за його межі на різні заводи, де працювала на німців, або на робочі місця в численних приватних фірмах, комунальних службах, військових закладах, залізниці тощо. Серед них відома історія Вільяма Льова (William Loew), який разом з небагатьма євреями працював на заводі з виготовлення руберойду, напередодні винищення львівського гетто отримав фальшиві документи з християнським іменем й утік до Угорщини, де взяв участь у підпільній діяльності, був заарештований нацистами як польський шпигун та відправлений в Аушвіц, де залишався до звільнення радянськими військами.

Багато єврейських родин постійно переміщуються в гетто з місця на місце. Так, родина Хігерів за час перебування в гетто декілька разів змінювала місце проживання як за власним бажанням задля безпеки родини, так і вимушено при переселенні в бараки Юлагу.

Найважчим періодом в гетто була зима, коли важко було знайти харчування та обігрів. За словами Фрідмана:

Серед зубожілого та голодного єврейського населення, позбавленого теплового одягу, яке часто перебиралося з місця на місце, в умовах суворої зими ширилися хвороби. Вулицями вешталася бездомні й осиротілі єврейські діти, які втратили своїх старших опікунів під час акцій. Голі й босі, голодні й занедбані, вони намагалися утриматися завдяки власній винахідливості, жебрацтву, дрібній торгівлі, крадіжкам. Трупні дітей і дорослих, померлих на вулиці з голоду, виснаження й холоду перестали бути винятком на єврейських вулицях Львова. Соціальна та індивідуальна допомога в цих умовах давала мізерну користь. У Львові Єврейська Соціальна Самопоміч (філія JSH, яка мала садибу в Кракові з д-ром Лейбом Ландау і д-ром Максом Шаффом на чолі), володіла надто малими коштами, щоб зуміти надати реальну допомогу цьому стихійному лихові. Таким чином, страшною голодною смертю загинуло декілька тисяч осіб.

Серед дорослих у гетто жили діти. Багато родин намагалися переховувати дітей в різноманітних сховках (за фальшстінами під вікнами та в різних місцях помешкань, у підвалах та на стрихах). Проте такі заходи не завжди спрацьовували. На початках творення гетто нацисти терпіли присутність там дітей. Згодом вони провели облави, однією з цілей яких були власне діти. Діти в гетто часто допомагали дорослим, через невеликий зріст та розміри вони могли непомітно зникати з гетто та розшукувати на арійській частині міста харчі. Також діти часто були пересильними й доставляли в гетто повідомлення і зброю, яку вдалось купити в італійських та французьких солдатів.

Фізичний спротив, не завжди зі зброєю в руках, часто був вже останньою дією проти нацистів, на межі відчаю. Деякі євреї з гетто співпрацювали з польським підпіллям та загонами партизанів-антифашистів з підпільної Народної гвардії імені Івана Франка, до якої входили переважно члени Комуністичної партії Західної України і Польщі та комсомольці. Проте неєврейський рух опору у Львові та в околицях був ослаблений через розбіжність поглядів тих, хто його провадив — українців, поляків, росіян — правих, лівих і центристів. Часто партизани не хотіли мати справи з євреями.

З рапорту генерал-майора поліції СС Фрідріха Кацмана відомо, що у Львові постійно організовували втечу євреїв до партизанів. Зі слів поляка, якого заарештувала поліція СС у справі євреїв-втікачів, у Львові єврей Горовіц був одним із головних функціонерів польського руху опору та постійно допомагав євреям Львова утікати в Бродівські ліси, аби долучатися до партизанів. Для цього євреї купували зброю переважно в італійських солдатів; давали хабарі німецьким водіям, аби вони підробляли потрібні документи та вивозили євреїв зі Львова в Броди; забезпечували втікачів фальшивими документами.

Духовний спротив зазвичай бачимо, коли євреї йшли на розстріли з молитвами та декларуючи, що довіряють життя Богові, або при налагодженні духовного й культурного життя гетто чи табору. У 1943 році існувала підпільна газета, друкована на машинці. Вийшло 6 чисел. Редактором газетки був Міхал Гофман, а технічним керівником Абраам Варман. Інформаційні матеріали про міжнародну політику та ситуацію на фронтах газетка отримувала від нелегального радіопрослуховування та з підпільної польської преси. Місцевий розділ містив, окрім інформаційних матеріалів, редакційні статті та відозви до організації збройного опору і до боротьби з німецькими злочинцями.

Гетто проіснувало до січня 1943 року. Тоді було знищено управління юденрату, а з усіх його відділів, що існували до цього моменту, залишилася тільки Єврейська служба правопорядку, що підпорядковувалась безпосередньо поліції безпеки та СД. Останні дані юденрату щодо кількості євреїв у гетто вказують на цифру 24 тис. Коли було оголошено, що в гетто можуть залишатися тільки ті євреї, що мають дозвіл на працю, таке право отримали 12 тис. жінок і чоловіків. Територію гетто знову зменшили, євреїв переселили в бараки на вул. Полтв'яній (сучасний просп. Чорновола), а території надали нову назву — Єврейський табір № 2, або Юлаг (Judenlager). Управління в районі передали СС. Цей останній період гетто Кристина Хігер описує так:

...після так званої серпневої акції 1942 року “відкрита” частина міста була ліквідована, а євреїв загнали в обнесений парканом Юлаг. Все це було елементом німецького плану, відповідно до якого нас витісняли у дедалі менші райони, щоб нас було легше контролювати, щоб з нас було легше знущатися, щоб нас було легше знищувати. Тепер ми, як казав тато, “залишки єврейства”, були замкнені на кількох вулицях за чотириметровим парканом

Остаточню Юлаг знищили у червні 1943 року. У рапорті генерал-майора поліції СС Фріца Кацмана було зазначено, що ліквідація, з огляду на відомості, що в євреїв стає дедалі більше зброї, має відбутися із вживанням спеціальних заходів, аби уникнути власних втрат. Термін “спеціальні заходи” означав, що нацисти мають підривати та спалювати будинки Юлагу. Найдивнішим для нацистів виявилось, що, за їхніми

підрахунками, в цей час тут мало проживати близько 12 тис. євреїв, проте під час ліквідації вони виявили близько 20 тис., а зі знищених криївок вони витягли тіла близько 3 тис. євреїв, що покінчили життя самогубством. Завдяки “спеціальним заходам” нацисти втратили тільки 7 людей вбитими, а 18 померли від плямистого тифу.

“Нове” життя ця територія, зокрема бараки, отримала ще до кінця Другої світової війни, коли з 1944 року радянська влада тут створила Пересильну тюрму № 25. “Пересилка” була однією з найбільших тюрем такого типу в УРСР. Основним її призначенням був збір та відправка в’язнів “етапами” у виправно-трудова табори ГУЛАГу. Є припущення, що серед в’язнів цієї тюрми були нацистські військовополонені, солдати-дезертири з лав Червоної армії та насильно привезені із західних країн ті, хто отримав радянське громадянство на початку Другої світової війни на територіях, захоплених СРСР за пактом Молотова–Ріббентропа. Офіційних підтверджень цієї інформації немає. Тюрма складалася з 21 бараку, технічних приміщень адміністрації, шпиталю. Її огородили цегляним і дерев’яним парканом. Тюрма у цьому місті проіснувала до 4 червня 1955 року, на її місці облаштували обласну лікарню для інвалідів війни. Зараз тут меморіальний музей “Територія Терору”. Частину споруд, що залишилась з часів Другої світової війни, використовує бізнес та міська лікарня.

Загалом Голокост у Львові закінчився у липні 1944 року з приходом радянських військ. Проте це стало початком тривалого замовчування інформації щодо подій часів війни й ескалації повоєнного насилля. Відповідно до радянського нарративу, на територіях, що перебували під владою Радянського Союзу до 22 червня 1941 року, впродовж Другої світової війни гинули тільки радянські солдати та мирні радянські громадяни. Такий офіційний підхід відкинув можливість дослідити Голокост у Львові до часів незалежності України і призвів, зокрема, до маніпуляції цифрами у висвітленні кількості жертв Голокосту у Львові.

Офіційно кількість жертв нацистського режиму у Львові підраховували представники Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників та завданих ними збитків громадам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР відразу після звільнення міста від нацистів. Саму ж Надзвичайну державну комісію створили Указом Президії Верховної Ради СРСР ще 2 листопада 1942 року, існувала вона до 1951 року. За сучасними оцінками, достовірність кількісних показників у звітах є сумнівною, звіти тяжіють до заокруглення та збільшення даних, зокрема й щодо жертв у Львові. Це пояснюється як об’єктивними (неможливість рівномірного збору інформації, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб’єктивними (свідоме фальшування винуватців злочинів, приписування всіх руйнувань нацистам тощо) причинами.

Офіційні цифри зі звітів комісії щодо Львова потрапили у спогади, написані одразу після Голокосту. Ці ж цифри, через брак іншої інформації, використали на початку 90-х років ХХ ст., коли нова єврейська громада Львова встановлювала меморіал жертвам львівського гетто. На одній із плит меморіалу вказано, що гетто забрало життя 136 800 євреїв. На меморіальному камені біля Янівського гібридного табору зазначено про 200 тис. жертв. Проте останні дослідження щодо кількості загиблих говорять про завищення цифр. Сучасні методики дали можливість підважити результати Надзвичайної державної комісії та поставити запитання, чому склалась така ситуація. Попри це, варто зазначити, що корекція цифр навіть до зменшення не применшує самого злочину проти єврейської громади міста.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Piotr Wawrzeniuk, "Lwów Saved Us: Roma Survival in Lemberg 1941–44", *Journal of Genocide Research*, 20, 2018, 327–350.

Давид Кахане, Рабин, Щоденник Львівського гетто (Київ: Дух і Літера, 2003), 267.

Кристина Хігер, Данієль Пейснер. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту (Київ: KM Publishing, 2015), 256.

Lili Chuwis-Thau, *A jeśli cię zapomnę* (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2002).

Філіп Фрідман, Винищення львівських євреїв. (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).

Інтерв'ю з Вільямом Лоевом, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504802>

Friedrich Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w Dystrykcie Galicja* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2001).

Гібридний табір Янівський табір

вул. Яновська (Janowska), 134
сучасна вул. Шевченка

Брама Янівського табору. З матеріалів Радянської надзвичайної комісії з розслідування нацистських злочинів, 1944 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Державного архіву Львівської області

Невід'ємною частиною історії львівського гетто є Янівський табір примусових робіт (Zwangsarbeitslager Lemberg-Janowska), який був найбільшим концентраційним табором для цивільного населення на територіях сучасної України. Зараз серед науковців триває дискусія, як правильно називати табір через гібридність його функцій: не лише примусової праці, а й пересильний та табір смерті.

Табір створили в жовтні 1941 року за наказом губернатора дистрикту Галичина доктора Отто Вехтера та генерал-майора поліції СС Фріца Кацмана. Територіально він був розташований на колишній вул. Яновській (Janowska, сучасна вул. Шевченка), яку німці перейменували у Вестштрассе, від будинку № 132 і далі вулицею до сучасної виправної колонії № 30 (будинок № 156) поблизу залізничної станції Клепарів. До початку війни тут був завод з виготовлення мукомольних машин Штайнгауза. Трохи вище вулицею під номером 146 була розташована керамічна фабрика Левинського та цегельні. У перший радянський період (1939–1941) завод Штайнгауза націоналізували та передали Міністерству транспорту. Коли нацисти увійшли до Львова, вони облаштували тут два власні заводи: Сполучених промислових підприємств та Німецьких збройних заводів. Табір підпорядковувався військово-економічному відомству СС (Deutsche Ausrüstungswerke, DAW).

Спочатку заводи були вигідним місцем праці і багато хто з євреїв та поляків намагався потрапити сюди на роботу. До початку жовтня працівники заводів могли

вільно переміщатися містом від місця праці до власних домівок, проте вже в перших числах жовтня 1941 року єврейським працівникам оголосили, що вони більше не мають права покидати місце праці. Території заводів обгородили колючим дротом.

1 листопада 1941 року на воротах табору змонтували вивіску німецькою мовою — “Post SS та поліції дистрикту Галичина табір примусових робіт Лемберг” (Der S.S. und Polizeiführer im Distrikt Galizien. Zwangsarbeitslager im Lemberg). Спочатку тут було 350 єврейських ремісників, які займались виготовленням спорядження та амуніції. Очевидиця подій створення табору Яніна Гешелес згадує:

Батько Цесі Колін працював на будівництві бараків по вул. Янівській. Яюсь його не відпустили з роботи і разом з іншими замкнули там. Вони спали в бараках, які будували. Їм наказали зняти нарукавні пов'язки і почепили жовті латки ззаду і спереду. Цеся плакала. Вона щодня носила батькові передачі та перестала відвідувати заняття (у підпільній школі, — ред.]. Певного дня перед брамою до бараків вивісили напис “Zwangsarbeitslager”. Тепер почали ловити чоловіків до табору. У таборі було дуже погано. Били нещадно. Табірники виглядали, як живі мерці, ходячі скелети.

У грудні 1941 року в таборі вже було 554 євреї. У березні 1942-го туди привезли близько 400 робітників зі Львова. Протягом наступних двох місяців — ще 4 тис. з інших містечок поблизу Львова. У серпні-листопаді 1942 року до Львова привозили нових євреїв-робітників, натомість знесилених в'язнів відправляли в табори смерті.

Табір складався з трьох частин: 1) адміністративні будівлі, помешкання СС, табір “селекції”, 2) бараки в'язнів, 3) заводи DAW. Мав чоловічу та згодом жіночу частину. У в'язнені виконували примусові роботи і в самому таборі, і за його межами. Постійні знущання, хвороби, акції призводили до того, що табір постійно потребував нових поступлень. Свідки та учасники цих подій Філіп Фрідман, Давид Кахане, Філіп Хорн у спогадах звертаються до днів свого перебування в Янівському таборі.

В'язнів Янівського табору знищували різноманітними способами. Окрім незмінно важкої та виснажливої 10-12-годинної праці — щоденні побої та знущання вичерпували до решти сили в'язнів. Вільгаус придумав для табірників т. зв. вітамін BCD (B — балки, C — цегла, D — дошки). Табірникам після важкої цілоденної праці наказували “на додаток” вантажити на себе важку цеглу, балки або дошки і бігати з ними (im Laufschrift) туди й назад (переважно від станції Клепарів до табору або назад).

(Філіп Фрідман)

Я лежав на шостому, верхньому ярусі спальних нар. [...] Відтепер у мене немає імені, я просто номер 2250.

О 4.30 ранку запалили світло й у бараку пролунав голос днювального: “Піднімайтеся, євреї, піднімайтеся, табірники, піднімайтеся поци (лайка) і до роботи”.

Барак відразу заворушився. Почався біг наперегони до убиральні та умивальників. В обох місцях швидко шикувалися довгі черги. Щоб зробити життя ув'язнених якомога жалюгіднішим, убиральня і умивальник були навмисне побудовані явно замалих розмірів і задалеко один від одного. Ті, кому вдалося швидко впоратися з цими двома ранковими процедурами, поспішали зайняти місце в найдовшій черзі — черзі на кухню. Для того непосильного навантаження, яке витримували виснажені в'язні, сніданок був аж занадто мізерним: чорна кава і скибка хліба, змащена чимось, схожим на джем. За табірними правилами, на всі вранішні дії покладалося 75 хвилин. Повинен зізнатися, що мені лічені рази вдалося вправитися з усіма трьома. Дуже часто вікно кухні виявлялося зачиненим до того, як я встигав до нього дістатися, щоб отримати свій вбогий сніданок.

О 5.45 всі в'язні вже стояли, вишикувавшись на подвір'ї, для переклику. Цю ранкову церемонію кожен чекав з жахом. Завжди знаходились люди, яким щастило втекти. І це завжди було приводом для покарань. За кожного втікача черговий есесівець міг розстріляти трьох, чотирьох, п'ятьох євреїв.

(Давид Кахане)

Відтоді мене забрали до табору примусових робіт на вулиці Янівській у Львові. То не був концтабір, то був трудовий табір, але поводитися з нами там, як у концтаборі. Ми вже лежали на дерев'яних ящиках, не на ліжках, а ящиках, їсти було нічого, і ми мали йти на Аппель [перекличку] о 5 ранку, взимку. Ми не стояли струнко, нас били, копали, куди бачили, по животі, ззаду, з боків. Падати не можна було, бо розстріляють. Тому оте пам'ятання, не падати, уся ця кров текла, завжди мене тримала при пам'яті, стояти, і за якийсь час я переставав навіть відчувати побої, весь заціпенів. А потім, десь в 7 ранку, ми крокували колонами в місто, на роботи. Через кілька днів я подумав, що нема, на що надіятися. І я втік. А куди ти підеш? Я втік до гуртожитка.

(Фелікс Хорн)

Від бараків вела стежина до місцевості Піски, де в різні періоди окупації були знищені мешканці гетто та в'язні табору. Страти в цьому місці почали набирати піку після грудня 1942 року, коли закрили табір смерті Белжець. До того часу львів'ян та євреїв регіону страчували саме там. У Янівському таборі взагалі не було газових камер — усіх вбивали через розстріли.

Перед приходом радянських військ нацисти, розуміючи, що тіла загиблих у Пісках, будуть свідчити не на їхню користь, вирішили їх знищити. Для цього була створена Зондеркомандо 1005 з в'язнів табору, які ексгумували рештки тіл та спалювали їх. Кістки, які залишалися від спалених тіл, також знищували. Цей процес у Янівському таборі був добре налагоджений, тому сюди висилали працівників інших таборів на 10-денні курси, як викопувати тіла та знищувати рештки. Окрім тіл, знищили також деякі будівлі табору, що могли бути використані як докази нацистських злочинів. Такі дії зі знищення тіл та будівель і відсутність документів унеможливили процес точного опису кількості загиблих, тому Радянська надзвичайна комісія передусім використала математичний метод підрахунку.

Табір існував до липня 1944 року, коли керівництво табору забрало близько 100 останніх в'язнів, та разом з ними виїхало спочатку до Перемишля й далі в бік Австрії, втікаючи від радянських військ.

Личаківська виправна колонія № 30, яка знаходиться на території Янівського табору, 2018 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

У 1952 році на частині території Янівського табору заснували виправну колонію, яка існує й зараз. На Пісках до 2000-х років розташовувався розплідник для собак. Усе це унеможлиблювало проводити дослідження із залученням сучасної апаратури. Тільки у 2000-х роках тут дозволили встановити пам'ятний знак — камінь, де вказано про загибель євреїв. Після перенесення розплідника територію назвали "парком" і вона частково перетворилась на місце відпочинку львів'ян.

Усе це уповільнило дослідження реальної картини подій. Щодо кількості жертв останні роки точаться дискусії. Відповідно до сучасних досліджень українських істориків Олександра Круглова, Андрія Уманського, Ігоря Щупака, кількість загиблих у Янівському таборі впродовж 1941–1943 років становить приблизно 13-15 тис.

З урахуванням цих та інших досліджень, наприклад, Вайтмана Беорна, можна припустити, що кількість загиблих у Янівському таборі за весь період існування коливається від 30 тис. до 80 тис. людей. Ця цифра значно нижча за оприлюднену відразу після війни Надзвичайною державною комісією — 200 тис. Попередня цифра була підготовлена перед Нюрнберзьким процесом та могла свідчити про необхідність підтвердити нацистські злочини в суді й надати їм більшої ваги, а також відвернути увагу від військових злочинів Радянського Союзу на цій території. Окрім того, євреїв часто зараховували до загальної кількості жертв, що також призводило до збільшення цифр.

Впродовж комеморації жертв нацистської окупації наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. дані Надзвичайної державної комісії потрапили на пам'ятники. Сьогодні обговорення щодо переходу до використання сучасних досліджень і зменшення цифри загиблих призвело до спротиву деяких членів єврейської спільноти Львова, які категорично відмовляються приймати іншу версію, хоча зменшення цифр не означає зменшення тяжкості вчиненого злочину проти єврейської громади.

Дослідження Янівського гібридного табору має розкрити його роль в загальному нацистському проекті геноциду, оскільки тут зустрічалися всі форми винищення євреїв, колабораціонізму, вилучення майна, масові вбивства радянських солдатів та військовополонених, єврейський опір, депортації. Важливе питання, чи це явище було типовим, чи унікальним.

Зараз тривають роботи із впорядкування територій розстрілів та невдовзі тут постане меморіальний комплекс, що оповідає про минулі події.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Др. Вайтман Беорн, Янівський табір у центрі Голокосту, Лекція, <https://www.youtube.com/watch?v=drIYg3QiXag>

Венді Лауер, Творення нацистської імперії та Голокост в Україні (Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010), 368.

Нільс Бо Польсен, Розслідування воєнних злочинів "по-совєтськи". Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії.

Александр Круглов, Андрей Уманский, Игорь Щупак, Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт "Галичина", Закарпатье в составе Венгрии (1939–1944) (Днепро: Украинский институт изучения Холокоста "Ткума", ЧП "Лири ЛТД", 2017), 184–233.

Яніна Гешелес, Очима дванадцятирічної дівчинки. (Київ: Дух і Літера, 2011), 96.

Роль транспорту у Голокості Станція Клепарів

вул. Яновська (Janowska), 158
сучасна вул. Шевченка

При вчиненні Голокосту використовувалось багато досягнень XIX та початку XX сторіччя: бюрократичний апарат, науку, індустрію та транспортну систему. На думку філософа та соціолога Зигмунта Баумана, вбивство 6 млн євреїв не було б можливим без цих досягнень модерності, і в плані амбіції контролю соціального порядку, і в технічному. Вони дозволили створити машинерію знищення, у якій євреї були б дегуманізовані та відсунені за межі впливу моральних законів.

Залізниця, як засіб транспортування великої кількості людей, стала одним із ключових елементів цієї машинерії. Розвинута мережа комунікацій дозволила швидко та одночасно перевозити тисячі людей в нелюдських умовах. Завдяки їй стала можливою швидка концентрація євреїв та транспортування їх до локальних гетто, а пізніше до таборів смерті при залученні до цього мінімальної кількості обслуговуючого персоналу.

Трамвай із в'язнями біля Львівської опери, 1941–1944 рр. Джерело: Міський медіархів Центру міської історії, колекція Державного архіву Львівської області

Львівська залізниця пов'язувала східні території із західними. Наявність у Львові великого гетто, Янівського табору та зручного залізничного сполучення призвело до того, що місто перетворилось на своєрідну "пересильну зону" для євреїв з різних міст та містечок Галичини. Залізничні станції Клепарів, Підзамче та міський електричний транспорт, які були ознакою модернізації міста наприкінці XIX ст., трансформувались на частину механізму "машини смерті". Біля залізничних станцій, розташованих впритул до Янівського табору та гетто, відбирали тих, кого можна було використати для примусових робіт. Решту відправляли на страту до Белжеця або інших таборів смерті.

Перші потяги з депортованими євреями прибули до Белжеця в день офіційного початку операції "Райнгард" 17 березня 1942 року: зранку з Любліна, по обіді — зі Львова.

Особливо велика кількість транспортів прибула до Белжеця зі Львова в проміжку між 10 та 25 серпня 1942 року, коли з гетто було депортовано понад 40 тис. євреїв. Спочатку багато євреїв вважали, що штамп про наявність місця праці в мельдекарте може врятувати від депортації, проте вже скоро стало зрозуміло, що це оманливі сподівання. Львів перевіряли дільниці за дільницею, упійманих євреїв вели до школи імені Собеського (сучасна школа № 87) або на пл. св. Теодора в старій єврейській дільниці, звідти трамваями їх відвозили на площу, оточену кільчастим дротом, у Янівському таборі неподалік від станції Клепарів.

Рудольф Редер (Rudolf Reder), який пережив депортацію до Белжеця, так описує події:

Я був у себе в майстерні. У мене не було дозволу на роботу. Я зачинив двері, прийшла поліція і стукали в двері, я не озивався. Вони вибили двері, а тоді били і копали мене, де тільки бачили. Затягнули мене у переповнений трамвай. Я не міг ані поворушитися, ані дихнути. Вони витягли мене з трамваю, біля поліцейського відділку на Янівській, де збирали всіх людей.

О шостій годині нам наказали встати і вишикуватися в чотири шеренги. Під конвоєм СС і українських поліцаїв нас погнали на Клепарівську залізничну станцію. Там, біля пасажирського перону стояло 50 товарних вагонів. Двері до вагонів були відчинені. В кожен вагон напхали по сто осіб.

На даху кожного вагона стояв озброєний есесівець. Весь цей жахливий процес відбувався дуже швидко. За якусь годину всі 50 вагонів забили нашими людьми. Всі двері закрили ззовні.

У нашому вагоні були чоловіки, діти, молоді дівчата, і трохи старших жінок. Ми стояли у тісному і задушливому вагоні, який погано провітрювався. Всі ми були виснажені, дехто зомлівав. На мене давали ні їсти, ні води. О 8 годині потяг рушив. Потяг мчав швидко, хоч нам здавалося, що поволі.

Філіп Фрідман, історик та свідок подій, писав:

Тоді у Белжець вивозили голими або в спідній білизні, щоб зробити неможливою втечу з транспорту. Але, попри це, попри сильні пости з кулеметами, які охороняли транспорти і стріляли без попередження при найменшій спробі втечі, попри заґратовані віконця і щільно забиті двері вагонів, попри загрозу гонитви сторожовими собаками, які мала при собі охорона транспортів, — тікали. Тікали через отвори, зроблені в підлозі або стінах вагона, вистрибували на ходу потягу, попри загрозу каліцтва або смерті, постріли охорони, перспективу мандрівки утікача голодним і голим через заляканий і щільно обставлений поліцією край. Небагатьом сміливцям вдавалася ця ризикована виправа. Їх охрестили прізвиськом “стрибуни”. Зазвичай “стрибуни” під час першої ж акції потрапляли назад до рук катів. Були такі “стрибуни”, які по три або чотири рази повторювали цю небезпечну гру, яких показували один одному з певним спортивним задоволенням і гордістю.

Зображення стандартного курсу депортації наведено в доповіді командира 7-ї компанії поліцейського полку від 14 вересня 1942 року:

Потяг прибув до Львова об 11.15. [...] Після короткої зупинки на станції Львів потяг скеровано на підміську станцію Клепарів, де 9 вагонів, позначених літерою „L”, розвантажено. Євреїв з них приділено до табору примусової праці. [...] Після цього до тих вагонів завантажено близько 1000 євреїв. [...] О 13.30 потяг виїхав до Белжця. [...]

Посилення серед євреїв паніки, викликаної сильною спекою, переповненими вагонами і смородом від мертвих тіл (під час розвантаження виявлено в потязі близько 2000 неживих євреїв) ускладнило виконання завдання вповні.

О 18.45 потяг прибув до Белжця, а о 19.30 передано його оберштурмфюреру СС і коменданту табору.

На станції Клепарів є пам'ятний знак, що говорить про її використання впродовж нацистської окупації як пересильного пункту на шляху депортації півмільйона євреїв. Цифри вказані на табличці — 500 тис. жертв — закликають до дискусії, чому саме така цифра зазначена. Безпосередньо на сторінці Музею-місця пам'яті Белжець (Muzeum — Miejsce Pamięci w Bełżcu) зазначено, що за часи існування табору там було вбито близько півмільйона євреїв з України, Польщі, Австрії, Чехії, Німеччини та Словачії. Ці цифри було взято з досліджень професора Шлеффлера, люблінського історика Юзефа Маршалека й аналізу телефонограми Германа Гьофле (який у січні 1943 року доповідає у Берлін про кількість депортованих до Белжець євреїв). Якщо порівняти цю інформацію, постає питання скільки ж насправді євреїв могло пройти через станцію Клепарів. Через брак надійних джерел на початок 90-х років

XX ст. саме ці цифри були використані для зазначення кількості жертв, що нині вимагає коригування з огляду на нові дослідження.

Трамваї

Електричний трамвай у Львові також був елементом модернізації та розвитку суспільства наприкінці XIX — на початку XX ст. Вперше електричний трамвай поїхав вулицями міста 1894 року. У 1939-му, через пошкодження внаслідок бомбардування міста, трамваї деякий час не працювали. На початку нацистської окупації більшість трамвайних ліній міста знову були пошкоджені. Проте вже у 7-му числі “Українських щоденних вістей” від 13 липня 1941 року на першій шпальті, зі слів директора трамвайної мережі інженера Мурина, зазначалося, що працівники майстерень відано працюють та вже підготували чотири трамвайні шляхи до здачі в експлуатацію.

Львівський трамвай, який проїжджав територію гетто в напрямку міської бійні, листопад 1941 р. Автор: Хрістіна Нойманн. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-7940)

З моменту відновлення трамвайних мереж у Львові починають курсувати вагони “Тільки для німців”, вагони з виокремленими частинами для євреїв (в останньому вагоні без сидінь), “Тільки для євреїв” з єврейською службою правопорядку або ж з причіпними відкритими вагонами-платформами для перевезення в’язнів Янівського табору до місць примусової праці. У такий спосіб трамваї перетворилися на засіб ізоляції та дегуманізації євреїв. Євген Наконечний пише:

Незабаром з міста під’їхали вантажні трамвайні платформи. Одна з платформ вже була запруджена єврейськими чоловіками, що тісно сиділи навпочіпки, а над ними стояли озброєні вартові. Тих з Клепарівської загнали на вільну платформу, посадили навпочіпки і так повезли догори по Янівській. Львів’яни знали — там жахливий концтабір і розстрільний піщаний кар’єр.

Поїздку трамваєм згадує Яніна Гешеліс, яка працювала в Янівському гібридному таборі. Оскільки трамвай проходив через гетто, Яніна вирішила скористатися ним для втечі, проте ті, до кого вона втікала, вигнали її. У розпачі Яніна знову трамваєм повертається до табору.

Вільно користуватися трамваєм євреям давали недовго. Філіп Фрідман згадує, що недовзі після того, як трамваї почали використовували для транспортування в Янівський табір, євреям заборонили користуватись ними для самостійних поїздок.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

“Львів працює: Трамваї”, Українські щоденні вісті: Орган Управи міста Львова, 13.07.1941, ч. 7, 1.

Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge: Polity Press, 2008).

Aleksander Krugłow, “Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942”. *Biuletyn ŻIH*, 3, 1989.

Rudolf Reder, *Belzec. Verbatim testimony* (1946).

Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1997), 218–219.

Элияху Йонес, *Євреї Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944* (Москва: Российская библиотека холокоста, 1999), 488.

Євген Наконечний, “ШОА” у Львові (Львів: ЛА Піраміда, 2006), 284.

Роберт Кувалек, *Табір смерті у Белжеці* (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018), 304.

Філіп Фрідман, *Винищення львівських євреїв* (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).

Яніна Гешеліс, *Очима дванадцятирічної дівчинки* (Київ: Дух і Літера, 2011), 96.

Вбивство міста Простір Синагог

вул. Боїмів (Boimów), 37
сучасна вул. Староєврейська

Синагога поступовців на пл. Старий Ринок (зараз не існує), 1863 р. Автор: Юзеф Едер. Правове регулювання: Львівський історичний музей. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії

До початку Другої світової війни у Львові було понад сто будівель синагог. Попри те, що багато хто з євреїв був асимільованим і не переймався щоденним або щотижневим відвідуванням синагог, вони залишалися центром збереження ідеї юдейської традиції, місцем зустрічі громади, своєрідним клубом за інтересами, де зустрічалися представники різних прошарків, галузей чи напрямів юдаїзму.

Протягом нацистської окупації на території Львова були зруйновані майже всі синагоги. Дослідники називають цей процес урбіцидом — насиллям проти міського ландшафту, коли будівлі чи ділянки знищуються через їхній зв'язок з певними соціальними та етнічними групами. Спалення супроводжувались грабунком синагогальних реліквій та цінностей. Метою цієї політики було знищення не тільки єврей-

ської громади, але і слідів її присутності в міському просторі. З міського простору намагалися стерти будь-яку згадку про єврейську присутність. У момент, коли Львів мав стати “вільним від євреїв”, уже нічого не мало б нагадувати новим львів'янам про єврейське минуле.

Серед усіх синагог варто згадати дві, розташовані в Середмісті та Передмісті: “Золоту Розу” (Турей Захав) та “Темпель” (Храм).

Простір Синагог з руїнами синагоги “Золота Роза”, 2016 р. Автор: Софія Дяк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Історія побудови синагоги “Золота Роза” понад п’ять століть оповита міфами та легендами. Побудована Ісааком Нахмановичем наприкінці XVI ст. синагога була важливою для єврейської спільноти, оскільки втілювала ідею боротьби за традицію та єврейській спосіб життя і певний час навіть виконувала роль кагальної.

Синагога “Темпель” побудована значно пізніше 1846 року, також відігравала важливу роль у житті спільноти. Ця синагога належала до прогресивної, реформістської спільноти Львова, й стала першою синагогою нового типу у Східній Галичині.

Свідок знищення синагоги “Золота Роза” Лешек Аллерганд, який хлопчиком пережив події Голокосту у Львові, згадує:

Влітку 1941 року — не пам’ятаю, чи це був липень, чи серпень [...] Ми не очікували, що дійде до підпалення синагоги — і тої [Золота Роза], і синагоги, що була найближча [Велика міська синагога]. Вночі хтось задзвонив до нас, застукав в двері — увійшли двоє в цивільному вдягнутих чоловіків. Наказали дивитися у вікно і закрити двері. Ми мусили це зробити. Вогонь швидко розпалився, передусім в тій першій, ближчій до нас божниці, і він застилав усе. Ми стояли, змушені до цього, дивлячись на величезний дим, який застилав усе. Не можна було відкрити вікна, тому що можна було задихнутися, не можна було вийти, тому що пильнували, щоб з помешкання ніхто не виходив. Ми відкрили двері, а дозориця цього будинку сказала, що ті, хто пильнує, пильнують передусім браму, а сходові клітка пуста — і можемо туди втікати. А ніхто не знав, що ті будинки мають спільне подвір’я з будинками по вулиці Валовій, і що йдучи через це подвір’я можна перейти на Валову, що ми й спробували вчинити. [...] По місту розходився дим, відчувався запах спаленого — дві синагоги палали.

Під час нацистської окупації Львова, літку 1941 року розпочали спалювати й інші синагоги. Свідок подій Євген Наконечний писав у спогадах:

...розійшлась неймовірна звістка, що німецькі сапери методично знищують у Львові синагоги. Не рахуючись ні з чим, німці зруйнували в центрі міста “Золоту Розу” — синагогу, яку в середньовіччі спорудив знаменитий архітектор Павло Римлянин, той, що збудував Успенську церкву та костел Бернардинів (тепер церква св. Андрія, — ред.). Неподалік від нас німці знищили синагоги на старому єврейському кладовищі і на вулиці Бема. Гнітюче враження на моїх єврейських сусідів справило зруйнування величної синагоги на Старому Ринку, що називалася “Темпель”...

Мій нерозлучний друг Йосале мав світлу душу, наповнену щирим, простим, не скаламученим ще нічим релігійним почуттям, яке часто буває у підлітковому віці й яке іноді повертається на схилі віку, як дар небес. Чутка про знищення

синагоги “Темпель” його доглибинно потрясла. Він не міг у це повірити...

Нарешті без пригод ми добралися до місця, де колись стояла синагога “Темпель”. Німці спочатку підпалили її, щоб вигоріло убранство храму, а потім заклали динаміт і підірвали будівлю. Сапери виконали свою справу вміло — цегла не розлетілася по площі, не загородила уламками трамвайну колію, що проходила поряд, а рівно, великими кусками мури синагоги розпалися на місці, немов осіли.

Йосале довго споглядав на руїни синагоги “Темпель”, обійшов усю синагогу по периметру, постояв у задумі і спитав гіркотно:

— Як Б-г таке дозволив?

З усіх синагог, що були у Львові, до Другої світової війни залишилися уцілілими будівлі чотирьох: синагога “Цорі Гільод” (“Cori Gilod”) на вул. Братів Міхновських, 4, Якуба Глянцера “Янкель Янцер Шуль” на вул. Вугільній, 1-3, “Шомрат Шабат” на пл. Ринок, 12 (двір) та синагога “Леві Ісраель” на вул. Личаківській, 225. Протягом нацистської окупації їх використовували як склади або конюшні. У радянський період їх переобладнали під потреби нового режиму, хоча синагога Якуба Глянцера проіснувала у своєму первісному призначенні до 60-х років ХХ ст.

Зараз тільки синагога “Цорі Гільод” (“Cori Gilod”) виконує свої прямі функції. Синагогу передали єврейській громаді Львова, там проведено ремонт, синагога працює щоденно, забезпечуючи потреби релігійної громади Львова. Також при синагозі працює кошерна кухня та міква (ритуальна лазня). “Янкель Янцер Шуль” була передана єврейській громаді у 1989 році. Тут міститься Львівське товариство єврейської культури імені Шолом-Алейхема. Протягом нетривалого часу в 1990-х роках тут була єдина чинна синагога міста, яка згодом перемістилася у приміщення синагоги “Цорі Гільод”. Будівля перебуває в аварійному стані та потребує термінового ремонту.

Дві інші будівлі синагог не належать єврейській громаді міста. “Шомрат Шабат” перебудовано під житловий будинок. Від синагоги там залишились дерев’яні сходи, що колись вели на другий поверх в жіночу частину. “Леві Ісраель” перетворили на магазин та актовий зал військової частини.

На місці, де колись була синагога “Золота Роза”, у 2016 році відкрили першу частину проекту “Простір Синагог”, ініціативи з вшанування історії євреїв у Львові та кращого розуміння львів’янами та гостями міста спільної міської історії і спільної спадщини. До першої частини проекту входить консервація залишків синагоги “Золота Роза”, маркування фундаменту єврейського Будинку навчання Бейт Гамідраш та встановлення меморіальної інсталяції “Увіковічнення”, із цитатами мешканців Львова та людей, пов’язаних з містом, які були євреями.

Це перший в Україні випадок, коли вшанування місць єврейської історії ініціювала міська адміністрація у співпраці з Центром міської історії, Німецьким товариством міжнародного співробітництва (GIZ) та партнерськими єврейськими організаціями.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Євген Наконечний, "ШОА" у Львові (Львів: ЛА Піраміда, 2006), 284.

Оксана Бойко, Синагоги Львова (Львів: Класика, 2008).

Лешек Аллеганд про Простір синагог, <https://www.youtube.com/watch?v=XT9poaPE3yI&feature=youtu.be>.

Sergey Kravtsov, Di Gildene Royze: the Turei Zahav Synagogue in L'viv (Petersberg: Bet Tfila, 2011).

Sergey Kravtsov, Synagoga Nachmanowiczów. Architektura, Historia, Pamięć, (Warsaw: Polin, 2017).

Колаборація чи виживання: Єврейська служба порядку Комісаріат

вул. Львівська (Lwowska), 132
сучасна вул. Замарстинівська
під час нацистської окупації Sommersteinstrasse

Коли я пишу про цю установу, я відчуваю сильний біль і глибокий сором. Тоді як завданням Відділу постачання була передача німцям власності євреїв, Ordnungsdienst — Служба порядку в гетто, як і єврейська міліція, повинна була приносити євреїв в жертву німецькому Молохові.

Давид Кахане

Щоденник Львівського гетто

Єврейська служба порядку (Judischer Ordnungsdienst) (далі — ЮОД) — поліційне формування на території Генерал-губернаторства, створене для забезпечення виконання розпоряджень німецьких окупаційних влад та підтримання порядку в єврейських житлових дільницях.

Офіційно ЮОД у Львові почав діяти з початку листопада 1941 року, хоча процес підготовки до її створення розпочався ще в серпні 1941-го: відомо про існування служби порядку при юденраті. Для створення нового органу з Варшави прибув начальник єврейської поліції Йосеф Щеринський (Józef Szeryński).

ЮОД складався з чотирьох відділів: 1. Служба порядку; 2. Єврейська кримінальна поліція; 3. Особлива служба (займалась розшуком політичних підозрюваних, наприклад, лівих); 4. Єврейська поліція. Давид Кахане згадував про існування трьох комісаріатів, за якими закріплювались певні частини єврейського гетто:

Спочатку єврейське поліцейське управління було в будинку юденрату, на вул. Мулярській, 2А (вул. Старотандитна). Після створення гетто воно було розділено на три комісаріати. Один із них розмістили на вул. Шолома Алейхема (вул. Беренштайна), у будинку, де раніше знаходився Яд Харутим. Там же розташовувалось управління Кримінальної поліції (КгіРо). Другий комісаріат знаходився на Замарстинівській, 132 і третій — на вул. Знесіння.

Якщо в перші дні в ЮОД йшли освічені й інтелегентні люди, то згодом склад поліції суттєво змінився. Равин Давид Кахане згадує, як він став “псевдопрацівником поліції”:

Одним із моїх сусідів був заступник начальника єврейської поліції, у минулому адвокат, д-р Р. У четвер я вирушив до нього, розповів свою історію і попросив його на час акції “записати” мене до лав поліцаїв. Наступним ранком він приніс мені кашкета, жовту поліцейську нарукавну пов’язку і службову книжку, виписану єврейським Ordnungsdienst, у якій було вказано, що мене призначено до другого комісаріату, що містився на вул. Замарстинівській, 132, помічником поліцає.

...Цей кашкет перетворив мене на “невидимку”. Він дав мені змогу бачити те, чого в протилежному випадку я ніколи б не побачив і що так і залишилося б невідомим світу, продовжуй я ховатися у своєму укритті.

Будинок при вул. Германа, 15 (сучасна Лемківська), у якому був розташований осередок Єврейської служби порядку, 2018 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Накази, що віддавали поліцейським, ставили їх перед важким моральним вибором. Власне поліція забезпечувала збір євреїв для виконання примусових робіт. Співробітники ЮОД арештовували людей на вулицях, забирали з будинків. Невиконання таких наказів загрожувало смертю, тому досить швидко у поліції залишилися тільки ті, хто був готовий виконувати будь-які вимоги окупаційної влади. Проте і це не завжди рятувало її співробітників від смерті. Відомий випадок, коли нацисти стратили дванадцять поліцейських разом із головою юденрату доктором Ландсбергом.

Часто поліцейські користалися з можливості отримувати хабарі від простих євреїв за те, аби їх не забирали на примусові роботи. Давид Кахане писав:

Я знаю багатьох поліцаїв, які, ризикуючи власним життям, рятували єврейські сім'ї від смерті. Але були й інші, хто за порятунок вимагав винагороду. Серед них виявилось також багато професійних здирників, які використовували це негідне заняття, щоб створити собі гарне життя.

Згодом багато хто напише, що Єврейська служба порядку у Львові — це “пляма на історії львівського гетто”.

Після переформатування гетто на Юлаг уся ЮОД перейшла в підпорядкування поліції безпеки та СД. Звісно, навіть служба в ЮОД не могла врятувати її співробітників від смерті. Тотальність здійснення Голокосту не передбачала, аби бодай один єврей залишився серед живих.

Єврейська служба порядку працювала не тільки в гетто чи Юлазі, але й у Янівському таборі. Давид Кахане, перебуваючи в таборі, описує дії працівників служби:

Раптом у барак увірвався Ормланд з групою єврейських поліцаїв. “Ви з глузду з'їхали! Вам захотілося співати?” Вони наносили удари ліворуч і праворуч. Заплигуючи на нари, били в'язнів і скидали їх на підлогу.

У грудні 1943 року, після чергового скорочення території гетто та перетворення його на Юлаг, залишився лише основний осередок ЮОД на вул. Германа, 15 та тюрма для євреїв на вул. Вежбіцького (сучасна вул. Бальзака). Остаточно ж співробітників ЮОД разом з їхніми родинами вбили під час остаточної ліквідації Юлагу в травні-червні 1943 року.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

ДАЛО Р.35/155/2.

Давид Кахане, Рабин, Щоденник Львівського гетто (Київ: Дух і Літера, 2003), 267.

Элияху Йонес, Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939-1944 (Москва: Российская библиотека холокоста, 1999), 488.

Філіп Фрідман, Винищення львівських євреїв (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).

Військовополонені у Львові Шталаг 328 (Цитадель)

вул. Лазажа (Łazarza), 11
сучасна вул. Грабовського

“Вежа смерті” Цитаделі, приблизно 1944–1945 рр. Зараз у будинку розташовується готель Citadel Inn. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція ДАЛО

Під час Другої світової війни, у німецький полон потрапило понад 5 млн червоноармійців, 3,5 млн з яких загинули. У таборах військовополонених на території окупованої України були вбиті або доведені до смерті понад 1,3 млн осіб. Це означає, що радянські військовополонені були другою за чисельністю категорією жертв нацистського режиму після євреїв. Насильство проти них та Голокост були тісно пов’язані між собою і через те, що євреїв також потрібно було неодмінно виявляти та розстрілювати. Інколи такі страти відбувались безпосередньо на полі бою. Фактично червоноармійців-євреїв можна вважати одними із перших жертв Голокосту.

У Львові місцем нацистського насильства над радянськими військовополоненими стала т. зв. Цитадель, фортифікаційний комплекс, де почергово дислокувались австро-угорські, українські, польські та радянські гарнізони. Із 30 червня 1941 року цю

територію зайняли німецькі військові і вже з липня почали використовувати її для утримання радянських військовополонених. Спершу тут був розміщений фронтовий збірний пункт № 18, а відтак стаціонарний табір для рядового та сержантського складу — шталаг № 328. Комендантом останнього був майор Блют. Територію Цитаделі оточили 2,5-метровою дощаною огорожею, зверху якої натягнули чотири ряди колючого дроту. Попри це, мешканці сусідніх із Цитаделлю вулиць могли спостерігати за тим, що на ній відбувалось, із вікон своїх будинків. Багато львів'ян ставали свідками, коли колони знесилених військовополонених від залізниці конвоювали до Цитаделі міськими вулицями. Отже, як і у випадку Голокосту, це була своєрідна форма публічного насильства, яке не приховували.

Усі будівлі на території шталагу були обнесені двома рядами колючого дроту висотою 3,5 м, тому пересування військовополонених було обмеженим. До осені 1941 року їх утримували просто неба, а потім почали переводити до казарм. Голод, наслідки поранень, антисанітарні умови, поширення інфекційних хвороб призвели до високої смертності. Багато хто божеволів від відсутності нормального харчування — об'їдали листя та кору з дерев, ловили котів і собак, які випадково забрідали на територію Цитаделі; у пошуках чогось їстівного копирсались у купах сміття. Епідемія висипного тифу восени 1941 року забирала кількості життів щодня. Медичного обслуговування практично не було, хоча в шталазі і діяв лазарет. Ще один резервний лазарет, куди направляли хворих, був розташований у колишньому жіночому монастирі св. Мокрини. Проте відсутність ліків робила безнадійними перспективи тих, хто туди потрапляв. Померлих вивозили і ховали на Янівському цвинтарі. Спроби львів'ян допомогти військовополоненим, наприклад, через систему Українського Червоного Хреста, мали мінімальні наслідки і часто були заблоковані нацистами.

Робочі команди військовополонених виконували різні примусові роботи в місті. За порушення режиму ув'язнених карали побиттям або стратою. Паралельно їх намагались завербувати до т. зв. "східних" формувань при вермахті, перетворюючи перспективу голодної смерті на привабливий стимул зголоситись на службу до нацистів. У самому шталазі з числа військовополонених створили табірну поліцію (близько 60 осіб), яку очолив колишній командир Червоної армії Андрій Якушев. Від решти військовополонених поліцейські відрізнялися перефарбованою в синій колір уніформою, нарукавною пов'язкою з літерою "P" (тобто Polizei — поліція). Жили вони в привілейованих умовах, отримували краще харчування і мали змогу відвідувати борделі, а тому стали надійним інструментом для підтримання жорстокого режиму.

Із кожної нової партії військовополонених, що прибувала до шталагу, виділяли командирів, політпрацівників та євреїв, яких деякий час утримували у ще гірших умовах, а потім розстрілювали в Лисиницькому лісі на околиці Львова. При цьо-

му євреїв утримували окремо, у т. зв. карцері в підвалі казарм, а інших — у “башті смерті”, як її прозвали самі військовополонені. Там їх абсолютно не забезпечували харчами, тримали напівголеними навіть в холодну пору року. Самі табірні поліцейські уникали заходити до “башти смерті”, оскільки там постійно тримався жахливий сморід з огляду на відсутність туалетів і заборону випускати на вулицю тих, хто у ній утримувався. Коли там назбирувалось кілька сотень (є свідчення, що одночасно близько 300) осіб, їх вантажівками відправляли до місця масового вбивства.

Вхід до казарм Цитаделі, 2018 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

За післявоєнними радянськими підрахунками, у 1941–1944 роках через шталаг пройшло 284 тис. військовополонених, з яких половина загинули. Очевидно, ці дані значно перебільшені. Відомо, що плановане пристосування будівель на Цитаделі для розміщення 12 тис. військовополонених не реалізували. Тож вони були розраховані максимум на 10 тис. осіб. За свідченнями полковника Фелікса Генкера, який з вересня 1941 року командував усіма таборами для військовополонених у дистрикті Галичина, тут одночасно утримували 8 тис. осіб. Чисельність військовополонених постійно змінювалась і залежала, зокрема, від ситуації на фронті. Станом на квітень 1942 року тут нараховувалось 2900 осіб, у червні — 1500, а в серпні, коли почали прибувати військовополонені з т. зв. Барвінківського котла, — уже 5600. Через відсутність статистичних даних за весь період функціонування шталагу конкретизувати кількість його жертв на цьому етапі дослідження неможливо.

Більшість тих, кому вдалося вижити, згодом відправляли до таборів на території Німеччини. З 1942 року у шталазі утримували французьких і бельгійських,

а з 1943-го — італійських військовополонених. Умови їхнього утримання були значно легшими, навіть обслуговувати їх повинні були радянські військовополонені, наприклад, як вантажники.

У радянські часи територію Цитаделі ніяк не було меморіалізовано, хоча такі ідеї і були. Їх активізував публічний судовий процес над колишнім комендантом табірної поліції Якушевим, який відбувся 1977 року у філіалі окружного Будинку офіцерів у Львові. Якушева засудили до вищої міри покарання, а сам процес активно висвітлювався у пресі.

З 2007 року будівля колишньої “башти смерті” була переобладнана на п’ятизірковий готель “Цитадель” (Citadel Inn. Hotel & Resort). Власники готелю намагаються приховати історію цього місця, встановивши камінь з евфемістичним написом “На вічну згадку про подію”. На сайті готелю в розділі “Історія” події Другої світової війни не згадуються взагалі. Крім того, в описі готелю створено романтичний образ цього місця та підкреслюється вишуканий стиль закладу:

Цитадель будувалася не для захисту Львова від зовнішнього ворога, а для залякування населення та безпеки австрійського керівництва міста.

Власне, за призначенням Львівська Цитадель не використовувалася ні разу.

Ви зможете помилуватися Львовом із незвичного ракурсу — крізь призму історичних подій, серед розкоші австрійського імперського стилю, в оточенні величних краєвидів та середньовічного духу.

Інші приміщення на території Цитаделі, зокрема ті, де розміщувались табірні казарми, складські приміщення, лазарет тощо, і надалі використовують переважно з комерційними цілями. Єдиною згадкою про перебування тут табору для радянських військовополонених є пам’ятний хрест з таким написом: “Цей хрест встановлено у пам’ять про 140 тисяч вояків народів Європи — українців, французів, поляків, росіян, італійців, євреїв, білорусів, бельгійців, які захищали свій дім, свою країну і загинули на цьому місці у нацистському концтаборі “Шталаг 328” 1941–1944 рр. Вічна їм пам’ять!”

Андрій Усач, Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

Олександр Пагіря, “Цитадель”. URL:

<http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=230>

Місця примусової роботи Біржа праці: Відділ забезпечення євреїв працею (давня Загальна жіноча школа імені Миколая Рея)

пл. Місіонарська (Misjonarska), 6
сучасний просп. В'ячеслава Чорновола

Одним із методів здійснення Голокосту була трудова експлуатація єврейського населення. Відповідно до оцінок нацистської влади, до війни 90% ремісників Східної Галичини були євреями і принаймні половина євреїв Львова могла б працювати, а половина цієї групи могла бути використана для примусових робіт. Тому відповідно до рапорту генерал-майора поліції СС Фріца Кацмана було зазначено, що не варто відмовлятися від євреїв як робочої сили, оскільки це негативно позначиться на військовій промисловості Третього Райху. Де-юре, із 7 серпня 1941 року всі євреї-чоловіки віком від 14 до 60 років мали обов'язково працювати. Забезпечення місцями праці та контроль мала виконувати Біржа праці (Arbeitsamt), яку в дистрикті Галичина очолював др. Річард Нітше. Львівська філія розташовувалась на вул. Замкнентій, 5 (Zamknięta, сучасна вул. Замкнена). Де-факто, Біржа праці скеровувала євреїв на примусові роботи ще від 11 липня 1941 року. Спеціально для єврейської громади Біржа містила Відділ забезпечення євреїв працею (Judeninsatzstellen). У Львові цей відділ декілька разів змінював розташування: спочатку був на вул. Сакраментській, 8 (Sakramenska, сучасна вул. Туган-Барановського), потім на вул. Замкнентій і згодом на пл. Місіонарській (Misjonarski, сучасна вул. Під Дубом) у приміщенні давньої Загальної жіночої школи імені Миколая Рея. Відділом керував Хейнц Вебер (Heinz Weber). У перший місяць роботи відділу (до 20 вересня) тут було створено картотеку євреїв відповідно до їхніх професій. Впродовж 1–15 жовтня 1941 року була проведена реєстрація “придатних до роботи” євреїв. Тільки у Львові було зареєстровано понад 50 тис. чоловіків (віком від 12 років), а також жінок, які були визнані працездатними. Наступна реєстрація була оголошена 13 березня 1942 року, напередодні першої депортації до Белжецю.

Наявність місць примусової праці євреї розглядали як одну з можливостей врятуватися під час Голокосту у Львові, демонструючи свою важливість для режиму. Місця примусової праці перетворилися на місця, що продовжували життя євреїв. Так можна було отримувати заробітну плату (хоча достатньо швидко її перестали виплачувати), додаткове харчування, яке відповідно до нацистських документів мало містити сніданок, вечерю та денне харчування. Багато хто намагався потрапити на заводи і фабрики й отримати посвідчення із зазначенням місця праці. Ча-

сто таке посвідчення могло врятувати життя. З іншого боку, місця примусової праці були тільки ілюзією порятунку, оскільки й там могли вбити за будь-яке порушення, а “чисте” посвідчення особи могли навіть не взяти до рук і до уваги.

Відповідно до загальноприйнятої практики вище керівництво СС перебрало на себе командування гетто у Львові у вересні 1942 року. За наказом, усі євреї, що були “вільними” працівниками на різних підприємствах, мали переїхати в гетто, звідти в Янівський гібридний табір, а тоді вже знову, за додаткові кошти з боку бізнесу, бути розподіленими на різні виробництва.

Відбудова залізничного тунелю на залізничній лінії до Стрия, листопад 1941 р. Автор: Гірверт. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-7567)

Від 1 листопада 1942 року євреям більше не платили за роботу готівкою. Проте працедавці мали переказувати кошти на рахунок Командування СС та Поліції дистрикту Галичина у злотих 5.00 за чоловіка та 4.00 за жінку кожного календарного дня або за зміну. Відповідно до листа-роз'яснення генерал-майора поліції СС Фріца Кацмана зазначалось, що із заробітної плати не мають стягувати податки та соціальний внесок, проте потрібно вираховувати витрати на харчування та адміністративні. Сума відрахувань не мала перевищувати 1.60 злотих від денної ставки. Поліція СС за потреби могла перевірити обіг коштів. Аби забезпечити контроль оплат, гроші за робітників мали бути перераховані на розрахунковий рахунок Командира СС та поліції в Емісійному банку Львова до третього числа наступного за звітом місяця, а копії щоденних кошторисів надіслані до Правління штабу СС та Головного управління поліції на вул. Зігфрідштрассе, 102 (Siegfriedstrasse, сучасна вул. Генерала Чупринки).

Місця примусової праці згадані у спогадах, офіційних нацистських документах. Після перетворення гетто (місця ізоляції євреїв) на Юлаг (єврейський табір праці) усі бараки, де мешкали євреї, були названі відповідно до назв заводів, де працювали їхні мешканці.

Серед місць примусової праці нам відомі такі виробництва:

1. Schwartz & Co. Lemberg. Фабрика з пошиву армійської форми та ремонту одягу, на вул. Св. Мартіна містилися майстерні фабрики. Була заснована у січні 1942-го як філія виробництва, що діяло у гетто міста Лодзь. Після ліквідації гетто завод перевели до Янівського табору.
2. Промислова імперія DAW (Deutsche Ausrüstungswerke), до її складу входили фабрики та майстерні, що належали концерну Goering. Згодом їх стали називати Hermann Goering Werke. Керівником цієї імперії був гаупштурмфюрер Гебауер, засновник Янівського табору. Більшість в'язнів Янівського табору працювала на DAW.
3. VIB (Vereinigte Industrie Betriebe) — Об'єднання промислових підприємств. Підприємство працювало на Вермахт. Адреса: вул. Замарстинівська (фабрика виробляла столове приладдя для фронту). Склади цієї фабрики були розміщені на одній з бічних вулиць Замарстинівської.
4. Фірма "Textilia Lemberg". Львівська Textilhandels-gesellschaft m.b.H була філією краківської фірми Zob. T. Berenstein.
5. "Hobag" Holzbau A.G. Breslau Zweigstelle in Lemberg. Фірма займалася обробкою деревини.
6. Metrawatt AG Feinmechanische und Optische Werke Nürnberg — Lemberg Branch. Ця фірма була філією виробництва у Нюрнберзі. Фірма мала власні

майстерні в Личаківському передмісті, де виробляли оптичні прилади для авіації.

7. Підприємство “Міські майстерні” (Ausbildungswerkstätten A.W. Lemberg), Львів. Було створено у квітні 1942 року за зразком єврейського ремісничого кооперативу, що діяв у Бохні. Майстерні частково контролювала єврейська громада та єврейська соціальна самодопомога. У липні 1942 року на вул. Казимирівській діяли чотири майстерні, які надавали місце праці приблизно 3500 євреям переважно старшого віку. Майстерні ліквідували наприкінці 1942 року. Устаткування та декого з уцілілих працівників перевезли до Янівського табору.

Олена Андронатій

БІБЛІОГРАФІЯ

David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949* (New York: St. Martin Press, 2016).

Lili Chuwis-Thau, *A jeśli cię zapomnę* (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2002).

Філіп Фрідман, *Винищення львівських євреїв*. (Видання Центральної Єврейської Історичної Комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4).

Friedrich Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w Dystrykcie Galicja* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2001).

Wolf Gruner, *Jewish Forced Labor under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938–1944* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 230–275.

КОЛАБОРАЦІЯ

ВПРОВАДЖЕННЯ

Одним з найважчих питань, яке стоїть перед кожним, хто пробує зрозуміти Другу світову війну, є питання про колаборацію та співпрацю частини населення, зокрема еліт, з нацистським окупантом. Для тих, хто бачить історію як історію змагань нації, питання про колаборацію є питанням передусім про зраду. Тому воно часто є замовчуване, маргіналізоване або трактується в категоріях “вимушеної співпраці”, зумовленої історичною необхідністю та “добром народу”. Своєю чергою, для тих, хто бачить історію як складний процес, у якому акторами є окремі люди та групи, а не цілі народи, питання про колаборацію є питанням про контекст, у якому доходить до співпраці з тоталітарним режимом. У широкому значенні це питання про те, як звичайна людина може вчинити надзвичайне зло. Це справа відповідального, особистого пізнання минулого, а не колективного звинувачення, чи, навпаки, виправдання, чи навіть героїзації.

Головний офіс влади дистрикту Галичина, серпень 1941 р. Автор: Роснер. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-3792)

Європейський контекст

Питання колаборації чи співпраці з окупантами є дразливим не тільки у сучасній Україні, але і для більшості європейських країн — від Росії з колабораційною армією Власова до Франції з урядом Віші. На сході Європи окупаційний режим був відкритий до співпраці та колаборації з національними групами, які були позбавлені державності у міжвоєнний період або втратили її в результаті окупації СРСР і створював позірні перспективи для їхнього культурного і політичного розвитку. Посеред тих національностей були і українці, і хорвати, литовці, словаки, татари. Реакції людей не завжди були послідовними — антинацистські позиції посилювалися ближче до кінця війни. Натомість на заході Європи нацисти на початку війни дали змогу продовжити існування державам, використовуючи внутрішні суспільно-політичні конфлікти.

Яскравим прикладом є Франція, де колаборація визнана в основному у контексті участі режиму Віші в Голокості, але не в загальному значенні. З одного боку, президенти Жак Ширак та Франсуа Олланд заявляли про відповідальність держави за депортації євреїв до таборів смерті, держава виплачує компенсації родичам жертв і тим, хто вижив. З іншого боку, у публічному дискурсі рух Опору та участь французів в Операції “Нептун” (D-Day) часто заступає історичну точність та бере колаборацію Віші у дужки минулого, тобто поза історію Франції.

Поняття

Поняття колаборації з’явилося в контексті співпраці вішістської Франції з нацистською Німеччиною. Після війни слово “колаборація” в багатьох мовах (українській, польській, німецькій, данській) на щодень почали використовувати у значенні “зрада” або “співпраця з ворогом”. У науковому значенні цей термін означає різні форми співпраці між окупаційною владою та місцевим населенням і їхніми елітами. Не існує однієї точної дефініції колаборації. Цей термін вживають на позначення і політичної співпраці з окупантом, і служби у збройних формуваннях (колаборація військова, функціональна) під нацистським командуванням.

Оскільки термін “колаборація” був сформований у контексті уряду Віші, то політична колаборація є одночасно і державною, тобто метою якої є продовження існуючої держави (*collaboration d'état* / колаборація держави). У такому значенні цей термін використовують також відносно Норвегії, Данії, Голландії. Багато істориків, однак, вказують, що формою політичної колаборації були також бажання політичних лідерів, позбавлених власних держав, як, наприклад, на території Генеральної губернії чи Райхскомісаріату Україна, використовувати нацистську окупацію для створення нової держави або автономії в майбутньому. Тарік Амар назвав цю фор-

му співпраці колаборацією задля держави (*collaboration afin d'état*). Інші історики (наприклад, Яцек Млинарчик, Карл-Петер Фрідріх) схильні називати колаборантами громадян з-поза державних чи збройних організацій, таких як митці, журналісти чи донощики, якщо вони активно поширювали нацистську ідеологію, що шкодила місцевому населенню. Відповідно, вони вилучають з кола колаборантів тих, хто, щоправда, служив у нацистських формуваннях, наприклад, у поліції, але не шкодив. До прикладу, служба в поліції могла мати характер як утримання цивільного порядку, так і терору над суспільством. Оцінка того, що є “шкідливе” чи є “зрадою”, ангажує індивідуальну систему цінності історика та може бути дуже неточною науково. Хенрік Детхлефсен звертає увагу на те, що суспільство має природну схильність адаптовуватися до умов, тому термін “колаборація” має застосовуватись передусім до політичних еліт. Позиція еліт є особливо важлива, тому що формує політичний курс та моделі поведінки для суспільства. На його думку застосування слова колаборація до усіх форм співпраці спричиняє до розмиття значення цього слова у контексті Другої світової.

Оскільки термін *collaboration* в англійській мові часто вживається в загальному, нейтральному значенні співпраці, для означення ідеологічно мотивованої підтримки окупаційної влади елітами використовують термін “колабораціонізм” (*collaborationism*). Звичайно, не завжди кордони між реакціями та їхніми мотиваціями вдається чітко описати за цим розподілом.

Під час Другої світової війни практично усі члени суспільства, незалежно від позиції, яку в ньому зайняли, взаємодіяли з окупаційним режимом. Люди продовжували сплачувати податки, працювати, учасничити у культурному житті — усе це було формою суспільної адаптації до статусу-кво та не завжди означало ідеологічну підтримку окупанта. Формою співпраці можна визнати приєднання до привілейованих фольксдойчів (списку етнічних німців), або службу в локальних інституціях (школа, адміністраційні установи), чи байдужість спостерігачів насильства, яке чинили цивільні. У короткій перспективі вона була особисто та для родини вигідна — приносила пенсію, свободу руху, а у випадку євреїв — додаткові харчі та відкладення смерті. Дехто об'єднував різні форми співпраці зі спротивом владі чи допомогою іншим. Межа між пристосуванням та активною підтримкою режиму була тонка, та багато хто її перетнув, особливо вступаючи до збройних формувань, проявляючи політичну співпрацю чи активну підтримку нового, расистського, суспільного порядку. Найбільш яскравою формою колаборації була співучасть у вбивстві єврейського населення.

У цій темі зосередимось на політичній, функціональній (військовій) колаборації та колаборації задля держави.

Питання відповідальності

Тоталітарний нацистський режим був злочинним, відповідно колаборація з цим режимом та спроби його використання задля власних політичних чи мілітарних цілей накладають співвідповідальність на колаборанта. Історики й соціологи вказують на політичний контекст, у якому перебувала Україна під час війни. По-перше, брак сильної державної, парламентарної традиції, яка створювала б сильні підстави і для антинацистського, і для антикомуністичного опору. По-друге, традиції співпраці з австрійцями, які сягали ще часів Габсбурзької імперії. У такій ситуації отримати незалежність, чи бодай автономію, набагато простіше у протектораті. Ці контекстуалізації сприяють розумінню історичних процесів, але не виправданню колаборації чи применшенню злочинів.

Складна історія викликає питання про межі між особистою відповідальністю та колективною виною цілої *тогочасної* спільноти. З одного боку, кожен особисто відповідальний за свої вчинки. З іншого боку, індивід діє під впливом спільноти. То хіба на цю спільноту не лягає частина провини за дії її членів, з огляду на те, що вона створила умови, у яких їхні вчинки були прийнятні? Незалежно від відповіді на це запитання *сьогочасна* спільнота не несе відповідальності за злочини попередніх поколінь. Однак несе відповідальність за критичний підхід до минулого, який сприяє кращому розумінню власної спільноти, вшануванню пам'яті жертв, а в майбутньому, можливо, допоможе уникнути повторення минулого.

В'їзд Ганса Франка до Львова, 1 серпня 1941 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-2688)

Пам'ять про співпрацю зі злочинним режимом частини членів спільноти самоідентифікації (народу, родини, жителів міста, села), особливо визнаваних за еліту цієї спільноти, породжує внутрішній дисонанс, оскільки підважує зв'язки цієї спільноти. Цей дисонанс часто збуджує прагнення зменшити його через *ex post* заперечення злочинів, маргіналізацію винних ("шумовиння"), чи перетворення значення їхніх чинів ("боротьба з большевизмом"). Для частини українців націоналістичні політичні лідери, які колаборували, не були тогочасною елітою, оскільки не репрезентували всього українського суспільства, але тільки вузькі політичні кола без загального суспільного мандату. Попри це, колаборацію задля держави не вдається прописати виключно "шумовинням", винести за дужки української історії, так само як діяльність уряду Віші не вдається відокремити від французької держави, а нацистський — від Німеччини. Сучасне вшанування націоналістів, які увійшли в колаборацію з нацистами (Бандери, Шухевича, Стецька, Мельника), відбувається як на локальному рівні, так і державному у формі численних монументів, таблиць, назв вулиць, виставок. В результаті цієї безкритичної глорифікації, незалежно від оцінок займованої ними позиції у тогочасному суспільстві, вони стали частиною державної історичної традиції та національної міфології. Замовчування або виправдання їх колаборації стає українським синдромом репресованої пам'яті.

Форми колаборації

Оскільки спільною рисою для нацизму і націоналізму був етноцентризм, ініціатива політичної колаборації виходила з двох сторін. Частина українських націоналістичних лідерів, з окрема Степан Бандера, бачила в приході нацистської влади шанс для встановлення власної держави. Відповідно, націоналісти бажали використати новий порядок, введений нацистами проти місцевого польського і єврейського населення, а також проти українців з відмінними політичними поглядами. Їхньою ціллю було знищення підстав польської державності та створення "чистих" етнічно українських земель. Своєю чергою, нацисти, використовуючи українських націоналістів, бажали підсилити локальний етнічний конфлікт, щоб зміцнити свою владу. ОУН(б) створила в рамках нацистської армії колабораційні батальйони "Нахтігаль" та "Роланд", метою яких була розвідувальна діяльність у майбутній війні з Радянським Союзом. Однак спроба ОУН(б) проголосити незалежну українську державу була заблокована, хоч вона й мала "тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною". Цей проект видавався для Берліна надто емансипаційним, не укладався в їхнє бачення слов'ян як недолудей та політику зміцнення польсько-українського конфлікту. Колаборація ОУН(м) тривала набагато довше. Мельниківці погоджувались служити тоталітарному режиму без чітких обіцянок з боку нацистів отримати незалежність. Вони служили в основному в рамках Української допоміжної поліції, яка, між іншим, брала участь у вбивствах євреїв, та в дивізії СС "Галичи-

на”, яка брала участь у діях на воєнних фронтах, зокрема проти Словацького національного повстання. Члени ОУН(м) тікають з нацистських формувань лише тоді, коли Німеччина почала програвати війну.

Співпраця з нацистами використовувалась також для надання масштабної соціальної допомоги, яка була дуже потрібна в часи війни. Український центральний комітет, офіційна інституція при владі Генеральної губернії, яка репрезентувала українців, допомогла близько 70 тисячам українців, керувала школами та розвивала кооперативний рух. Але діяльність Комітету не була обмежена справами опіки, оскільки мала характер і політичної колаборації. Володимир Кубійович та Кость Паньківський підтримували нацистську політику, а критиці піддавали тільки ті елементи, які не сприяли українцям, особливо яких вважали “національно свідомими”. Керівництво підтримало створення дивізії СС “Галичина” та надання українцям автономії, за словами Кубійовича, без “польських та єврейських елементів”.

Польські політичні еліти майже повністю відмовилися від політичної співпраці з нацистами та створення свого офіційного представництва при окупаційній владі, яке служило б реалізації державних інтересів. Діяльність Головного Опікунського Комітету (Rada Główna Opiekunicza) була обмежена тільки співпрацею задля соціальних справ. Польський уряд в еміграції закликав до широкого спротиву у політичній та соціальній сфері. Службу в місцевих органах (громадських, адміністративних) він визнав за прийнятну тільки тоді, коли її метою була підтримка функціонування державних інституцій, необхідних для збереження цивільного порядку. Попри це охочі вступали у Польську поліцію (Polnische Polizei), Кримінальну поліцію (Kriminalpolizei) чи Охоронні батальйони (Schutzmannschaft). Їхні члени виконували цивільні завдання, але також розстрілювали чи видавали людей іншим, прирікаючи їх на смерть.

До своєї політики окупаційна влада залучила навіть євреїв, яким створила юденрати та Службу порядку (Jüdischer Ordnungsdienst). Цільова антагонізація єврейської общини була частиною Голокосту. В умовах масового винищення євреїв частина членів юденратів та Служби порядку намагались врятувати своє життя, дехто вірив, що в такий спосіб збільшує шанс на виживання принаймні частини своєї громади. Про львівський юденрат та Службу порядку можна прочитати в темі “Топографія Голокосту”. Антиєврейські дії цивільного населення, як-от грабїж чи доноси на поліцію, які означали вирок смерті, обговорюємо в темі “Із геноцидом по-сусідству: реакції мешканців Львова на Голокост”.

Складнощі теми

У випадку України маємо додаткові складнощі, оскільки вона не мала власної державності та була розділена на кілька окупаційних зон. Якщо розглядати питання співпраці політичних еліт з нацистами як зраду інтересів держави, то виникає запитання: а яка держава для українців 1930-х років була своєю? Більша частина сучасної України була вже частиною СРСР і також брала участь в окупації території Польщі. Західна частина сучасної України була в складі різних держав, і українці були найбільшою національною меншиною без своєї держави на території тогочасної Польщі. Тому націоналістична історіографія з її акцентами на боротьбі за власну державу пробує пояснити, наприклад, колаборацію ОУН з нацистським режимом тільки як “вимушену співпрацю” не ПРОТИ, а ЗА створення власної держави, і шляхетністю мети намагаються виправдати методи її досягнення. При цьому є проблеми з трактуванням радянської окупації, оскільки мотивами співпраці з СРСР багатьох українців тоді також було бажання утворення власної держави, але тут говорити про це заважає термін “радянська окупація”, який уже впевнено замінив слово “визволення”.

Відваги для розмов про колаборацію не додає поняття народів-зрадників, яке використовували в СРСР, і пам’ять про сумнозвісну графу в будь-якій радянській анкеті: “Чи перебував на окупованій території?”, оскільки відповідь “так” ставала причиною недовіри і підозрілості з боку влади, а також унеможливлювала виїзд за кордон. Довший час на підрадянській території про Другу світову війну, і Львів зокрема, говорилось тільки в протилежних категоріях “Великої Вітчизняної”, хорошої Червоної армії, поганої нацистської (яку називали фашистською), і жертв як громадян Радянського Союзу без згадки й уточнення про особливості ситуації людей різних національностей, конфліктів поміж ними в умовах подвійної окупації, і майже зовсім в публічній сфері не було обговорення всіх нюансів і проявів колаборації. Варто також згадати сучасну російську пропаганду, яка активно використовує термінологію Другої світової війни, таку як “фашисти”, “пособники Гітлера”, “бандерівці” тощо — у війні проти України, що також ускладнює усвідомлення, проговорення і дискусії навколо колаборації.

У численних мемуарах людей, які вижили в Голокості, збережена негативна картина українців як виключно поліцейських, націоналістів, охоронців концтаборів чи антисемітів. Типовим прикладом може слугувати фраза з відомої книги “Втрачені: пошук шести з шести мільйонів” Даніеля Мендельсона: “українці були найгіршими!”. Причини такої тенденції до надто загального звинувачення українців впливають не тільки з особистого досвіду, але і як відповідь на уникання чесних розмов про час окупації в сучасній Україні. Питання співпраці та колаборації активно розглядається у вузьких наукових колах, а в публічному дискурсі України майже не обговорюється (хіба що у формі заяв, заперечень або випоминання іншим). Україн-

ське суспільство не дочекалось такого символічного моменту, яким у Польщі була дискусія про Єдвабне чи в Литві книжка Рути Ванагайте “Наші”. Щоб розірвати мовчання, частина істориків цільово зосереджують свої дослідження на колаборації та антиєврейському насильстві, оминаючи повний спектр поведінки під час окупації. Однак поки що їм не вдалось винести питання на розгляд широкого загалу.

Тема колаборації та співпраці в Радянському Союзі належно не вивчалась, а доступ до документів дослідникам з інших країн був закритий, тому ці сторінки досі є мало опрацьованими і невідомими для широкого загалу громадян сучасної України і для носіїв пам’яті про міжвоєнний період, що проживають поза її межами. Тому часто єдине, що пам’ятається, — це негідні вчинки частини українців, які, безумовно, потребують осуду.

Складні і непроговорені теми в польсько-українських відносинах, змагання щодо кількості жертв, односторонній підхід у пошуках “винного” також ускладнюють ситуацію і певною мірою стають причиною психологічного захисту, наслідком якого є уникання “незручних” тем або заперечення певних моментів в історії. Варто відійти від таких крайніх позицій, навчитись говорити про складні, малоприємні, але важливі речі. І перший, але надважливий, крок на цьому шляху — це визнати, що частина суспільства таки співпрацювала з нацистами і ця співпраця мала характер організованої політичної і військової колаборації (спроба проголошення держави, українська поліція, військові підрозділи, праця в засобах інформації і пропаганди), а також характер суспільної адаптації на побутовому рівні (доноси, грабунок).

Томаш М. Янковський, Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (New York: Cornell University Press: 2015), 356.

Henrik Dethlefsen, “Denmark and the German Occupation: Cooperation, Negotiation or Collaboration?”, *Scandinavian Journal of History*, 7, 2008, 193–206.

John A. Armstrong, “Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe”, *The Journal of Modern History*, 40, 1968, 396–410.

Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (New York: The Penguin Press, 2005), 878.

Jacek Andrzej Młynarczyk, “Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie — próba syntezy”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 8/1 (14), 2009, 103–132.

Dieter Pohl, *Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden*, “Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?”, ред. Gerhard Paul (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 205–236.

Андрій Усач. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики досліджен-

ня, “Українське суспільство і пам’ять про Голокост: наукові та освітні аспекти”, ред. Анатолій Подольський, Світлана Осіпчук (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018), 41–49.

Grzegorz Rossoliński-Liebe, “Ukraińska policja, nacjonalizm i zagłada Żydów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 13, 2017, 57–79.

Grzegorz Motyka, “Kolaboracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 7/1 (12), 2008, 183–197.

Stanley Hoffman, Collaborationism in France during World War II, “*The Journal of Modern History*”, 40, 1968, 375–393.

Laura Jockusch, Gabriel N. Finder, Introduction. Revenge, retribution, and reconciliation in the Postwar Jewish World, “*Jewish Honor Courts*”, ed. Laura Jockusch, Gabriel N. Finder (Detroit, Wayne State University Press: 2015), 3–27.

Кость Паньківський, Роки німецької окупації (Нью-Йорк — Торонто: Життя і мислі, 1965), 1–480.

Richard Joseph Golsan, *The Vichy Past in France Today: Corruptions of Memory* (Lanham: Lexington Books, 2017), 1–139.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

The Politics of Retribution in Europe. World War II and its aftermath, ред. Istvan Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (Princeton: Princeton University Press, 2000), 352.

Henry Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*, (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 400.

Оксана Хом’як, Репрезентація воєнного досвіду в пам’яті ветеранів дивізії “Галичина” (1943–2013) (Київ, 2017, дисертація), 261.

http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19284/1/Khomiak_Oksana_Dissertation.pdf

Александр Круглов, Андрей Уманский, Игорь Щупак, Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт “Галичина”, Закарпатье в составе Венгрии (1939–1944) (Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста “Ткума”, 2017).

Іван-Павло Химка, Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні, <http://uamoderna.com/md/223-223>

Олександр Пагіря, Сприйняття “перших совітів” мешканцями Західної України, 1939–1941 рр., <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=382>

Іван Дерейко, Місцеві формування німецької армії та поліції у райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки) (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012).

Istvan Deák, *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II* (Boulder: Westview Press, 2015).

Yuriy Radchenko, “The Organization of Ukrainian Nationalists (Mel’nyk Faction) and the Holocaust: The Case of Ivan Iuriiiv”, *Holocaust and Genocide Studies*, 31, 2017, 215–239.

Eric Steinhart, *The Holocaust and the Germanization of Ukraine* (New York: Cambridge University Press, 2015), 275.

Фольксдойче — “п’ята колона” дистрикту Галичина Центральне бюро німецького народу

вул. Театральна, 22

Для реалізації своїх планів на сході й окупованих територіях важливим елементом нацистського керівництва було виокремлення і використання як опорного елемента майбутнього суспільства осіб, що мають німецьке коріння, але не є громадянами Райху, так званих Volksdeutsche — Фольксдойче.

Як стверджує історикиня Доріс Берген, як самостійний політичний термін “Фольксдойче” вперше було сформульовано в меморандумі Райхсканцелярії 1938 року. Цей термін охоплював людей, які мали німецьке коріння, але не були німецькими громадянами. Передусім Райху йшлося про нащадків німецьких колоністів, що розселились у Європі ще з часів середньовіччя і внаслідок хвиль міграцій XVII–XIX ст. Двадцять століття приносить Європі нову ідею біологічної й расової теорії. Згідно з цією ідеєю, нація розглядається не тільки як соціальне явище, а як велика родина, і для укріплення німецької присутності на місцях, до далеких “родичів” нацистів залучають не тільки етнічних німців зі збереженою ідентичністю, а й представників німецької нації, що “розчинились” в інших національних середовищах, у випадку Галичини були сполонізовані або, рідше, розмовляли українською мовою. Тобто до фольксдойчів зараховували людей, які мали одного чи двох непрямих німецьких предків, часом достатньо було німецького прізвища. Ці люди часто не говорили німецькою мовою й ніяк не ідентифікували себе з німецькою національною спільнотою.

На початок Другої світової війни на території Галичини проживало близько 40 тисяч етнічних німців. Переважна кількість німецького населення проживала в колоніях, але значна частина проживала також у Львові, місті, яке було одним зі значних осередків німецького життя регіону.

Згідно з німецько-радянськими угодами від 1939 і 1940 років про обмін населенням, німецький уряд одержав право на переселення фольксдойче до Райху з окупованих Радянським Союзом територій Польщі. Загалом, взимку 1939–1940 років з території Західної України до територій, окупованих Райхом, виїхало майже 29 тисяч осіб.

Попри те, що в спогадах львів’ян українського походження часто згадують переважно поляків, як фольксдойче, варто зазначити, що взимку 1939–1940 років поряд з особами німецького походження з Галичини виїхало, за приблизними підра-

хунками, до 10 тисяч українців, яким або вдалось довести своє мішане походження пересильним комісіям, або навести інші вагомі аргументи. Однією з таких родин була родина Андрія Палія — директора українського кооперативу молочних продуктів “Маслосоюзу”, який скористався з допомоги свого приятеля, німця за походженням, офіцера Абверу Альфреда Бізанца. Ось як це описала у своїх спогадах його дочка, Ліда Палій:

Батько пояснив, що до нього прийшов Альфред Бізанц з пропозицією виїжджати разом з німецькими колоністами, яким дозволено покинути Західну Україну, й запевняв, що ніхто не буде перевіряти, чи ми справді німці, та що нікого не приневолять стати німецькими громадянами.

Бізанц був сам з походження німецьким колоністом у Галичині, в минулому вони зналися з батьком ще з Української Галицької армії, в якій Бізанц служив полковником.[...]

На станції, де ми мали зібратися, чекала нас несподіванка. Там зішлися родини майже самих українців, переважно інтелігентів, громадських діячів. Були Купчинські, Шепаровичі, Храпливі, Мілянчи, Федусевичі й багато інших, усіх не пам'ятаю.

Ми тоді не здавали собі справи з того, що це був останній шанс покинути УРСР. [...] Досі мені неясно, як воно сталося, що совєцькі власті дозволили виїхати великій частині української інтелігенції Львова під приводом того, що вони німці.

Виїхавши з УРСР, українці були розміщені в тимчасових таборах у Німеччині, дехто прийняв німецьке громадянство, але більшість подавала себе за українців і включилась в українське життя Генеральної губернії за сприянням губернатора дистрикту Краків Отто Густава фон Вехтера.

Після масового обміну населенням, що припинився у червні 1940 року, переважна більшість етнічних німців покинула території, окуповані Радянським Союзом. Ті, що залишились, як особи “нордичної раси”, мали стати основою для побудови “нового суспільства” відповідно до генерального плану “Ост”, що передбачав повну германізацію регіону протягом кількох десятків років. Упродовж перших п'яти років у Львові, як важливому економічному і промисловому центрі, передбачалось витіснення (і винищення) місцевого населення та збільшення частки німецького до 20-25%, зокрема за рахунок переселення до Львова російських німців, для яких у лютому 1943 року виділено один район міста для поселення. Саме Львів мав стати опорним пунктом першої фази німецької колонізації Галичини. Однак реалізації таких амбітних планів завадили події на фронті.

Син фольксдойчів вчиться жесту нацистського привітання, Люблін, вересень 1940 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-5800)

З осені 1941 року у Львові розпочало активну роботу Центральне бюро німецького народу (Volksdeutsche Mittelstelle), що розташовувалось на сучасній вул. Театральній, 22. По місту були розвішані оголошення, де трьома мовами повідомлялось про необхідність реєстрації осіб німецької національності та її переваги. До функцій Центрального бюро належали виявлення, реєстрація і подальший нагляд за особами німецького походження.

Щоб вписатись на фолькслісте, спеціальний реєстраційний список, необхідно було пройти певну процедуру: довести німецьке походження, за відсутності метрики достатньо було підтвердження свого німецького походження від двох уже підтверджених фольксдойче. Багато уваги приділяли також характеристиці особи: на кожного зареєстрованого заводили анкету, де вносили базову інформацію, родовід реєстрованої особи до третього коліна з відсотковим значенням "німецької крові", рівень знання розмовної і письмової німецької мови. У таких анкетах обов'язково зазначали позитивні чи негативні характеристики і звички зареєстрованого (охайність, чистоплотність тощо), що могли позначитись на його статусі, вписували їх до анкети після перевірки претендентів на фольксдойче спеціальною комісією. Ось

як описує процес зміни статусу знайомої родини Євген Наконечний у своїй книзі “«ШОА» у Львові”:

Ми довідались, що Офмани піддалися натискам та намовам і подали заяву на включення їх до списку фольксдойчів. Їхній дід виявився німцем і по лінії матері щось там було німецького. Процедура надання статусу фольксдойчства тривала певний час. Завершувалась вона огляданням квартири спеціальною комісією. Одного дня під наш будинок під'їхало аж три легкові автомобілі. Вийшла група поважних цивільних німців. Один з них носив на вилозі піджака позолочений значок Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії — “NSDAP” (таку офіційну назву мала гітлерівська партія). Серед членів партії були також заклопотані, серйозні немолоді німкені. Комісія докладно перевірила житло сім'ї Офманів на стан порядку і гігієни. Розповідали, що з особливою прискіпливістю члени комісії оглядали кухню і шафи з жіночою білизною. Вважалось: справжня німецька родина повинна культивувати ідеальну чистоту. Висновок комісії був позитивним для Офманів.

Після проходження перевірок і процедури реєстрації громадянина вписували до відповідного розділу реєстру. У реєстрі було чотири розділи, куди вносили прізвища залежно від частки “нордичної крові” в зареєстрованій особі. Особи, віднесені до першої та другої категорії за реєстром “Volkliste”, отримували посвідчення синього кольору, особи з третьої і четвертої категорії отримували зелене і біле посвідчення відповідно. В результаті обміну населенням 1939–1940 років, коли зі Львова виїхали переважно власники синьої картки, у Львові більшість зареєстрованих фольксдойче потрапляла до третього або четвертого розділу. Власниками зеленої посвідки були особи, що мали достатній відсоток “німецької крові”, а от власники білої посвідки мали довести своєю поведінкою, що є достойними називатись фольксдойче і що реєструватись їх спонукала причина усвідомлення свого німецького походження й бажання бути кращим, а зовсім не економічні і соціальні преференції, які надавав новий статус.

Загалом серед причин, що спонукали людей отримувати статус фольксдойче, виділяють кілька основних: стратегію виживання, самоідентифікацію і соціальний статус.

Згадуючи про стратегію виживання, варто зазначити, що статус фольксдойче — це шанс врятувати своє життя, особливо, коли це стосувалось євреїв. Відомі випадки, коли євреї, що мали “арійську” зовнішність, а також прізвища, дуже подібні до німецьких, намагались отримати “арійські папери”. Показовою є історія вчительки, єврейки з Борислава, Ерни Клінгер, якій завдяки арійським паперам вдалось втекти до Львова, де вона, як “арійка”, сиділа в тюрмі на Лонцького за те, що переховувала єврея, котрий насправді був її чоловіком. І вона вижила.

З другим чинником, а саме з ідентифікацією, в Галичині були проблеми. Особи німецького походження, що залишились у Львові, були сильно інтегровані в польське, рідше — в українське середовище. Німецьке командування було цього свідоме, тому найбільше уваги приділяло найчисленнішій групі фольксдойче, а саме — четвертій категорії, до якої зараховували осіб німецького походження, що живуть з “інородцями”, дітей зі змішаних шлюбів, осіб, які знаходяться під впливом римо-католицької і Аугсбурзької протестантської Церкви (як польських релігійних структур), осіб, що відмовились від своєї німецькості в результаті отримання титулу (дворяни, магнати, духовенство), осіб, що втратили свою німецьку ідентичність внаслідок ізольованого проживання в польськомовному оточенні, і велика частина тих, хто використовував своє німецьке походження заради покращення матеріального становища. Задля пробудження “німецькості”, за задумом Центрального бюро, цих осіб треба було виокремити з чужомовного оточення.

Переселення фольксдойчів. Віз з майном під час контролю на кордоні на Сані між СРСР і Генеральною губернією. Перемишль, 1940 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-5748)

Розуміючи, що процес знімечення потребує часу, представники німецької влади зосередились на роботі з молоддю. Згідно з розпорядженням Ганса Франка, генерал-губернатора Галичини, усі діти німецького походження повинні були ходити до окремих німецьких шкіл, а також активно залучатись до Гітлерюгенд. Результати

проведення такої політики можна було побачити лише в далекій перспективі, тому важко сказати, наскільки така політика була успішною і наскільки чинник самоідентифікації став важливим.

На практиці, згідно з донесеннями до Центрального бюро, а також свідченнями очевидців, фольксдойче залишались поляками (або, рідше, українцями) у щоденному житті, а статус фольксдойче використовували для досягнення певного соціального рівня і заради економічних переваг.

А переваги були суттєвими, оскільки фольксдойче, на відміну від решти населення, опікувались профільні органи та місцева влада, їх забезпечували житлом, предметами побуту, роботою. Після реєстрації ці особи отримували доступ до дефіцитних товарів (взуття, м'ясо, одяг, білий хліб), звільнялися від низки податків, якими обтяжувалось місцеве населення (насамперед квартирним), а також мали можливість користуватися благами, призначеними "тільки для німців". Євген Наконечний згадує:

Незабаром в житті наших сусідів відбулись разючі зміни. Старший син став носити тирольський капелюшок з пір'ячком і працювати у львівській кримінальній поліції. [...] Годинникаря відразу поставили директором майстерні. Він вже не мусив сидіти, як раніше, за шибкою вітрини, на очах у перехожих. Катерина стала секретаркою в якійсь німецькій установі. А головне: як фольксдойчі, вони були закріплені за спеціальною німецькою крамницею. Звідти носили білий хліб, масло, шинки, ковбаси, голландський сир, французькі вина, рибні консерви та подібні, недоступні львів'янам, продукти. До того ж — в належній кількості. А ще — одержували одяг, взуття тощо. І, звичайно, мали різні привілеї.

Невдовзі їм виділили нову квартиру на вулиці Тарнавській. [...] Офмани займали тепер цілий поверх в солідному будинку з австрійських часів. Мали вони високі, просторі кімнати, повні гарних меблів.

Але щоб реалізувати таке піклування "реєстрованими особами німецької національності і німецького походження у всіх ділянках життя", треба було мати джерело наповнення житлового фонду, необхідних побутових товарів і харчів. І одним з таких джерел були конфісковані в інших громадян, насамперед у євреїв, квартири, предмети побуту, одяг, майно. Про масштаби використання речей євреїв, що вилучали під час акцій в гетто, свідчить службова записка уповноваженого у справах зміцнення німецького народу в дистрикті Галичина оберtrupпенфюрера СС Ліпса до підлеглого Кобзлинського від 3 березня 1943 року, у якій він нагадував, що головним завданням Центрального бюро німецького народу є не "керування єврейським майном та сортуванням старих єврейських ганчірок...", а насамперед "піклування про осіб німецької крові".

Уже на початок жовтня 1941 року внаслідок активної роботи Центрального бюро німецького народу кількість зареєстрованих фольксдойче сягала 3 тисяч осіб, згодом збільшилась до 4800, а за весь період нацистської окупації до фольклісте, згідно зі звітами про успіхи в політиці германізації, було внесено 9400 мешканців Львова.

Фольксдойчі завантажують віз для переселення, лютий 1942 р. Автор: Бруно Вісневський. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-5739)

Окрім матеріальної допомоги, статус фольксдойче передбачав також нові можливості з працевлаштування: відкривались двері до нових посад в адміністративних органах, поліції тощо. В умовах преференції для однієї групи і обмежень для інших це призводило до тотальної корупції, зведення особистих рахунків і, як наслідок, зростання напруження в і без того непростих стосунках між різними національними групами.

Ставлення до фольксдойче серед місцевого населення було радше негативне, і тут місцеві поляки й українці були, на диво, однотайні. З огляду на те, що у Львові статус фольксдойче отримували особи, які на щодень вживали польську чи українську мову, їх вважали зрадниками і пристосуванцями. Саме в період нацистської

окупації міський фольклор Львова збагатився ще одним витвором, переробленим з патріотичного вірша Владислава Белзи “Kto ty jesteś? Polak Mały”:

Kto Ty jesteś?

Volksdeutsch mały.

Jaki znak twój: chlebuś biały;

Kto cię stworzył: zawierucha;

Jaka śmierć twa: gałąź sucha;

Jaki grób twój: ziemia gówna;

Jaki pomnik: kupa g...

Ким ти є?

Фольксдойчем малим.

Який знак твій: хлібчик білий;

Хто створив тебе: війна;

Яка смерть твоя: гілка суха;

Яка могила твоя: рівна земля;

Який пам'ятник: купа г...

Якщо політика щодо посилення самоідентифікації осіб німецького походження загалом не була успішною, то отримання фольксдойче соціальних і матеріальних привілеїв та активне використання свого становища у взаєминах із представниками інших національностей виокремили цю групу із львівського загалу і прив'язали у свідомості більшості мешканців міста до нацистського окупаційного режиму з тавром колаборантів. Тому не дивно, що саме ця група була однією з перших, хто активно покидав Львів з наближенням фронту. До повернення радянської влади зі Львова до Німеччини вивезли близько 7 тисяч осіб зі статусом фольксдойче. Ті, що не змогли чи не захотіли виїхати, в більшості зазнали репресій від радянської влади.

Загалом питання наявності і використання населення, що має німецькі коріння, постало перед більшістю країн Європи часів Другої світової війни. Внаслідок розпаду багатонаціональної Австро-Угорської монархії і після затвердження нових кордонів на території Східної Європи, залишаються цілі анклавні німецького населення у складі новоутворених держав. Яскравим прикладом використання німецькомовного населення була Чехословаччина, де німці активно вимагали забезпечення своїх прав згідно з 14 пунктами Вудро Вільсона, і захист прав котрих дав формальний привід Гітлеру анексувати спочатку Судети, а згодом і всю територію Чехословаччини. І у випадку чеських німців важливим чинником була самоідентифікація.

Політика нацистів щодо фольксдойче у Львові була подібною до заходів, впроваджуваних на інших окупованих територіях, і мала на меті посилення німецьких впливів. У Галичині особи німецького походження здебільшого були вже частиною польськомовного чи україномовного середовища у третьому, четвертому, п'ятому поколіннях, і тільки з початком нацистської окупації постали перед вибором, чи варто згадати своє німецьке коріння. Поза періодом нацистської окупації феномену фольксдойче не існувало. Тому, з огляду на специфічну ситуацію Галичини, можна стверджувати, що соціальний статус фольксдойче у Львові впевнено переміг чинник самоідентифікації. Фольксдойче у Львові були представниками не так національної, як соціальної групи, і, зважаючи на привілейований статус, їх одно-

стайно, як у радянській, так і в сучасній польській та українській історіографії, зараховують до категорії громадян, поведінка яких стала яскравим проявом стратегії виживання і колаборації.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Тарас Мартиненко, “«Нація білого хліба»: фольксдойче Львова в контексті соціальної поведінки населення в роки німецької окупації”, Наукові зошити історичного факультету Львівського університету, 13–14, 2012–2013, 243–254.

Євген Наконечний, “ШОА” у Львові (Львів: ЛА “Піраміда”, 2006), 282.

Ліда Палій, Стороною йшла гроза (Київ: Ярославів Вал, 2008), 132.

Ерна Клінґер, “Свідчення Ерни Клінґер про життя в окупованих Бориславі, Дрогобичі та Львові”, Україна Модерна, 2012, <http://uamoderna.com/md/166> (режим доступу від 06.02.2019).

Українська допоміжна поліція — як поширений приклад колаборації Управління поліції

пл. Генерала Григоренка, 3

Німецький та український поліцаї на вул. Гауптштрассе (Hauptstraße, сучасна І. Франка) у Львові, лютий 1942 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-4591)

Поза межами України образ українського поліця є найбільш впізнаваним з усіх можливих видів колаборації. Такою популярністю це явище завдячує не тільки фільмам, художній та мемуарній літературі і спогадам тих, хто пережив Голокост, а також відсутності образу й достатньої інформації щодо інших моделей поведінки українців під час війни. А в сучасній Україні тема є дражливою і суперечливою через неможливість досліджень явища колаборації в радянський період, відсутність традиції проговорення складних моментів в історії і через звичку замовчування незручних тем. Не допомагає почати розмови про Українську допоміжну поліцію в

Генеральній губернії, і у Львові зокрема, відсутність перекладів як наукових праць, так і науково-популярних книг на тему співпраці і колаборації з нацистами, внутрішній конфлікт щодо політики пам'яті, відмінності воєнних досвідів між регіонами України, а також використання теми колаборації частини українців з нацистами найближчими сусідами — Польщею і Росією, у міжнародній політиці сьогодні. Усе це робить тему колаборації, і Української допоміжної поліції зокрема, актуальною і вартою подальших обговорень і дискусій.

Попередником Української допоміжної поліції (далі — УДП) в дистрикті Галичина були загони народної міліції, що почали організовуватися під егідою ОУН(б) з початком нацистської окупації. Вони створювалися одночасно з органами самоуправління на місцях і були частиною планів ОУН(б) створення структур для майбутньої незалежної держави. У Львові подібні загони почали формуватися відразу після зайняття міста нацистами 30 червня 1941 року. 12 серпня 1941 року, згідно з наказом коменданта Огро (ОРПО) у Кракові, українську міліцію розформовано, а її учасникам запропоновано увійти до відділів Української допоміжної поліції. У серпні 1941 року було створено шість комісаріатів, які підпорядковувалися Начальній Команді, що знаходилась на другому поверсі будинку на колишній пл. Смольки, 3 (зараз — пл. Генерала Григоренка). У 1942–1943 роках число комісаріатів УДП зросло до 11. Для підготовки і навчання особового складу УДП у Львові було засновано Поліційну академію, що діяла на колишній вул. Чистій, 5 (сучасна вул. Тадеуша Бой-Желенського).

Більше про чисельність, історію створення і структуру Української допоміжної поліції можна дізнатись в проекті “Інтерактивний Львів” під заголовком “Українська допоміжна поліція”.

У темі досліджень та обговорення діяльності Української допоміжної поліції найбільш дискусійною є мотивація вступу до лав УДП та діяльність українських поліцаїв у Львові.

У багатьох дослідженнях, присвячених українській поліції, основним мотиваційним чинником вступу до лав поліції вважається ідеологічний, або ідейний. Але якщо в націоналістичному наративі ідеологічний мотив пояснюється необхідністю вишколу кадрів заради майбутньої української держави, оскільки молоді рекрути в більшості були пов'язані з українськими націоналістичними рухами, і з початком німецької окупації саме ОУН(б) створила українські міліцейські загони, які послужили основою УДП, то багато інших дослідників основний акцент роблять на ідеології українського націоналізму, з антисемітизмом, як основною його складовою. Джон Пол Химка, канадський історик, у своїх працях, присвячених діяльності ОУН, українській міліції і погромам 1941 року, вважає міліцію ОУН, пов'язану з урядом Стецька, відповідальною за погроми і масові страти євреїв, а також, до певної міри,

комуністів та поляків, а основною метою української поліції, як націоналістичної структури, вважає зачистку території від людей іншої національності й ідеології.

Безумовно, до Української допоміжної поліції вступило багато міліціантів, що взяли участь в антиєврейських акціях, відомих як львівський погром 1941 року. І так, антисемітизм був частиною ідеології всіх праворадикальних рухів Європи того часу, зокрема ОУН. Але осуду також заслуговує неперемінливість у засобах задля досягнення головної мети — проголошення незалежної держави, і готовність йти на все, включно з колаборацією з окупантом та участю в антиєврейських акціях, аби досягнути омріяної державності. Важко сказати, наскільки антисемітизм, як основний аргумент служіння в поліції, був важливим для більшості поліцаїв, і чи бути націоналістом завжди означає бути антисемітом. Наявність таких крайніх позицій, від антисемітизму, як основної мотивації, до виправдання вчинків українських поліцаїв метою створення власної держави, підтверджує важливість цієї теми і необхідність подальшого її обговорення.

Другим важливим чинником мотивації для вступу до УДП був соціально-матеріальний. Зазвичай, до переліку аргументів потрапляють, по-перше, необхідність годувати родину, ця робота добре оплачувалась, і зарплата поліцаєв була удвічі вищою за середню платню представників інших професій на державних посадах, а враховуючи те, що одним із завдань УДП була боротьба з чорним ринком і спекуляцією, це давало надію на додаткові можливості здобуття харчів. По-друге, робота поліцаєв давала змогу уникнути примусового відправлення на роботу до Німеччини. Варто також враховувати, що чи не вперше після проголошення незалежної Польщі з її політикою щодо національних меншин українці з незаможних родин могли займати такі посади у військових структурах, а нацистський режим вдало використовував польсько-українське протистояння задля провадження власної політики на окупованих територіях.

Спектр обов'язків УДП був надзвичайно широким. Українські поліцаї охороняли адміністративні будівлі, виявляли дрібні правопорушення і доставляли правопорушників до відділу Кримінальної поліції, прибирали сніг, впорядковували черги по воду, боролися з контрабандою і спекулянтами, тобто виконували все те, що робила поліція чим в будь-якій країні у мирний час. Натомість важким до обговорення, і, безумовно, таким, що заслуговує осуду, є інше коло обов'язків Української допоміжної поліції, а саме: охорона гетто і Янівського концтабору, облави на євреїв і представників інших переслідуваних нацистами груп, діяльність в ролі живого кордону під час ерекцій та інші дії, що підпадають під визначення злочинів проти людяності. Саме ця діяльність УДП — виконання політичних та ідеологічних цілей окупанта — визнається колабораційною.

УДП за своєю структурою і функціональними особливостями була подібна до аналогічних поліцейських формувань, створених нацистами на окупованих територіях. Можливо, усвідомлення цього факту, залучення різноманітних джерел інформації, а також публічні обговорення, дискусії для ширшого загалу допоможуть підійти до розмов про історію і дії цієї структури менш емоційно і навчитись говорити про явище колаборації в історії України, наблизять до усвідомлення і засудження злочинів УДП, а також до прийняття факту, що особи, які боролись за незалежність держави, одночасно могли здійснювати ганебні вчинки. Дискусії і публічне обговорення історії і форм співпраці місцевого населення з окупаційною владою сприятимуть відходу від поляризації бачення образу українця тільки як героїчного борця за незалежність чи як поліція, головною метою якого було винищення євреїв.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (Palgrave Macmillan US, 2000), 241.

Тарас Мартиненко, “Українська допоміжна поліція в окрузі Львів — місто: штрихи до соціального портрета”, *Вісник Львівського університету, Серія історична*, 2013, Випуск 48, 152–167.

Михайло Мартиненко, “Деякі рефлексії про дискусію “Український націоналізм і євреї (1920–1950 рр.)””, *Україна Модерна*, 2016.

Діяльність “Маслосоюзу” — стратегія виживання чи економічна колаборація? Торговий відділ “Маслосоюзу”

вул. Костюшка, 1а

Торговий відділ “Маслосоюзу”, одного з найуспішніших проектів галицької української кооперації, розташовувався у приміщенні “Народної гостинниці”, сучасна вул. Костюшка, 1а.

Історія галицького “Маслосоюзу” почалась у 1904 році в селі Завадів, зараз — Стрийський район Львівської області, коли при місцевій організації “Просвіта” відкрили першу молочарню. Біля витоків молочної кооперації, поряд з громадським і кооперативним діячем у Галичині Євгеном Олесницьким, стояв греко-католицький священник Остап Нижанківський, більш відомий як композитор, ніж ініціатор такого масштабного проекту з молочної кооперації.

Нижанківський очолював “Крайовий союз господарсько-молочарський” до початку Першої світової війни, і на той момент кооператив складався з понад 100 молочарських спілок, до яких селяни доставляли молоко.

Подальша доля кооперації пов’язана передусім з діяльністю Андрія Палія, якого обрали директором і який взяв у свої руки торговельні справи, та Андрія Мудрика, котрий відповідав за технічне оснащення, якість продукту і модернізацію виробництва. У березні 1924 року відбулись загальні збори, обрали нову дирекцію і визначили основні напрями діяльності союзу і план радикальних реформ. У 1925 році “Крайовий союз господарсько-молочарський” офіційно стає “Маслосоюзом”, налічує 39 молочарень і виготовляє понад 41,5 тис. кг масла на рік, збільшує торговельний оборот з 200 тис. злотих у 1924 році до 860 тис. злотих у 1925-му, модернізує виробництво і відкриває фахові курси з підвищення кваліфікації.

З усіх молочних продуктів “Маслосоюзу” головним було масло. Союз продукував чотири категорії масла. Найкращим і найдорожчим було масло першої категорії — так звані “Знамениті масла”, до другої категорії відносили “Дуже добрі масла”, третя — просто “Добре”, а четверту називали “Поганим”. Цікаво, що кооперативне масло, якому було понад три дні, уже вважали другосортним. Усі види масла й інші вироби продавались у фірмових крамницях союзу, десять з яких були у Львові. Фірмовим знаком “Маслосоюзу” був довгастий прямокутник, всередині якого між буквами “М” і “С” зображений зелений чотирилисник конюшини.

У 1926 році починається експорт масла “з конюшинкою”, а 1927-го центральний офіс “Маслосоюзу” перебирається зі Стрия до Львова і називається “Головною торговельною агентурою Маслосоюзу у Львові”, а в районі сучасних вул. Братів Міхновських і Головацького був збудований цілий “молочний” квартал — з офісами, складами-холодильниками, транспортним парком. До початку Другої світової війни торговельний оборот “Маслосоюзу” перевищував 12 млн злотих, організація мала відділи не тільки в містах Галичини, а й у Катовіцах, Бельську, Луцьку та інших регіонах.

Будинок на вул. Костюшка, 1 та 1а, у якому розташовувався “Маслосоюз”, 2019 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Якщо історія “Маслосоюзу” в міжвоєнний період досить відома, висвітлена в публічному просторі, то діяльність союзу під час Другої світової обмежується зазвичай двома реченнями про те, що радянська влада націоналізує підприємство і що 1944 року “Маслосоюз” був остаточно ліквідований. Проте діяльність підприємства і його керівництва під час війни вартує уваги й обговорення.

На початку радянської окупації все керівництво “Маслосоюзу” залишалось на місцях праці, оскільки, за словами Андрія Качора, автора спогадів про діяльність під-

приємства, сподівалось “на можливість якоїсь коезистенції з новим режимом”. Проте, остерігаючись арештів, дирекція “Маслосоюзу” ще до кінця січня 1940 року перетинає річку Сян і далі перебуває в нацистській зоні окупації.

На відміну від радянської влади, що націоналізує майно “Маслосоюзу” разом з центральним офісом і змінює структуру підприємства відповідно до своїх потреб, на територіях, окупованих Райхом, для кооперативного руху, ситуація виглядала оптимістичніше. Український кооперативний рух розширився із 212 кооперативів у 1939 році до 995 на початку 1941-го. Схожий динамічний ріст на окупованих німцями територіях переживає й польський кооперативний рух: із 3560 наприкінці 1939-го до 5374 наприкінці 1943 року. Зріст пов’язаний був з примусом кооперативізації господарств рільничих для полегшеного стягнення контингентів та збільшення власної ініціативи діячів кооперативного руху.

На території Генерал-губернаторства нацисти проводили різну політику щодо національних груп, і саме українцям окупаційна влада пішла на деякі поступки. Нацисти розраховували на поглиблення локального етнічного конфлікту для зміцнення своєї влади і тільки українцям створювали перспективи національного розвитку. Українців почали більше ставити на адміністративні посади, а український кооперативний рух, як важлива складова української національної ідеї, був звільнений від обмежень, які існували на території міжвоєнної Польщі.

Незважаючи на те, що головний офіс “Маслосоюзу” залишився в радянській зоні окупації, у Кракові, Любліні і Ярославі вдалось організувати самостійні Ревізійні відділи Союзу українських кооператорів (у Ярославі за часів Польщі “Маслосоюз” так і не отримав дозволу на відкриття філії, це вдалось тільки під час нацистської окупації).

З початком радянсько-німецької війни керівництво Союзу повертається до Львова з надією відтворити довоєнну структуру й обсяги молочарської кооперації в Галичині. Однак це було неможливо, бо нацисти не дозволили на територіях, що були перед тим під радянською окупацією, проводити кооперативам самостійну економічну політику, також відмовили у приєднанні до львівського “Маслосоюзу” кооперативів краківського і люблінського дистриктів, не згадуючи вже волинські філії, що опинились в Райхскомісаріаті Україна.

Дирекція “Маслосоюзу” у Львові зосереджується на збереженні організаційно-торговельної системи і майна української молочарської кооперації перед зазіханням німців, які зовсім не спішили повернути націоналізоване радянською владою майно і планували перетворити її на філію німецької структури. І тут вирішальну роль відіграв Андрій Палій, який домігся від німецької окупаційної влади дозволу на легальну діяльність “Маслосоюзу” і районних молочарень ціною розформування організаційно-технічного відділу, який відповідав за організацію виробництва.

Цей нагляд за виробництвом перебирає державний (себто нацистський) Обласний Союз для молочної і масляної господарки, який очолював німецьким комісар Рошман, але заступником нацисти призначають Михайла Хронов'ята, одного з керівників "Маслосоюзу", який фактично з того часу був посередником між окупаційною владою та українською молочарською кооперацією.

Уже після війни, в еміграції, Андрій Палій у спогадах аргументував своє рішення щодо співпраці з окупаційним режимом потребою зберегти надбаня української кооперації. У книзі "Мужі ідеї" є пряма мова Андрія Палія:

Незважаючи на те, що це була чужа окупаційна влада з нестерпним режимом, який по своїй суті заперечував незалежний розвиток кооперації на дальшу мету, ми вирішили боротися за її існування з таких мотивів:

1. Розраховувано на те, що окупаційна влада не буде вічною і кооперативні надбудови залишаться власністю народу.
2. Треба буде використати нагоду закупки молочарських машин з німецьких джерел та переводити якнайбільше інвестицій на кошт здевальвованої валюти.
3. Повстала konieczність дати заняття для якнайбільшого числа робітників, щоб їх охоронити від примусового вивозу до Німеччини.
4. А в кінці ще й з тої причини, і це було найголовніше, щоб охоронити селянське населення від надмірних контингентів і репресій з боку німецької влади та відомих із визиску німецьких фірм, які працювали всюди там, де не було кооперативної самооборони.

Отже, було вирішено працювати і зберігати, що вдасться. За даними Юліана Павликовського, тодішнього провідника Патронату Української Кооперації в Генеральній губернії і голови Надзорчої ради "Маслосоюзу", у 1943 році торговельний обіг "Маслосоюзу" перевищив 10 млн злотих. Із наближенням фронту дирекція "Маслосоюзу" приймає рішення виїхати на Захід, до Відня, а "Маслосоюз" припиняє своє існування з поверненням радянської влади влітку 1944 року.

У дослідженнях, що стосуються взаємодії з окупаційною владою, зазвичай виділяють політичну, військову, адміністративну співпрацю, а також особисту, і співпрацю у сфері культури і мистецтва. Економічна співпраця на окупованих територіях теж заслуговує на особливу увагу. Важко сказати, чи діяльність "Маслосоюзу" в часи нацистської окупації треба розглядати в категоріях економічної колаборації, чи стратегії виживання і збереження підприємств. З одного боку, головним аргументом керівників кооперації щодо співпраці з нацистами було забезпечення робочими місцями українського населення, збереження виробництва, рухомого і нерухомого майна. З іншого боку, активний розвиток українського руху на території Генераль-

ної губернії відбувався з “благословення” Українського центрального комітету, що був офіційним органом у структурі окупаційної влади, а Володимир Кубійович, голова УЦК, в економічній політиці нацистів щодо українського кооперативного руху бачив вирішальне значення відносно визволення торгівлі з “єврейських рук” до воєнної торгівлі, “спрямованої насамперед на експлуатацію українського селянина”, тобто офіційно підтримував нацистів у їхній діяльності. Можливо, історія української кооперації часів Другої світової війни і подальші дискусії щодо діяльності “Маслосоюзу” й інших українських кооперативів допоможуть визначитись з термінологією, розібратись з фактами співпраці і надати їм належну оцінку.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Андрій Качор, Мужі ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик творці “Маслосоюзу” і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні (Канада: Видання “Братства маслосоюзників”, 1974), 344.

“ШОА” в Україні: історія, свідчення. Увічнення, за ред. Рея Брандона та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 520.

Ігор Ільюшин, “Нацистська політика і практика стосовно української і польської громад на територіях їх спільного проживання в роки Другої Світової війни”, Друга Світова війна та долі мирного населення у Східній Європі: матеріали міжнародної наукової конференції пам’яті Митрополита Андрея Шептицького 30 листопада — 1 грудня 2015 року, м. Київ, за редакцією Леоніда Фінберга (Київ: Дух і Літера, 2016), 448.

Halina Trocka, Spółdzielczość polska w kampanii wrześniowej i antyhitlerowskim ruchu oporu na terenie Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945) (Warszawa: Spółdzielnia Pracy Czasopisma “Spółdzielca”, 2004), 129.

Юрій Полянський: проблема однієї біографії Ратуша

пл. Ринок, 1

Юрій Полянський (другий праворуч) з делегацією вітає Ганса Франка з нагоди об'єднання дистрикту Галичина з Генеральною губернією, 1 серпня 1941 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-2694)

На початку серпня 1941 року з офіційним візитом до Львова прибуває Ганс Франк, голова Генеральної губернії, аби проголосити Львів столицею дистрикту Галичина. Цей візит губернатора ретельно документується, і після нього залишається багато фотодокументів.

На одній зі світлин хлібом-сіллю генерал-губернатора вітає делегація львівської Ратуші, де розташовується міська Управа Львова, яку очолює Юрій Полянський. Ось як описувала ці події газета "Нова доба" від 24 серпня 1941 року, що виходила в Берліні (зі збереженням оригінальної орфографії):

На основі наказів Фірера Адольфа Гітлера з 17. і 22. 7. ц. р. управа Галичини перейшла від німецької військової до цивільної влади, яку з днем 1 серпня ц. р. в год. 12-тій перебрав Генеральний Губернатор мін. Франк. Генеральний Губернатор прибув із почотом до міста Льва, де на межі міста під тріумфальними воротами при вул. Городецькій багато дітей обкидали німецького достойника квітами. Звідтіля Ген. Губернатор від'їхав із почотом до будинку б. галицького сойму, де перейшов перед почесною сотнею поліції. При вході до сойму ждала на мін. д-ра Франка делегація від українського населення під проводом посадника міста Львова д-ра Ю. Полянського, який у супроводі двох дівчат у гарних народніх строях привітав Достойного Гостя хлібом-сіллю.

Полянського було обрано головою міської Управи Львова, наряду з урядом Ярослава Стецька, після проголошення створення незалежної української держави 30 червня 1941 року. Але, на відміну від Ярослава Стецька, Юрій Полянський не був заарештований і залишався на цій посаді ще кілька місяців. З першої половини липня 1941 року міська Управа Львова підпорядковувалась німецькій військовій адміністрації, поступово трансформувалась у Міське староство, а українців на керівних посадах з часом витіснили приїжджі чиновники з Райху.

У серпні 1941 року на честь візиту Ганса Франка Юрій Полянський, як голова міської Управи Львова, виступив з промовою, в якій привітав Ганса Франка, висловив подяку нацистам за визволення міста від радянської влади і, від імені української громади, обіцяв губернатору "послух і вірність":

Пане Генеральний Губернаторе!

Маю високу честь як представник українського народу, зокрема міста Львова, привітати у Вашій особі представника нашого визвольника, Фірера Великонімецьчини.

Від століть наш поневолений народ має тепер змогу під Вашим проводом піти на зустріч кращому майбутньому.

Ми, українці Галичини, маємо давні й глибокі приятні взаємини з великим німецьким народом, ми за наш подив до німецької культури проливали кров. Якщо ми тепер висловлюємо нашу дяку за визволення Вам, Пане Генеральний Губернаторе, то ця дяка впливає з серця.

Чином, лояльною та радісною співпрацею в німецькому ділі відбудови, що має також уформувати українське майбутнє, бажаємо виявити наші почування.

Прирікаю в імені моїх громадян Вам, Пане Генеральний Губернаторе, як представникові Фірера, послух і вірність.

На посаді бургомістра Юрій Полянський перебував недовго: з 30 червня по 15 вересня 1941 року, коли цю посаду обійняв Ганс Куят. Голова Управи міста Львова був поступово позбавлений реальних повноважень, хоча формальна посада залишилась. Підпис Полянського можна побачити на багатьох документах, зокрема під постановою від 22 липня про створення у Львові Єврейської ради. Однак Юрій Полянський, з огляду на безпосереднє підпорядкування нацистській владі і дуже обмежене коло можливостей, перебуваючи на посаді голови міста, не ініціював і не був виконавцем злочинних наказів.

За освітою Юрій Полянський був географом, геологом та археологом, але за плечима, окрім навчання у Віденському і Львівському університетах, мав службу в Українській галицькій армії, діяльність в Українській військовій організації і викладання в Українському таємному університеті. Його наукова і викладацька діяльність була пов'язана з Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Академічною гімназією з українською мовою навчання і Греко-Католицькою Богословською Академією.

З початком радянської окупації Полянський бере активну участь в університетському житті як директор Інституту географії і секретар Вченої ради університету, призначений на ці посади новою владою на протиставлення польській професурі. На відміну від інших колег-українців, яких залучила до наукового життя радянська влада і які своїми політичними переконаннями належали до українських націоналістичних кіл, про Юрія Полянського в польськомовній мемуарній літературі можна знайти якщо не позитивні, то досить нейтральні відгуки. Ось як пише про нього Альфред Ян, його молодший колега з Інституту:

Новий керівник інституту був доброзичливий до поляків [...] Ненавидів новий лад і нових прибульців так само, як ми, але мусив це приховувати більше, ніж поляки. У хвилини відвертості казав нам, що йому дуже важко виконувати роль оборонця майже винятково польського інституту (нам дали тільки одного асистента-українця Левицького, теж, зрештою, людини до нас доброзичливої, та одного російського єврея з Києва, Зільбера, з яким невдовзі нам вдалось порозумітись).

За спогадами Тадеуша Томашевського, професора психології, Юрій Полянський ставився до поляків приязно під час і радянської, і нацистської окупації, що дало привід називати його "дуже порядним націоналістом".

З початком німецької окупації і проголошенням незалежної України урядом Ярослава Стецька і ОУН(б) Полянський був призначений на посаду голови Управи міста Львова.

Відтак його призначають директором Природничого музею, і на цій посаді він перебуває фактично до кінця нацистської окупації. З наближенням радянських військ Полянський виїжджає спочатку до Кракова, а потім до Відня, де працює в структурі Українського центрального комітету. Після закінчення Другої світової війни емігрує до Аргентини, де живе і викладає в університеті Буенос-Айреса до кінця свого життя.

Незалежно від того, на якій посаді перебував Юрій Полянський, про нього згадують як про людину, яка намагалась допомогти всім. Перебуваючи на посаді директора Природничого музею, Полянський намагався підтримати професуру в умовах окупації, його підписи стоять під довідками, офіційними листами і різними зверненнями, зокрема на підтримку Максимільяна Гольдштейна і його колекції.

Якщо розглядати діяльність Полянського в ролі бургомістра як політичну співпрацю представника політичної еліти української громади, то ця діяльність підпадає під термін ідеологічної колаборації, тобто колаборації з окупаційною владою задля інтересів майбутньої держави. Якщо розглянути біографію і вчинки Полянського поза його діяльністю на посаді голови Управи Львова — то вживання терміна “колаборація” вже не буде таким однозначним.

Якщо дивитись на історію тільки з погляду боротьби за націю, то довоєнна і післявоєнна біографія Юрія Полянського з його участю у визвольних змаганнях, науковою спадщиною й активною громадською роботою ідеально вписується в образ героя, головною метою якого була боротьба за незалежність. Проблеми починаються з діяльністю Полянського в період війни, оскільки націоналістичний наратив трактує колаборацію тільки в категоріях зради, що приводить або до замовчування і заперечення факту колаборації, або до виправдовування політичної колаборації історичною необхідністю заради шляхетної мети. Цю колізію в біографії колишнього голови Міської управи Львова можна простежити на прикладі фотодокумента, про який згадувалось на початку тексту. Світлина, на якій зображений Юрій Полянський як бургомістр, існує і використовується як основна світлина Полянського на інформаційному порталі Wikipedia. Проблема полягає в тому, що світлина представлена в обрізаному варіанті, де добре видно самого Полянського, але вже відсутні хліб-сіль, дівчата у вишиванках і генерал-губернатор Ганс Франк. Тобто Юрій Полянський — як науковець, військовий і націоналіст — так, а вітання окупаційної влади хлібом-сіллю — ні, бо така поведінка не вписується в ідеальний образ героя.

Насправді історію Юрія Полянського важко зрозуміти в категоріях герой–ворог. Полянський — це зручна людина. Для радянської влади він зручний як український професор для “українізації” вищої освіти. Для нацистів — він зручний як слухняна

людина нерадикальних вчинків. У певні моменти він був зручний для тих, кому потрібна була підтримка і допомога. На біографію Полянського цікаво подивитись з точки зору місця і ролі однієї людини, яка може стати елементом цілої системи, що працює на знищення, але своїми рішеннями і діями на своєму місці намагається допомогти іншим.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

У Ратуші міста Львова... Від бурмістрів до міських голів: Довідник, упорядники Ірина Мацевко, Мар'ян Мудрий (Львів: Центр міської історії, Галицька видавнича спілка, 2016), 84.
Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.
Генерал-губернатор Ганс Франк у Галичині, Самбірські вісті, 24, 1941, 26 жовт., 3.
Промова представника українського громадянства, посадника міста Львова доктора Юрія Полянського, Вільне слово, 13, 1941, 6 серп., 2.

ОУН: початок і кінець незалежності

пл. Ринок, 10

Будинок і балкон на пл. Ринок, 10, з якого 1941 р. ОУН(б) проголосила незалежність України, 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Таблиця на пл. Ринок, 10 для упам'ятнення проголошення незалежності України ОУН(б) у 1941-му, 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Будинок товариства “Просвіта” цікавий не тільки історією власників й архітектурними деталями. Цей будинок, а особливо балкон другого поверху — є предметом уваги принаймні раз на рік, 30 червня, коли згадують події 1941 року у Львові. Символічно, що 30 червня 1941 року для самого міста було датою початку нацистської окупації, натомість для частини українців (передусім членів чи прихильників Організації українських націоналістів (бандерівців)) ця дата стала початком проголошення і кінцем сподівань на підтримку Німеччиною створення української держави.

ОУН, як і її попередниці, з невеликими перервами, співпрацювала з Німеччиною з 1920-х років. ОУН мала праву орієнтацію, була революційною організацією, що продовжувала покладатися на терористичну тактику УВО у своєму курсі на незалежність. Ідеологічно ОУН між 1929 і 1939 роками зазнала помітного впливу фашистських ідей, найбільше на цілях, організації та ідеології позначились фашистські концепції корпоративної держави і тоталітаризму, модель ієрархічної держави і вождизм, а також культ героїзму та воєнних чеснот. З кінця 1930-х років серед частини членів ОУН радикалізується антисемітизм, а також додалися такі риси, як волюнтариський світогляд, ворожість до комунізму, а також до ліберальних ідей, до того ж має місце свідоме загострення конфлікту поколінь.

Попри прихильність до авторитарних ідей, організація була неоднорідною і у своїй історії пережила кілька розколів, зокрема 1940 року, коли частину ОУН, яка виступала за "еволюційний" шлях до незалежності, очолив Андрій Мельник (ОУН(м)), а прихильників більш радикальних, революційних методів очолив Степан Бандера (ОУН(б)). ОУН(м) продовжувала колаборацію з Райхом аж до 1945 року, розраховуючи на українську автономію в подальшій (еволюційній) перспективі.

В очікуванні на проголошення України, 30 червня 1941 р. Джерело: Wikipedia (фото перебуває в суспільному надбанні в Україні, походження та авторство встановити не вдалося)

Незважаючи на історію контактів між німецьким керівництвом й українськими націоналістами, ставлення нацистів до ОУН було дуже неоднозначне й обережне. Найбільш плідними і тривалими були відносини з Абвером — німецькою розвідкою, яка підтримувала організацію матеріально і надавала можливість навчання і вишколу в обмін на розвідувальні операції в Польщі до війни. Хоча німецька сторона не надто довіряла ОУН(б) та більш прихильно ставилась до мельниківців (ОУН(м)), саме з бандерівським крилом у лютому 1941 року Абвер починає співпрацю, оскільки бандерівці були краще поінформовані про ситуацію на підрадянських територіях і мали змогу підготувати повстання, що мало розпочатись з наступом нацистів на СРСР.

У рамках цієї співпраці були створені два українські батальйони — “Нахтігаль” і “Роланд” як структурні підрозділи нацистської армії, які разом з іншими частинами зайшли до Львова 30 червня 1940 року, а також формування української міліції, що були створені під егідою ОУН(б). Того самого дня з ініціативи ОУН(б) було сформоване нове міське управління на чолі з бургомістром Юрієм Полянським. ОУНівське Міське управління і міліція відразу були визнані німецькою комендатурою міста, що заохотило членів ОУН(б) до подальших дій.

30 червня 1941 року з балкону кам'яниці на пл. Ринок, 10 ОУН(б) в особі Ярослава Стецька проголосила створення Української незалежної держави. Документ, відомий як Акт відновлення Української Держави наголошував, що великі надії відновлена держава покладає на тісні відносини з Німеччиною:

Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. [...]

Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. [...]

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Німеччина не визнала проголошення української держави. Серед причин — недовіра до непередбачуваної у своїх діях частини ОУН(б), плани нацистів щодо використання польсько-українського протистояння для провадження власної політики на окупованих територіях, а також співпраця з більш передбачуваною мельниківською частиною ОУН. Зі середини липня Гітлер ухвалює рішення про призначення більшості окупованих українських територій статусу Райхскомісаріату, а на тери-

торії Східної Галичини був утворений дистрикт Галичина, який було приєднано до Генерал-губернаторства і в такий спосіб знову відділено від решти українських земель.

Лідери ОУН(б), включно з Ярославом Стецьком і Степаном Бандерою, були заарештовані і відправлені до Берліна. Там після допитів, до кінця 1941 року всіх перевезли в концтабір Заксенхаузен, де в повній ізоляції від зовнішнього світу утримували до осені 1944 року. Це поклало край сподіванням бандерівців на підтримку ідей української незалежності і стало початком підпільної боротьби радикального крила ОУН.

Проголошення акту незалежності відбувалося на тлі численних насильницьких акцій, спрямованих передусім на єврейське населення, які ввійшли в історію як львівський погром 1941 року за активної участі української міліції і цивільного населення. Під час погрому, за різними даними, загинуло від 2 до 6 тис. львівських євреїв.

Серед завдань, які ставила перед собою ОУН(б) у зв'язку з планами щодо створення незалежної України і розбудови держави, було "очищення терену від ворожого елемента". До ворожого елемента насамперед відносили тих, хто підтримував радянську владу, але в інструкціях для членів організації на початок радянсько-німецької війни було сказано, що в часи хаосу і замішання можна дозволити ліквідацію "небажаних польських, московських та єврейських діячів", особливо прихильників більшовицької ідеології. Вивчення й аналіз документів ОУН цього періоду свідчать, що головними прибічниками радянської влади в ОУН вважали євреїв. Небажаними євреї вважались для прихильників ОУН і для розбудови національної української держави.

За ідеологією і діяльністю у Львові на початку нацистської окупації ОУН можна порівняти з хорватським усташизмом — революційним націоналізмом, який розвивається за відсутності власної національної держави та прагне її здобути всіма можливими методами, включно з терором, і в разі успіху — створення держави фашистського типу. Але, на відміну від хорватів, відмова німців дозволити проголосити незалежну українську державу і конфлікт ОУН з нацистською окупаційною владою запобіг кристалізації українського фашизму і спонукав українських націоналістів, як бандерівців, так і мельниківців, до зміни в риторичі своєї ідеології.

30 червня на офіційному рівні міста відзначається як важливий етап у становленні української державності, і основний акцент робиться на проголошенні акту незалежності, на героїчній боротьбі ОУН(б) з окупаційними режимами, багато говориться про арешт основних учасників і подальшу підпільну боротьбу. Поза публічними дискусіями залишаються засоби і методи досягнення омріяної незалежності, і чи шлях колаборації з нацистами для безумовно шляхетної мети — незалежної

України — можна виправдати, і як ставитися до людей, які заради створення своєї держави були готові і брали участь у винищенні цивільного населення, євреїв зокрема.

Відкритим також є питання відповідальності за насильницькі акції щодо єврейського населення, відомі як львівський погром, у перший місяць нацистської окупації Львова за участі української міліції в період проголошення незалежності ОУН і тих її прихильників, що перебували на адміністративних посадах.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

“ШОА” в Україні: історія, свідчення. Увічнення, за ред. Рея Брандона та Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 520.

Олександр Зайцев, “ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи”, Український історичний журнал, 1, 2012, 89–101.

Кай Струве, “ОУН(б), німці та антиєврейське насильство”, Україна Модерна, 24, 2017, 216–237.

Джон-Пол Химка, “Львівський погром 1941-го: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба”, Історична правда: інтернет-ресурс, 2012, 20 груд., <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/> (режим доступу від 06.02.2019).

Оперний театр: між ідеологією і культурою

просп. Свободи, 28

Театр в окупації: мистецтво, колаборація, тривожність

Друга світова війна, радянська та нацистська окупації радикально змінили динаміку владних відносин у головній театральній установі Львова — Оперному театрі. Театр, що засновувався як місце творення і репрезентації польської високої культури, під час радянської і нацистської окупації став чільною українською культурною інституцією. Вперше український театр став домінувати у мистецькому ландшафті. Справді, доступ до культурної інфраструктури з її численними ресурсами дав значний поштовх до розвитку українського театрального мистецтва. Проблематичним, однак, залишається факт, що піднесення українського театру було наслідком взаємодії з радянським і нацистським окупаційними режимами. У той час, коли українці святкували тріумф першої в історії українського театру постановки шекспірівського “Гамлета”, поруч відбувалися переслідування і вбивства євреїв. Однак моральна лімінальність (пороговість) досвіду українських митців під час війни була радше типовою, аніж винятковою, характеристикою життя в умовах змінних ворожих режимів.

Перший секретар ЦК КП(б) України Микита Хрущов (перший справа) під час виступу перед делегатами Народних Зборів. Біля секретаря: маршал СРСР Семен Тимошенко, Бурмістренко, Гречуха, 26 жовтня 1940 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-17057)

Будівля театру: влада, пропаганда і насильство

Театр займав важливе місце в управлінні краєм. Він був не тільки ключовою культурною установою міста, але й магістральною архітектурною спорудою. Саме оперний театр був точкою відліку міського центру. Відтак окупаційні режими обрали театр і його архітектурний ансамбль місцем маніфестації своєї влади. Промежища, що починалася від оперного театру, постійно перейменовувалася відповідно до нової ідеологічної моди. За часів радянської окупації вулиця отримала назву 1 травня, тоді як за нацистської — Адольф Гітлер Рінг. Також площа перед театром була місцем встановлення офіційних монументів. У 1939 році неподалік від театру було споруджено пам'ятник сталінській конституції. З приходом нацистських військ його зруйнували. Натомість перед входом у театр нова адміністрація встановила пам'ятник куб на честь Адольфа Гітлера.

Окрім того, будівля театру і простір навколо стали центральним місцем політичних перформенсів. Наприклад, після входу радянських військ у місто, 26–28 жовтня 1939 року в театрі відбувалися Народні Збори Західної України. Збори проголосували за “возз'єднання” окупованих територій з Радянською Україною [більше про перебіг Народних Зборів можна прочитати у статті “Політичний спектакль у театрі: Народні Збори”]. Проте вже у серпні 1942 року господарями театральної площі стали нацисти, які відзначали тут річницю приєднання дистрикту Галичина до Генерал-губернаторства. У 1944 році воєнна рулетка змінилася знову. У липні 1944-го масовою демонстрацією перед театром радянська влада ознакувала своє тріумфальне повернення в місто. Непересічності подіям додавала також присутність чільних політичних лідерів. Серед учасників офіційних церемоній були, наприклад, Нікіта Хрущов і Ганс Франк.

Під час війни театральна площа стала не тільки місцем політичних ритуалів, але й простором насильства. Уже в перші дні вступу нацистів до Львова, завдяки їхньому неформальному толеруванню й ідеологічному стимулюванню, тут була одна з центральних локацій погрому. Стягнувши групу євреїв до театру, погромники змушували єврейських чоловіків і жінок навколішки чистити театральну площу.

Те, що над євреями знущалися на центральній площі, надавало акту додаткової символічної ваги. Місце мало значення. Центральність події артикулювала нові владні ієрархії, у яких українці і поляки займали домінуюче місце. Прагнучи задекларувати вищість, погромники не тільки не приховували своїх злочинів, але, навпаки, намагалися привернути увагу мешканців міста до переслідування євреїв. Зокрема, насильство не тільки відбувалося в центральній частині міста, але й документувалося на фото. Окрім того, погром і переслідування євреїв у місці, що асоціювалося з розвагами та відпочинком, трансформували соціальний досвід населення. Уявлення про межі допустимого розширювалися. Насильство нормалізувалося, перетворюючись на соціально прийнятну практику.

Театр в окупаційних політиках

Підтримка українського театру була складовою частиною загальної політики пріоритезації українців Львова радянською і нацистською окупаційними адміністраціями. Через українізацію Львова радянська влада прагнула полегшити інкорпорацію окупованих західноукраїнських територій у політичне тіло Радянської України. Своєю чергою, маніпулюючи українськими державницькими амбіціями, нацистський режим використовував українську громаду як противагу полякам та євреям.

Оперний театр, 1942 р. Джерело: Fortepan.hu (ID: 107592)

Попри те, що обидва режими підтримували український театр, вони мали різні уявлення про його роль і значення. Для радянської влади театр повинен був стати одним з рупорів української радянської культури, а Львів перетворитися на форпост “радянської музично-театральної культури у західних областях республіки”. Однак під час радянської окупації упривілеювання української культури не означало заборони діяльності інших театрів. Польські та єврейські митці і надалі працювали в місті. Більше того, певний час актори з різних національних театрів працювали на одній сцені. Така добровільна чи вимушена комунікація між митцями під час радянської окупації була особливістю радянської політики. Тож у радянському пантеоні національних культур Західної України український театр мав стати не єдиним, а “першим серед рівних”.

Важливо, що радянські уявлення про національні культури суттєво відрізнялися від бачення самих національних громад. Намагаючись деполітизувати “національне”, радянська адміністрація пропагувала “національні” культури у їхніх етнографічних варіантах. Затим на сцені, наприклад, з успіхом демонструвалася українська класична опера “Наталка Полтавка” Миколи Лисенка. Паралельно театр мав стати платформою для пропаганди радянського театрального мистецтва. Не дивно, що одразу зі створенням театру на його сцені з’явилися п’єси Олександра Корнійчука. На той час Корнійчук був не просто успішним радянським драматургом, він був втіленням нового радянського театру. Як зазначає дослідниця Мейхіл Фовлер:

Корнійчук не просто домінував у культурі радянської України [...], але він радше був радянською українською культурою.

Загалом театр у Львові мав репрезентувати нову культуру, що була гібридним поєднанням української етнографічної та радянської ідеологічної культури. Однак радянській владі не вдалося повністю реалізувати ці плани через вторгнення німецьких військ влітку 1941 року.

На відміну від радянської влади, нацистська адміністрація не намагалася інкорпорувати український театр у німецький культурний простір. Як зазначає дослідниця Світлана Максименко, театр мав виконувати передусім розважальну функцію для німецьких військових. Хоч більшість вистав ставилися українською мовою, німці вважалися пріоритетними глядачами, які отримували першочерговий доступ на вистави. Прикметно, що балетний відділ було створено спеціально з огляду на німецьку публіку, яка не розуміла української мови.

Нацистська адміністрація була зацікавлена в якісних і різноманітних постановках. Тому театр отримував постійне фінансування. Також актори і режисери отримали більше простору для творчої ініціативи. Своєю чергою, наявність чотирьох відділів драми, опери, оперети і балету ставили нові виклики перед трупом, стимулюючи її розвиток. Справді, більшість акторів вперше виступали на великій сцені. Окрім того, з огляду на брак кадрів багато молодих українських митців отримали роботу в театрі. Незважаючи на те, що існувала воєнна цензура, драматична частина, яка ставила суто україномовні п’єси, розвивалася у відносній автономії. Не дивно, що багато митців згадувало період німецької окупації як золоту добу українського театру. Подальша романтизація німецького періоду окупації українськими митцями відбувалася ще й з огляду на повоєнні переслідування радянською владою митців, що пережили нацистську окупацію. Водночас працюючи переважно на низькокваліфікованих роботах у Північній Америці, актори-емігранти теж трактували воєнне театральне життя у Львові як пік своєї кар’єри.

Творення українського національного театру

Що ж особливого відбулося в українському театрі Львова під час війни? Насамперед вперше в історії галицького театру українці отримали доступ до головної сцени міста. Якщо під час радянської окупації українці ділили сцену з польськими і єврейськими акторами, то в нацистський період центральна театральна інституція міста стала виключно українською. Це була разюча зміна. Адже ні в австро-угорській, ні, тим паче, в польській період український театр не мав навіть часткового доступу до найбільшого міського театру.

Утворення українського театру мало важливе не тільки символічне, а й практичне значення. На сцені було працевлаштовано близько 600 осіб. Матеріальне становище і соціальний статус митців радикально змінилися. Адже до війни більшість українських акторів виступали або на малих орендованих сценах міста, або постійно гастролювали по провінції. Натомість під час війни вони отримали стабільну роботу у провідному театрі Галичини.

Святкування першої річниці приєднання дистрикту Галичина до Генерал-губернаторства. Урочистості на дощі перед Оперним театром, серпень 1942 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-3501)

Проте найбільшим досягненням театру під час окупації була можливість творчої діяльності. Якщо під час радянської окупації театр був ідеологічно обмежений, то під час нацистської окупації молодше покоління українських митців отримало можливості й ресурси для розвитку. Цікаво, що зміна окупаційної влади також стала часом зміни театральних поколінь. Якщо під час радянської окупації домінуючим місцем в театрі займав режисер Стадник, що формувався у традиційному середовищі театру “Руської бесіди”, то нацистський період ознакував прихід нового покоління, що розвинулося під впливом експериментальних ідей Курбаса.

Українські митці були свідомі виключних можливостей, що отримали під час нацистського режиму, й активно їх використовували. Діяльність театру була справді дуже продуктивною. Тільки в одному 1942 році було зіграно 305 вистав. Піком діяльності театру була постановка шекспірівського “Гамлета”. Прем’єра “Гамлета”, що відбулася 21 вересня 1943 року, стала першою постановкою цієї шекспірівської п’єси на українській сцені. Режисером постановки був колишній актор “Березоля” Йосип Гірняк, а роль Гамлета виконував очільник театру Володимир Блавацький. Пізніше він згадував:

Я вложив в свою роль всю свою душу, ввесь акторський хист і досвід та довгі місяці важкої, муравлиної праці.

І виконання Блавацького, і сама вистава стали справжнім театральним успіхом. “Гамлет” отримав позитивні рецензії української і закордонної преси, а на всіх 25 показах постійно був аншлаґ. Театральний критик Іван Німчук писав у “Наших днях”:

Вчорашня вистава “Гамлета” мала всі ознаки великої прем’єри: театр виповнений ущерть, настрої повний очікування. [...] а по виставі признавали всі загалом, що Львівський Театр, зваживши його можливості, зробив максимум зусилля, даючи таку виставу “Гамлета”, яка приносить йому справді велику честь і славу.

Безумовно, постановка “Гамлета” стала віхою не тільки в історії львівського, але й українського театру загалом.

Взаємодія з режимом: ентузіазм, співпраця, відсторонення Радянська окупація

Підтримка радянською владою українського театру поставила галицьких митців перед багатьма дилемами. З одного боку, наявність власного театру давала багато переваг: робота в театрі відкривала нові кар’єрні можливості, давала змогу реалі-

зувати творчі амбіції на великій сцені, а також забезпечувала матеріально у важкий воєнний час. З іншого боку, театр, що насаджувала радянська влада, не цілком відповідав місцевим очікуванням. Українським митцям доводилося конкурувати з місцевими польськими і єврейськими акторами, водночас пристосовуватися і до акторів, що приїжджали з Радянського Союзу. Адаптовуватися треба було не тільки до нових людей, але й до нових радянських культурних цінностей.

Промова Ганса Франка в Оперному театрі на мітингу Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини з нагоди першої річниці об'єднання дистрикту Галичина з Генерал-губернаторством, серпень 1942 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-3491)

Львівські митці по-різному реагували на встановлення радянського режиму. Дехто завзято допомагав створювати нову радянську культурну ієрархію, сподіваючись отримати високі посади. Актор і режисер Йосип Стадник одним з перших долучився до побудови нового радянського українського театру. Стадник, ім'я якого було пов'язане передусім з єдиним професійним українським театром Галичини "Руською бесідою", став активним апологетом нового режиму. Він не тільки був призначений художнім керівником новоствореного Львівського драматичного театру імені Лесі Українки (офіційна назва оперного театру), але й розпочав активну партійну кар'єру. У 1940 році його обрали депутатом Верховної Ради Української Радянської

Соціалістичної Республіки (ВР УРСР). Важко, однак, сказати про реальне ставлення Стадника до радянської влади. Видається, що його підтримка радянської влади була зумовлена кар'єрними амбіціями, а лобювання впливових акторів-друзів з радянської України допомогло йому їх реалізувати.

Дошка оголошень Бюро культури у Львові, квітень 1943 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-10627)

Однак навіть якщо актори не прагнули промоції чи привілеїв, уникнути контакту з радянською владою не вдавалося. Як згадував Блавацький, театр був оповитий мережею енкаведистів і “партійних товаришів”, що доносили при першій нагоді. Деякі актори, прагнучи влитися в систему, ставали інформаторами. Акторка Людмила Сердюк, яка кілька разів ставала жертвою наклепів, згадувала про свій страх висловлюватися не тільки перед новоприбулими зі СРСР, але й давніми колегами-акторами.

Не дивно, що в атмосфері тотального контролю багато митців з різним рівнем щирості висловлювали публічну підтримку новій владі. Видається, наприклад, що прорадянська риторика Блавацького була намаганням вберегтися від потенційного переслідування. Блавацький боявся, що його німецьке походження та колишня співпраця з Лесем Курбасом можуть стати причиною арешту. Подібно до Блавацького, деякі актори не втрачали нагоди активно прославляти здобутки радянського театру у пресі чи на офіційних зібраннях. Незважаючи на надуманість чи автентичність, підтримка культурних еліт радянського режиму сприяла його легітимізації в Галичині.

Однак більшість акторів уникали публічних висловлювань, побоюючись перекручень і доносів. Загалом вичікування та ухиляння від будь-яких контактів з адміністрацією були головною характеристикою ставлення театральної спільноти до радянської влади. Одним з прикладів ескапізму митців був перехід на нейтральні й безпечні види діяльності. Поет і критик Остап Тарнавський згадував, що футбольні змагання між акторами й письменниками стали одними з найпопулярніших занять під час окупації. Справді, “мовчання” було важливою тактикою виживання.

Нацистська окупація

Прихід нацистських військ черговий раз змінив владні ієрархії в місті. Митці, що відігравали другорядні ролі під час радянської окупації, отримали нові можливості. Наприклад, Володимир Блавацький, що чувся некомфортно за радянської влади, під час нацистської окупації очолив театр, усунувши з посади “прорадянського” художнього керівника Йосипа Стадника. Стадник залишався в театрі ще кілька місяців як актор, а потім виїхав до Дрогобича, де очолив місцевий театр. Блавацький, що належав до нового “курбасівського” покоління, критично ставився до традиційного підходу Стадника. Тож прихід нацистів був для Блавацького сприятливою можливістю вирішити давній творчий конфлікт зі Стадником.

Зі встановленням нацистської влади змінилися не тільки кадри, але й підходи до управління театром. Зацікавлені в якісному театральному продукті, нацисти дава-

ли більше простору для творчих експериментів. Окрім того, у театрі був менший ідеологічний тиск. Не дивно, наприклад, що виснажений гулагівським засланням, переслідуваннями друзів і загрозою нового ув'язнення, актор Йосип Гірняк почувся набагато комфортніше в нацистському Львові.

Якщо для Блавацького і Гірняка нацистська окупація означала передусім можливість створення нового українського театру, то радикальніше налаштовані актори долучилися до збройної боротьби. Наприклад, актор Євген Левицький активно підтримував українських націоналістів і зголосився до дивізії "Галичина". Однак більшість акторів трупи, подібно як і під час радянської окупації, намагалися пристосуватися, щоб вижити. Війна затягувалася, погіршуючи матеріальне становище акторів. Дружина Левицького, Віра Левицька, згадувала, що мистецький успіх вимірювався харчами, які приносили прихильні німецькі військові і чиновники. Не дивно, що актори згодом нейтрально або навіть схвально висловлювалися про окремих нацистів, котрі матеріально допомагали театру.

Незважаючи на випадки поодинокі позитивної взаємодії, німецька окупація поставила українських митців у морально скрутне становище. У час тотального нацистського расового насильства навіть відверте дистанціювання від окупаційного режиму було етично проблематичним. Репресивна політика нацистської влади не становила таємниці для української громади. Хоч українські митці не брали безпосередньої участі у злочинних діях нацистів, діяльність театру була розрадою та емоційною підтримкою нацистських військ й адміністрації. Більше того, український театр був одним з місць реалізації расової й етнічної дискримінації. З нього було усунуто не тільки єврейських та польських акторів, але й глядачів. Євреям було повністю заборонено відвідувати театр. Водночас після заборони власного національного театру польські містяни почали відвідувати театр у підпіллі. Оскільки перебування поруч з нацистами на культурних заходах прирівнювалося в польській громаді до колаборації, діяльність у підпіллі була єдиною прийнятною формою театрального життя в окупації. На відміну від поляків та євреїв, українці були упривілейовані й могли відвідувати театр чотири рази на тиждень завдяки посвідці особи (кенкарті) з літерою "U". На відміну від поляків, українці сприймали походи до театру як підтримку власної національної культури і відновлення історичної справедливості. Нарешті пригноблена українська культура отримала шанс на розвиток. Натомість євреї й поляки постійну присутність українців поруч з нацистами на сцені, у кулуарах і глядацькому залі трактували як співпрацю з нацистським режимом. Різні інтерпретації взаємодії з німцями поглиблювали культурну прірву між національними громадами. Взаємне міжнаціональне іншування інтенсифікувалося, змащуючи насильницькі механізми.

Тривожність: замість висновку

Якщо діяльність українського театру під час війни була мистецьким успіхом, то досвіди акторів були складними і суперечливими. Повсякденне життя було пронизане тривожністю. Окупація означала непевність і тимчасовість. Митцям було важко зорієнтуватися в нових таксономіях окупаційних адміністрацій. Не існувало інструкції з правильної поведінки. До того ж ієрархії постійно змінювалися. Ті, хто підтримував радянську владу, опинилися під прицілом нацистів. Своєю чергою, після війни радянська влада маркувала колаборантами і переслідувала всіх, хто залишився на окупованій нацистами території. Ситуація, однак, змінювалася і в межах одного окупаційного режиму. Навіть “відтінок гри”, за словами Блавацького, міг змінити прихильність на немилість. Що більше, відсутність безпосереднього контакту з владою також не зменшувала напруги. Недовіра до колег особливо підривала почуття безпеки. В умовах постійної тривоги моральна нечутливість до всіх, хто не входив у найближче коло, не була чимось винятковим. “Мовчання” було не тільки стратегією виживання в театрі, але й способом існування в окупації загалом.

Оксана Дудко

БІБЛІОГРАФІЯ

- Майя Гарбузюк, “Гамлет” В. Шекспіра на українській сцені: “дзеркало й відбиток часу” (на матеріалі львівських постанов), *Ренесансні студії*, 18–19, 2012, 157–180.
- Світлана Максименко, “Йосип Стадник: маловідомі сторінки творчої біографії (1941–1942 рр.)”, *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*, 16, 2015, 37–46.
- Валер’ян Ревуцький, *В орбіті світового театру* (Київ — Харків — Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1995), 129.
- Валер’ян Ревуцький, Віра Левицька. *Життя і сцена* (Торонто — Нью-Йорк: Об’єднання українських письменників “Слово”, 1998), 269.
- Валеріян Ревуцький, *Нескорені березільці. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська* (Нью-Йорк: Об’єднання Українських Письменників “Слово”, 1985), 201.
- Світлана Максименко, *Український театр у Львові у період німецької окупації (1941–1944)* (Львів, 2015), 328.
- Світлана Максименко, *Театральне життя Львова 1941–1944 рр. Театральне мистецтво*, 2008, 67–84.
- Львівський театр опери та балету імені Івана Франка. Фотонарис* (Львів: Каменяр, 1989), 79.
- Оля Гнатюк, *Відвага і Страх* (Київ: Дух і Літера, 2015), 496.
- Михайло Івасівка, *“Український оперний театр у Львові”*, *Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915–1975, Том 1* (Нью-Йорк: Об’єднання Мистців Української Сцени (ОМУС), 1975), 321–357.

Роман Любінецький, "Оперний сезон 1941–1942 у Львові", Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915–1975, Том 1 (Нью-Йорк: Об'єднання Мистців Української Сцени (ОМУС), 1975), 357–361.

Mayhill C. Fowler, *Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 2017), 304.

Остап Тарнавський, Літературний Львів 1939–1944. Спомини (Львів: Просвіта, 1995), 135.

Віра Левицька, "Вдячність Глядача", Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915–1975, Том 1 (Нью-Йорк: Об'єднання Мистців Української Сцени (ОМУС), 1975), 733–737.

Валерій Гайдабура, Театр між Гітлером і Сталіним (Київ: Факт, 2004), 320.

Іван Німчук, "Вистава "Гамлета" у Львові", Наші дні, 1943, 4 жовт., 8.

Йосип Гірняк, Спомини (Нью-Йорк: Сучасність, 1982), 487.

Stanisław Marczak-Oborski, *Teatr czasu wojny: polskie życie teatralne w latach II wojny światowej (1939–1945)* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967), 458.

Danuta Szul, *Tajny teatr młodzieżowy Lwów-Sodaliskowo 1942–1945*, *Nasza Przeszłość*, 36, 1971, 53–79.

Мілена Рудницька, *Західна Україна під большевиками* (Нью-Йорк: Наукове товариство імені Шевченка, 1958), 494.

Паньківський Кость, *Роки німецької окупації* (Нью-Йорк — Торонто: Життя і мислі, 1965), 480.

Преса на продаж... інформація, пропаганда, ідеологія Кіоск на просп. Свободи

Адольф Гітлер Рінг (Adolf Hitler Ring)
тепер перехрестя вул. Дорошенка
та просп. Шевченка

Кіоск з пресою та зупинка на Адольф Гітлер Рінг (Adolf Hitler Ring), тепер перехрестя вул. Дорошенка та просп. Свободи, 1942 р. Джерело: Fortepan.hu (ID: 107386)

До початку Другої світової війни Львів був одним з найбільших видавничих осередків довоєнної Польщі, де преса виходила регулярно, представляла різноманітні політичні позиції і репрезентувала різні спільноти міста, мала цікаву журналістську школу і традицію. Газети й журнали довоєнний мешканець Львова, чи поляк, чи українець, чи єврей, міг читати як польською мовою, так, при бажанні і можливості, українською, ідишем, а також німецькою, а за потреби — можна було замовляти і читати пресу, друковану в багатьох країнах Європи.

З початком Другої світової війни львівські щоденні газети, будучи одним з основних легальних і доступних джерел інформації, є також потужним інструментом нацистської пропаганди і політики окупаційної влади.

Преса виходила під пильним контролем уповноваженого у справах преси в окрузі Галичина Георга Лемана. Національна політика Райху передбачала різні можливості для національних груп Львова. Тому легальна преса була представлена трьома щоденними газетами: для німців — “Lemberger Zeitung”, для поляків — “Gazeta Lwowska”, що фактично була передруком “Цайтунга”, і “Львівські вісті” — для українців.

У польській мові існує цікаве словосполучення — “prasa gadzinowa”. Дослівно перекладається як “плазунська преса”, але цей термін використовувався щодо преси, яка була на службі окупантів або будь-якої тоталітарної влади, тобто як варіант — “продажна преса”. У Львові титулом “продажної газети” місцеві поляки нагородили єдину щоденну польськомовну газету, перший номер якої у Львові вийшов 9 серпня 1941 року, — “Газету Львівську” (“Gazeta Lwowska”), відому також як “лембергерка”. Попри такий несхвальний титул, газета була надзвичайно популярною, і в перші роки нацистської окупації, згідно з німецькими конспіративними рапортами, цю газету охоче читали і розповсюджували, оскільки в ній не було “постійної критики польського минулого”, як в радянському “Червоному прапорі”, а було багато милої “кожному серцю” антирадянської пропаганди. У цьому щоденнику також було багато хоч дуже тенденційної, але різноманітної міжнародної інформації, до того ж багато матеріалів на історичну і літературну тематику. Популярності “лембергерці” додавала низька ціна — 20-25 грошів за екземпляр. Щоправда, її швидко розбирали, і тоді за газету доводилось віддавати від 60 грошів до золотого.

Окрім “Газети Польської”, широким колом читачів міг похвалитись “Польський Ілюстрований Кур’єр”, а молодь охоче читала так звану розважальну пресу.

Така зацікавленість “продажною пресою” дуже непокоїла польське підпілля, яке розуміло її негативний вплив на польське суспільство. Для мінімізації впливу нацистської пропаганди у Львові на початку 1942 року, за прикладом інших міст Генеральної губернії, почали просувати ідею часткового бойкоту “отруйного брехливого бруду” — окупаційної преси. Починаючи з 1 травня 1942 року кожної п’ятниці, за задумом польського підпілля, польське суспільство мало утримуватись від купівлі німецькомовної і польськомовної “продажної преси”. Ще більш категоричним був заклик відмовитися від розважальної преси, оскільки її читання “в жодному разі не може бути виправданим”. Попри постійні заклики до бойкоту на шпальтах підпільної преси, практична реалізація цього заклику мала мало шансів на успіх.

Але польською мовою у Львові друкувалась не тільки офіційна преса. На 1943–1944 роки припадає розквіт підпільного друку, коли кількість нелегальних поль-

ськомовних газет перевищує 30 найменувань, і це робить Львів одним з найбільших осередків польської підпільної преси. Переважали видання політично-інформаційного характеру. Найбільш активно у виданні і розповсюдженні нелегальних видань була Армія Крайова. Це були бюлетені, чи газети, зроблені на неякісному папері, зазвичай друкувалися раз на один-два тижні. Найвідоміші — “Слово Польське”, “Витримаємо” або “Інформаційний Бюлетень Червеньської Землі”. Декілька підпільних газет видавало також львівське комуністичне середовище, як “Голос Свободи”, “Партизан”, “Новини Дня” та інші.

Першим українським часописом, що вийшов у світ на східногалицьких землях в умовах нацистської окупації, були “Українські щоденні вісті” — орган Управи міста Львова. Його перше число побачило світ 5 липня 1941 року. Але з часу появи спеціального “Видавництва журналів і часописів для дистрикту Галичина” замість “Українських щоденних вістей” почали виходити “Львівські вісті”, що стали єдиним українським щоденним часописом, який видавався під владним контролем, поруч з німецьким щоденником “Лембергер Цайтунг” та “Газетою Львовською”.

Головним редактором “Львівських вістей”, щоденної газети українською мовою для дистрикту Галичина, спочатку був Євген Яворівський, а після ліквідації щоденника міської Управи “Українські щоденні вісті”, відповідальним редактором став Осип Боднарівч, що перебував на цій посаді аж до своєї смерті 27 червня 1944 року. Яворівський став його заступником. Працювати в газету “Львівські вісті” перейшли всі співробітники “Українських щоденних вістей”, але не надовго, бо більшість їх перейшла до “Українського видавництва”. У редакції “Львівських вістей” залишився Остап Тарнавський, Степан Конрад і Ярослав Шав’як. Після смерті Боднарівча обов’язки відповідального редактора виконував Мирослав Семчишин, котрий, разом із журналістом Володимиром Барагурою, працював в уряді уповноваженого в справах преси дистрикту Галичина Георга Лемана.

На відміну від польської громади, українцям дозволили мати свій легальний видавничий осередок, відомий як “Українське видавництво”. Видавництво засноване у Кракові, але згодом у Львові відкривається його філія, котра виконує основний обсяг роботи. Це була комерційна спілка, весь прибуток йшов на видавничі справи і проекти. Основна діяльність була спрямована на видавництво книг, журналів, газет та аркушевих друків, зокрема літературно-мистецького журналу “Наші дні”, щомісячного журналу для дітей “Малі друзі” і юнацтва “Дорога”. Видавництво функціонувало під опікою Українського центрального комітету і під пильним оком нацистської цензури. Попит на продукцію “Українського видавництва” перевищував пропозицію, але, окрім цензури, обсяги виробництва були обмежені кількістю паперу, що виділяли видавництву.

Однією з найвідоміших газет “Українського видавництва” були щоденні “Краківські вісті”, тираж яких, за словами Костя Паньківського, заступника голови УЦК, сягнув у 1943 році 18-24 тисяч. Попри великі бажання керівництва видавництва взяти “під своє крило” щоденну газету “Львівські вісті”, їхні зусилля були марними, і “Львівські вісті” до закінчення нацистської окупації видавалися німецьким “Видавництвом часописів і журналів”.

Що стосується матеріалів, які з’явилися на шпальтах “Львівських вістей”, то тут варто виділити кілька аспектів.

Обов’язковим джерелом інформації про політичні та військові події було німецьке державне інформаційне агентство “Телепрес”. Суть вимог німецької цензури зводилась до аргументування правильності нацистської політики, антирадянської та антиєврейської пропаганди, висвітлення подій на фронтах у вигідному для влади ракурсі, а також заборони торкатися тем майбутнього України. У легальній українській пресі намагались висвітлювати життя українців під нацистською окупацією, але ці теми крутились навколо діяльності ОУН в Генеральній губернії та поширення їхнього впливу далі на схід, нових законів окупаційної влади, яких мало дотримувались місцеве населення відповідно до національної належності: німецьке, ненімецьке і євреї, навколо промислового виробництва, української кооперації, освіти і виховання, справ церкви, ситуації військовополонених, також багато уваги приділяли вивезенню українців на роботу до Німеччини.

Закони, постанови, розпорядження й оголошення, що друкувались на сторінках легальної преси, зводилися, загалом, до двох пунктів — абсолютного послуху і жорстокого покарання. При цьому щодо дій самих окупаційних влад — тут діяло правило, що закони військового часу виправдовують будь-які дії окупанта, зокрема винищення єврейського населення.

Антисемітська риторика в газетах, що виходили офіційно, часто йшла поруч з антирадянською пропагандою, прив’язуючи єврейську тему до більшовицької ідеології. Ось що писали у “Вістях” від 13 липня 1944 року:

Про масові вбивства українців у вінницьких НКВД появилася біла книжка з протоколами знавців медицини, криміналістики й права. Виказано там, що жертвами червоного терору було трудове населення. Поіменно вичислені відповідальні керівники НКВД, жиди, яких було 18 осіб. Твердження Кремлю, будь то большевики не переслідують церкви, знаходить тут же своє висвітлення; останні священники вінницької округи впали жертвою терору, багато селян згинувло тільки тому, бо були віруючими християнами. Найдено у Вінниці кругло 10 000 трупів за мучених українців.

Усі матеріали, де згадувались євреї, мали на меті обґрунтувати право нацистської Німеччини на знищення цілого народу, а розміщені на її шпальтах статті покликані були утверджувати серед інших народів тезу про їх меншовартість.

У рамках антирадянської пропаганди на сторінках української преси в часи нацистської окупації висвітлювалось багато тем з історії, таких як “катинська трагедія”, масові розстріли у в’язницях, Голодомор тощо. Багато уваги приділяли діяльності УЦК і створенню дивізії СС “Галичина”, а також заохоченню українців виїжджати на роботу до Німеччини.

Отже, одним з головних джерел інформації для мешканців Львова часів нацистської окупації була легальна преса, що виходила німецькою, польською й українською мовами. Окрім інформації про події в регіоні і світі, ці друковані матеріали були досить потужним інструментом нацистської пропаганди, що доносили німецьку точку зору на військові й політичні події, були антисемітськими по свої суті і намагались аргументувати дії Райху щодо винищення єврейського, а також інших груп населення. Водночас вперше у пресі з’являються матеріали, які розповідають про масові знищення людей радянською владою.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

“Grzegorz Hryciuk, Polacy we Lwowie 1939-1944, Życie codzienne (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 430.

Костянтин Курилишин, Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.) за матеріалами україномовної легальної преси (Львів: Національна Академія Наук України, Львівська Національна Наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, Львівське відділення Національного Інституту Археографії та Джерелознавства імені Михайла Грушевського, 2010), 329.

Кость Паньківський, Роки німецької окупації (Нью-Йорк — Торонто: Видавництво Ключі, 1965), 480.

Дивізія Ваффен СС “Галичина” — українське військове угруповання в складі Вермахту Військова Управа і редакція газети дивізії “За перемогу”

пл. Генерала Григоренка, 5

Навколо пам’яті і вшанування військового формування СС Стрілецької дивізії “Галичина” у складі німецької армії в Україні (і у Львові зокрема) точаться дискусії: в одній нараці — це колаборанти, які в складі ворожої армії брали участь у бойових діях проти Червоної армії і в каральних операціях, а в іншій, протилежній, нараці їх розглядають тільки як героїв, які боролися за незалежну Україну, оминаючи їх причетність до Ваффен СС. Не додають ясності й експозиції в музеях, присвячені цьому військовому формуванню, марші на честь дивізії, які останніми роками регулярно відбуваються у Львові за участі націоналістичних організацій, обласної і міської влади та громадян, і замість донесення історії дивізіоників, намагаються показати дистильовано-чисту ідеалістичну картину боротьби солдатів в ім’я незалежної України, ставлячись до співпраці з нацистами як до політичної тактики, не більше.

Отто фон Вехтер (перший зліва) та Ганс Франк (третій зліва) проходять поруч добровольців до дивізії Ваффен СС “Галичина”, червень 1943 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву

Ідея створення нової військової дивізії виникла в нацистського командування навесні 1943 року з огляду на величезні людські втрати і відсутність людського ресурсу для ведення подальших бойових дій. До нової дивізії зголосилось кілька десят тисяч добровольців (що значно перевищило очікування командування), і вже 18 липня 1943 року губернатор Галичини Отто фон Вехтер урочисто проводжав добровольців до місця служби.

Уже на етапі створення дивізії серед українців Львова не було одностайності щодо потреби створення українського військового формування у складі Вермахту. Великим ентузіастом створення був Володимир Кубійович, голова Українського центрального комітету, якого підтримували члени ОУН(м). Основним аргументом за створення дивізії її ентузіасти висували потребу у вишколенні професійних збройних сил, які пізніше знадобляться незалежній Україні.

Далеко не всі представники української громади Львова розділяли загальний оптимізм УЦК, і Кубійовича зокрема, щодо створення дивізії, аргументуючи це ситуацією на східному фронті (після Сталінградської битви) і, загалом, колоніальною політикою окупанта щодо українців. Лариса Крушельницька у своїх спогадах згадує позицію своєї мами, Галини Левицької:

При всій повазі до наших дивізійників, які тоді рвалися до бою і вірили, що тільки таким способом, маючи в руках зброю, зможуть захистити Україну від ворогів з усіх її боків, я визнаю, що мала рацію моя Мама, яка була категорично проти організації Дивізії у такий невідповідний час. Зрештою, це її переконання підтверджують сьогодні спогади дивізійників про страхіття “Бродівського котла” і про перфідію німців, які послали наших хлопців на явну смерть і тим самим забезпечили собі надійний відступ; не кажу вже про наслідки і поневіряння, які ці, що залишились серед живих, мусили пережити на Заході, щоб переконати світ у правоті своїх дій.

Варто також зазначити, що категорично проти створення дивізії виступила ОУН(б).

Щодо мотивів самих дивізійників, то, разом з ідеологічною мотивацією, а саме необхідністю вишколеної армії заради майбутньої незалежної держави, а також небажання повернення більшовиків після досвіду радянської окупації 1939–1941 рр., важливим фактором було делегування історичної пам’яті про дивізію Українських Січових Стрільців у складі Австро-Угорської армії і їх досвід у боротьбі за українську державність, а також на користь участі у військовому формуванні промовляли соціальні та побутові аргументи: така служба рятувала від примусового відправлення на роботу до Німеччини, годувала і давала певний легальний соціальний статус.

Будівля, в якій була розташована Військова управа Дивізії Ваффен СС "Галичина", 2015 р. Автор: Олександр Маханець. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Уже в липні 1943 року дивізія Ваффен СС "Галичина" була відправлена на фронт, де була розбита в битві під Бродами, після чого частина (ті, що вижили) була перформатована і відправлена на територію Словаччини, де солдати брали участь у боях з учасниками Словацького повстання, також на території Польщі з вояками Армії Крайової, а після чергового переформатування вже як 1-ша Українська дивізія Української Національної Армії опинилась на території Австрії, де склала зброю в Західній зоні окупації, і більшість солдатів дивізії проживала за кордоном.

У війні двох нарацій важливим аргументом обох сторін є складання присяги. Прихильники вшанування дивізії СС "Галичина" наголошують, що солдати українського військового формування присягали на вірність Україні, що відповідає дійсності. Прихильники колаборантської нарації завжди цитують текст німецької присяги вояків дивізії, де вони обіцяють бути відданими Адольфу Гітлеру, і це також відповідає дійсності. Така "подвійність стандартів" робить історію дивізії чудовим знаряддям і внутрішньої, і зовнішньої війни за історію пам'яті Другої світової війни.

В Україні вояки дивізії Ваффен СС “Галичина” на державному рівні не визнані воюючою стороною. Але їхню діяльність вшановують на локальному рівні. Окрім щорічних маршів на честь створення цього військового формування, у Львові є кілька меморіальних таблиць, присвячених воякам дивізії Ваффен СС “Галичина”, є невеликий музей, присвячений винятково історії Першої Української дивізії Української національної армії, який розташований у львівській середній школі № 34, його засновником є вчитель історії, Ігор Федик, автор блогу з української історії. Згадується про дивізію СС в експозиції музею Визвольних змагань. Також варто згадати пам’ятник, що вшановує вояків дивізії СС “Галичина” поряд із солдатами УГА, УПА і вояків, що загинули у 2014–2018 роках під час російсько-української війни. Саме таке розташування пам’ятника і напис “тут спочиває невідомий вояк Дивізії Галичина, який віддав життя за волю українського народу” прив’язує ідею створення і діяльність дивізії до ідеї боротьби за незалежність, але не згадує причетності дивізії до військ Ваффен СС.

Загальна дискусія про Україну у Другій світовій війні і колаборацію, роль дивізії СС “Галичина” у цій площині ще попереду. Наразі питання участі вояків у складі армії Вермахту поза вузьким колом істориків викликає лише багато емоцій, відстоювання своєї “правди”, поляризацію думок і війну пам’ятей. І першим кроком на шляху до розмов навколо колаборації буде визнання двох присяг дивізії, визначення місця вояків в історії як України, так і Європи, а також публічні дискусії на цю тему.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Марина Гримич, Антропология войны. Case study: Дивізія “Галичина” (Київ: Дуліби, 2017), 256.

Олеся Хромейчук, Сприйняття колабораціонізму Другої Світової війни в сучасній Україні, <https://docs.google.com/document/d/1K0B7BdtKY5oNvaWJYOcMQvGPEU6YBfVZ-gZw97RRyKo/edit> (режим доступу від 06.02.2019).

Кгіро (Kriminalpolizei) — поліцейська служба Третього Райху

пл. Галицька, 15

*Будівля, в якій була розташована кримінальна поліція (Кгіро), 2012 р. Автор: Андрій Бояров.
Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії*

До поліцейських структур, створених у Львові в період нацистської окупації із залученням місцевого населення, окрім Української допоміжної поліції, відносять також єврейську Службу порядку і так звану Кгіро — кримінальну поліцію.

Питання повноважень єврейської поліції, можливості чи неможливості вибору, а тим паче прив'язка діяльності єврейської поліції до терміна "співпраця" чи "колаборація" у багатьох середовищах викликає бурхливі дискусії і наразі не позбавлена сильного емоційного навантаження. Варто зазначити, що тема єврейської поліції часто з'являється в дискусіях, які стосуються питань української чи польської колаборації, як "аргумент" чи спроба виправдання, на зразок "усі це робили". Оскільки створення єврейської Служби порядку в науковому дискурсі розглядається як один із засобів Голокосту, детальніше про діяльність цієї структури можна прочитати в розділі "Топографія Голокосту".

Поліцай з Кріпо проводить обшук (пропагандистська фотографія), серпень 1941 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (2-4605)

У назві кримінальної поліції, на відміну від єврейських й українських структур, відсутня національна складова. Проте Кріпо у Львові в повсякденні називали “польською поліцією”, оскільки цей поліцейський орган Третього Райху та окупованих територій, що провадив слідство та оперативно-розшукові заходи у кримінальних справах, складався переважно з поляків. Дирекція кримінальної поліції розташовувалась за адресою пл. Галицька, 15. На території Генерал-губернаторства відділи кримінальної поліції формувались з довоєнних поліцейських кадрів, але у зв’язку з тим, що для Львова Друга світова війна почалась радянською окупацією і майже весь особовий склад довоєнної львівської поліції був розстріляний, то львівське Кріпо поповнювалось за рахунок поляків, що прибували до Львова з інших регіонів довоєнної Польщі.

Окрім розслідувань широкого спектру кримінальних злочинів, до обов’язків Кріпо входило розслідування нелегального, за нацистським законодавством, перебування євреїв поза межами гетто, саме через кримінальну поліцію проходили майже всі євреї, яких затримали, а також неєвреї, що їх переховували і їм допомагали

і котрі після перебування у відділку Кріпо потрапляли або до тюрми на Лонцького, або до Янівського концтабору. Ця діяльність кримінальної поліції, оскільки відповідала ідеологічним цілям окупанта, виповнює усі ознаки колаборації.

Більше інформації про кримінальну поліцію у Львові можна дізнатись на інтернет-ресурсі “Інтерактивний Львів”.

З інших поліцейських формацій у Львові існувала також Допоміжна поліція (Hilfspolizei) і Спеціальна служба (Sonderdienst), у якій служили переважно особи німецького походження — фольксдойче. Спеціальна служба у Львові не була численною, фактично не перевищувала кількості підрозділу.

Ще однією поліційною службою була Залізнична поліція (Bahnschutzpolizei). Уже на кінець 1942 року у місті було шість відділень Залізничної поліції, її керівництво розташовувалось у будівлі на вул. Фоха, 3 (сучасна вул. Чернівецька). У Залізничній поліції служили переважно німці й українці, були й поляки, але в меншості. Головним її завданням була охорона залізничного майна, безпека й запобігання шпіонажу і саботажу.

Отже, у формуванні силових структур із залученням місцевого населення у Львові нацисти керувались тими самими принципами, що й загалом у Генеральній губернії, — залучали місцеве населення з урахуванням національного складу. Тому у Львові діяли як українські, так і польські органи правопорядку. Існування такого “паритету” свідчить, що, окрім національних аспектів, варто також вивчати й інші мотиви, а також не слід “одягати” колаборацію і співпрацю в шати однієї національності (переважно не власної).

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 432.

Тарас Мартиненко, Поведінка мешканців Львова під час Голокосту (1941–1944) Відео-лекція, 2018, 3 жовт., <https://www.youtube.com/watch?v=YL66CrJrd4E>

Український центральний комітет _____

вул. Листопадового Чину, 10

Будинок на вул. Листопадового Чину, 10, 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

У роки нацистської окупації на сучасній вул. Листопадового Чину, 10 (Parkstrasse, Mickiewicza) розташовувалось львівське представництво Українського центрального комітету (УЦК), яке очолював Володимир Кубійович.

УЦК був одним із трьох опікунських організацій, що представляли три національні громади перед окупаційною владою: польської, єврейської та української. А коло і різниця в повноваженнях організацій були відображенням політики нацистів щодо національних груп Львова і загалом дистрикту Галичина: краще матеріальне забезпечення, а також найширше коло повноважень мав український комітет.

Відповідно до расової політики Райху і бачення місця євреїв в суспільній ієрархії, організацією з найменшим колом повноважень і можливостей була Єврейська суспільна самопоміч (ЄСС) (Żydowska Samopomoc Społeczna, Jüdische Soziale

Selbsthilfe Jüdisches Hilfskomitee), яку нацисти дозволили відкрити у Львові восени 1941 року. Через низку чинників: мізерне фінансування, соціальну й фізичну ізоляваність євреїв, неприхильні настрої більшості польського й українського населення, неможливість скоординувати дії з Краківською філією, основна діяльність ЄСС сконцентрувалась на забезпеченні їжею через соціальні кухні найбільш потребуючих, а також на пошуках зниклих безвісти осіб. Ця організація не проіснувала й року. Влітку 1942 року, після акції винищення єврейського населення Львова, вона фактично припинила своє існування, хоча офіційно Єврейську соціальну самопоміч розпустили в жовтні 1942 року.

Відносини Райху з поляками й українцями у Львові були важливим елементом політики і практики “поділяй і володарюй”, і полягали в ретельному вивченні ще до війни різними державними інституціями нацистської Німеччини історії й характеру українсько-польських відносин, у грі на взаємних суперечностях, протиставленні однієї громади іншій, використанні тих прошарків населення, які охоче або під примусом йшли на співробітництво з нацистами, підтримуючи таке протиставлення.

З початком Другої світової війни й окупацією Польщі новопризначений очільник Генеральної губернії Ганс Франк запевнив Гітлера в тому, що місцевих українців можна і треба використовувати на противагу полякам й український елемент в Генеральній губернії треба визнати як антипольський і пронимецький. Фрагмент промови Ганса Франка, опублікований у щотижневій газеті газеті “Краківські вісті”:

...Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розплутали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб щезла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставились від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерал-губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави.

Саме українцям в Генеральній губернії загалом, у Львові зокрема, німецька влада пішла на певні поступки. І українців, і поляків нацисти використовували у своїх цілях, і часто очевидно була суперечливість між пропагандистськими деклараціями і практичними кроками. Але очевидним є те, що після німців у Львові 1941–1944 років більше шансів на виживання мали українці.

Питаннями національної політики щодо ненімецького населення у дистрикті Галичина займався Альфред Бізанц, галицький німець відомий своєю проукраїнською позицією: брав участь у польсько-українській війні 1918–1919 років, у ранзі отамана очолював одну з бригад (IX) Української галицької армії. З 1921 року проживав неподалік Львова у своєму маєтку, а з початком Другої світової війни, згідно з договором між СРСР і Німеччиною, перебрався до Кракова, де зголосився на службу до Райху. Окрім справ відділу соціального забезпечення ненімецького населення дистрикту Галичина, Бізанц служив в Абвері (служба німецької розвідки і контррозвідки в Райху), і саме йому приписують вербування членів української громади, зокрема з ОУН і членів Українських допомогових комітетів. Він був заарештований у Відні 1945 року радянськими військами, засуджений і розстріляний на території СРСР.

Таке фаворизування однієї національної групи супроти іншої добре проглядається на прикладі діяльності у Львові двох організацій: Польського опікунського та Українського центрального комітетів.

Історія Польського опікунського комітету у Львові сягає липня 1941 року, коли з ініціативи римо-католицьких священиків і парафіян почали відкривати так звані народні кухні для бідних. Окупаційна нацистська влада дала згоду на їхню діяльність і вже в серпні 1941 року ініціювала створення окремої структури, яка могла б координувати соціальну доброту активність і з допомогою якої (за посередництвом) можна впливати на форму і напрямки її діяльності, а також контролювати її.

У половині серпня Альфред Бізанц запропонував одному з відомих йому львівських адвокатів доктору Леопольду Тешнеру створити Комітет допомоги неполітичного характеру, який мав займатись соціальними справами поляків у Львові, на взірець Польської опікунської ради в Кракові. Офіційно Польський опікунський комітет (ПОК) починає працювати як самостійна структура в складі п'яти осіб з кінця серпня 1941 року, а після певних структурних змін вже у грудні 1941 року розростається до організації з більш як п'ятьох працівниками, офіційно підпорядковується Опікунській раді у Кракові на чолі з Леопольдом Тешнером й отримує для власних потреб кам'яницю на вул. Собеського, 15 (сучасна вул. Братів Рогатинців).

Основна діяльність ПОК полягала у провадженні народних кухонь, які на піку своєї діяльності годували близько 5 тисяч людей щоденно. Також серед важливих функцій Польського комітету варто згадати грошову допомогу представникам польської громади міста, опіку над дітьми й організацію їхнього відпочинку; медичну і юридичну допомогу, а також підтримку в пошуках роботи, допомогу біженцям, пошук інформації щодо загиблих і тих, що зникли безвісти, до того ж — допомога в'язням. До речі, обіди для в'язнів і забезпечення ув'язнених всім необхідним були єдиними напрямками діяльності, де ПОК працював разом з УЦК.

Попри всі зусилля польського комітету, скеровані на отримання дозволу на відкриття польського театру, чи дорослого, чи дитячого, чи на провадження будь-якої легальної культурної діяльності, — відповідь окупаційної влади була негативною. Єдине, що час від часу дозволяли польській громаді на культурному полі — це організація концертів при парафіях з благодійною метою. Тому діяльність Польсько-го опікунського комітету залишилась в рамках соціальної допомоги.

*Пам'ятна дошка
Володимиру Кубійовичу
на вул. Листопадового Чину, 10,
2019 р. Автор: Ольга Заречнюк.
Джерело: Інтерактивний Львів,
Центр міської історії*

Що стосується українців, то після невдалої спроби проголошення незалежності ОУН(б) головним інституційним партнером для співпраці з нацистською Німеччиною був Український центральний комітет (УЦК), створений у Кракові на початку війни, на чолі якого весь період його діяльності був Володимир Кубійович, український націоналіст. Його політична діяльність була пов'язана з мельниківською гілкою Організації українських націоналістів.

У Львові, з початком нацистської окупації, була створена Українська Національна Рада, згодом переформатована в Український Крайовий Комітет. І лише в лютому 1942 року Український Крайовий Комітет був ліквідований, а його функції перейшли до Українського центрального комітету, головою якого незмінно залишався Володимир Кубійович, а його заступником у Львові — Кость Паньківський.

Певні функції української інституції були схожі з діяльністю польського комітету. Передусім це стосувалось соціального забезпечення. Діяльність українського комітету теж починалась з трьох народних кухонь, які готували обіди для 800 осіб щоденно, а в пік своєї діяльності у Львові кількість українських народних кухонь досягла 11, і ці заклади видавали від трьох до чотирьох порцій кожного дня. До схожих функцій належали також грошова допомога, забезпечення одягом, взуттям та розподіл харчів і палива для тих, хто потребував, допомога ув'язненим, притулки для старших людей, пошук й інформування родин про загиблих, зниклих безвісти, військовополонених, організація й утримання сиротинців, організація харчування в дитячих закладах, влаштування відпочинку для дітей-сиріт тощо.

І український, і польський комітети мали два основні джерела фінансування: це кошти від окупаційної влади і добровільні пожертви громадян. Але тут варто зазначити, що, відповідно до національної політики Райху, українці отримували більші харчові пайки, а також існував спеціальний внесок (грошовий чи продуктовий) від українських кооперативів, що працювали на території Генеральної губернії. Через це УЦК мав більші фінансові і матеріальні можливості для надання допомоги.

Окрім соціальної опіки і на відміну від інших національних комітетів, УЦК отримав дозвіл на провадження активної культурної і просвітницької діяльності. У досить розгалуженій структурі Комітету був створений Відділ культурної праці, що складався з інституту народної творчості й інституту народної освіти, а також жіночої секції і кількох професійних творчих спілок. Інститут народної творчості працював із закладами театральної, музичної і мистецької сфери. А основним завданням інституту народної освіти була організація освітньої роботи, підготовка кадрів для освітніх організацій, боротьба з безграмотністю, відкриття бібліотек і просвітніх товариств тощо. Багато уваги приділялось роботі з дітьми, шкільною молоддю і студентством, організації освітніх і спортивних товариств.

Робота у сфері культури й освіти велась під німецьким контролем і супроводжувалась націоналістичною і пронимецькою риторикою й пропагандою. Важлива роль у просуванні націоналістичних і пронацистських ідей належала голові, тобто провіднику УЦК, Володимирі Кубійовичу. Географ й історик за освітою, наукові інтереси якого фокусувалися на українських етнічних територіях, активний учасник українського націоналістичного руху, і, з 1940 року — голова українського комітету, він був одним з тих представників українських націоналістів, які попри провальну спробу створення української держави та приєднання дистрикту Галичина до Генерал-губернаторства замість об'єднання з іншими українськими територіями, що частина українців сприйняла як поразку, продовжував шукати шляхів співпраці з нацистами заради "світлого майбутнього" без "жидо-більшовиків". Володимир Кубійович у своїх промовах стверджував, що українці є надійним союзником німців, на відміну від "ненадійних" поляків, і це варто використати в боротьбі проти

“диверсантів і прихованих комуністів”, а також щоб “позбутися впливу” поляків і євреїв. Апелюючи до німецьких заяв про захист Європи від “більшовицького варварства”, голова УЦК заявляв, що як “форпост європейської культури”, українці почали війну з більшовизмом ще в 1917 році. Голова українського комітету критикував німців за жорстоке поводження з українцями і насильницьке висилання робітників до Німеччини, його дратували надання кращих посад у певних галузях полякам, він виступав за розвиток української кооперації, що означало не тільки зміцнення української економіки, але, на його думку, “захист українських селян від єврейської експлуатації”. Виступаючи перед молоддю з нагоди відкриття чергового навчального закладу, у час винищення єврейського населення, Кубійович зазначав, що комерційне навчання дозволить українській молоді зайняти ті сфери економічного життя, які раніше “зберігались” майже виключно для євреїв.

Водночас керівництво Українського центрального комітету виокремлювало реалізацію українських національних інтересів від інтересів Німеччини і нацистської ідеології. Основною ідеєю було використати всі можливості для вишколу, підготовки кадрів для майбутньої держави, щоб з часом продемонструвати свої організаційні і творчі здібності та довести, що українці заслуговують на свою державу.

Кульмінацією діяльності УЦК у співпраці з німцями стало створення при комітеті Військової Управи і заклик до створення дивізії Ваффен СС “Галичина”. Активну участь у процесі творення українського формування у складі військ Вермахту відіграв як губернатор дистрикту Галичина Отто фон Вехтер, так і Володимир Кубійович, який вважав створення саме такого військового підрозділу важливим етапом на шляху до українського державотворення. Ось що Кубійович сказав під час своєї промови на честь створення дивізії:

Мої Панове!

Сьогодні для українців Галичини справді історичний день, бо нинішнім державним актом здійснюється одно з найщиріших бажань українського народу — зі зброєю в руках взяти участь у боротьбі з большевизмом. Це бажання, висловлюване при різних нагодах від 22 червня 1941 року було вислідом переконань не лише провідних кіл, але й цілого народу, що большевизм є нашим найбільшим ворогом, який несе нам не лише матеріальну й духову руйну, але також національну смерть. Доля призначила нашому народові першому розправитися з большевизмом. 25 літ тривала ця розправа, спершу як збройна боротьба, а опісля як уперте, непомітне змагання в усіх ділянках людського існування. Коли Фюрер історичного дня 22 червня закликав народи Європи до остаточної боротьби проти большевизму, рішення для нас було ясне. Це бажання було даліше вислідом глибокого переконання, що нашим обов’язком є не лишатися нейтральними у великій боротьбі за нову будову європейського

ладу, лише в міру наших сил причинитися до перемоги нової Європи. На таких переконаннях спиралося наше активне відношення до співпраці з німецькою владою: всі верстви народу сповняли все, що було можливе. Я згадаю добровільний виїзд до Німеччини сотень тисяч робітників, свідому обов'язкову задачу різних контингентів, збірку зимових одягів для німецької збройної сили, поважні грошові пожертви на воєнні цілі, готовість творчої праці членів нашої спільноти, які у верстатах, фабриках, бюрох і урядах працювали для перемоги, освідомлену працю української інтелігенції, що викликала в широких верствах зрозуміння конечности воєнних потреб. Ми радіємо, що Ви, Пане Губернаторе, як найвищий представник німецької влади в Галичині, приносите нам слова признання за цей вклад праці. Особливу радість викликає в нас вістка, що найвищі чинники німецької держави також мають відомості про наше активне відношення. Найвищий дозвіл на виставлення Стрілецької Дивізії СС, що складатиметься з галицьких українців, це для нас відзначення і одночасно спеціальна честь. Ми свідомі того, яке велике значення буде мати ця найвища постанова для нашого народу. Тому ми хочемо зробити все, щоб вона найкраще повелася. Сформування Галицької української Дивізії в рамках формації СС — це для нас не тільки відзначення, але й зобов'язання цю активну постанову у співпраці з німецькими державними органами продовжувати і в цій поставі видержати аж до переможного кінця війни. Прошу, Пане Губернаторе, прийняти наше запевнення, що ми цього зобов'язання додержимо. Що дійшло до сьогоднішнього історичного дня, треба завдячувати тим умовам, які були створені в нашій країні під Вашою, Пане Губернаторе, кермою. На основі цих умовин Ви взяли за ініціативу, щоб українцям Галичини створити гідну можливість боротись рама об рама з геройськими німецькими вояками війська та зброї СС проти большевизму, нашого спільного смертельного ворога. Ми дякуємо Вам зі щирого серця. Одночасно належить наша подяка великому Фюрерові з'єднаної Європи за те, що він визнав нашу участь у війні, погодився на нашу ініціативу і дав дозвіл на створення Галицької Дивізії.

З наближенням фронту до функцій УЦК додалися ще допомога біженцям, пораненим і військовополоненим. У травні 1944 року з одинадцяти діючих українських народних кухонь у Львові сім — годувало львів'ян, три кухні опікувались біженцями з дистрикту Галичина, і одна — годувала біженців зі Східної України. Протягом місяця ці кухні приготували 33 729 обідів, з яких 26 347 були безкоштовними. Люди, що не мали помешкань, були розміщені у спеціальних сховищах, і окрім обідів, вони отримали харчові карточки, грошову допомогу, опіку лікарів і підтримку в пошуках роботи і засобів утримання.

Під час німецької окупації Український центральний комітет у Львові доклав чимало зусиль і багато зробив для полегшення життя і допомоги українським гро-

мадянам Львова. Попри політичну діяльність й більші можливості в порівнянні з аналогічними національними комітетами, основна діяльність УЦК була спрямована на соціальну допомогу найбільшій і найслабшій членам української громади. Про те, якими були потреби громади, свідчить той факт, що наприкінці 1942 року з різних форм допомоги УЦК скористалось близько 11 тисяч мешканців міста.

Головна відмінність в діяльності українського й інших національних комітетів Львова, окрім ширших повноважень і кращого матеріального забезпечення українських інституцій, полягає в політичній співпраці очільників комітету з нацистами і співпраці з Абвером, в ідеологічній підтримці окупаційного режиму й активній участі у створенні українських військових і допоміжних структур на службі Райху.

Саме ці аспекти в діяльності Українського комітету стали причиною звинувачень цієї інституції в колаборації і переслідування активних діячів УЦК Радянським Союзом.

У нинішньому інформаційному просторі України історію і діяльність УЦК висвітлено недостатньо. Та інформація, що з'являється для широкого загалу, висвітлює передусім соціальну діяльність комітету та можливості проведення культурної і просвітницької діяльності для українців. Інформація про роль та участь комітету у створенні військових формувань або відсутня, або, в націоналістичному наративі, подається як необхідний і важливий етап на шляху до створення української держави.

Інна Золотар

БІБЛІОГРАФІЯ

Ігор Ільюшин, "Нацистська політика і практика стосовно української і польської громад на територіях їх спільного проживання в роки Другої Світової війни", Друга Світова війна та долі мирного населення у Східній Європі: матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 листопада — 1 грудня 2015 року, м. Київ, за ред. Леніда Фінберга (Київ: Дух і Літера, 2016), 448.

Grzegorz Hryciuk, "Kumityt": Polski Komitet Opiekuńczy. Lwów Miasto 1941–1944 (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000), 171.

Кость Паньківський, Роки німецької окупації (Нью-Йорк — Торонто: Видавництво Ключі, 1965), 480.

Tarik Cyril Amar, The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists (New York: Cornell University Press, 2015), 356.

ІЗ ГЕНОЦИДОМ ПО-СУСІДСТВУ

ВПРОВАДЖЕННЯ

Львів, вид на вул. Гауптштрассе (сучасна вул. І. Франка), 1941–1944 рр. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії

Винищення євреїв під час Другої світової війни відбувалося на очах та інколи за безпосередньої участі їхніх сусідів. У дискусіях довкола поведінки українців чи поляків під час Голокосту часто спостерігаємо дві крайнощі — підкреслення та узагальнення постави співчуття і допомоги, або навпаки — антисемітизму та жорстокості. Дослідники виділяють кілька найпоширеніших реакцій цивільного населення окупованих нацистами територій на Голокост: довготривала допомога євреям, ситуативна допомога, пасивне співчуття, відмова допомагати через страх перед нацистським терором, байдужість, шантаж і шмальцівництво, видавання євреїв нацистам та участь в антиєврейському насиллі (погромах і вбивствах). Серед причин байдужого та агресивно-ворожого ставлення до євреїв протягом нацистської окупації історики називають не тільки вкорінені антисемітські погляди, як, наприклад, стереотипи про “євреїв-комуністів” або безмежне “єврейське багатство”, а й особисті порахунки та використання воєнної ситуації для власного матеріального зиску. Так, Станіслав Лем, згадуючи останні місяці нацистської окупації у Львові, писав:

Маю ще один дивний та жахливий спогад. Отож, багато будинків до війни належали євреям, і ходили чутки, що євреї замурували золото в підвалах. Скрізь було чути гуркіт і стукіт, як у Клондайку — люди цілими днями перешукували підвали. Чи знайшли вони щось, я не знаю...

(Świat na krawędzi. Ze Stanisławem Lemem rozmawia Tomasz Fiałkowski, Kraków, 2015)

Не останню роль відіграли процеси, характерні для багатьох суспільств в умовах воєнного конфлікту — розпад звичної ціннісно-правової системи, загальна деморалізація, зубожіння, освоєння зі щоденною жорстокістю і смертю та постійний страх. Значний вплив мала антиєврейська нацистська пропаганда, яка зображувала всіх євреїв як, наприклад, носіїв тифу чи послідовників комунізму. Неєврейські реакції на публічне насилля були різноманітними. Дії львівського погрому на початку нацистської окупації розгортались на вулицях міста за активної участі його мешканців. Рабин Давид Кагане згадує, що знищення синагог приваблювало натовпи спостерігачів, багато з яких відкрито раділи тому, що відбувається. Водночас у нацистських звітах також є згадки про те, що жорстокі антиєврейські акції викликали негативну реакцію інших мешканців, погіршуючи “німецьку репутацію” в місті.

Копія з Національного архіву у Варшаві кримінальної справи Зоф'ї і Мар'яна Хомінових, які донесли і здали німцям Зузанну Гінчанку. Фото з виставки «Зузанна Гінчанка. Тільки щастя – це справжнє життя». Львів, 2018 р. Автор: Богдан Ємець. Матеріал надали: Фундація польського сучасного мистецтва, Музей літератури ім. Адама Міцкевича

Феномен шмальцівництва став одним із проявів краху норм суспільного співжиття в часі війни та екстремального насилля. Слово “шмальцівник” походить із кримінальної говірки, від нім. Schmalz (смалець) — у значенні “брудні, масні гроші” — так називали тих, котрі вимагали викуп від євреїв чи осіб, що їх рятували, під загрозою доносу нацистам. Досліджуючи це явище на теренах окупованої Польщі, історик Ян Грабовський ставить під сумнів тезу про те, що шмальцівниками були тільки представники поліції, кримінальних кіл чи соціального маргінесу. Дослідник також розрізняє явища шантажу та шмальцівництва. Так про шантаж можемо говорити до осені 1941 року, коли окупаційне німецьке право не передбачало смертної кари за порушення антиєврейських законів. Ситуація кардинально змінилась 15 жовтня 1941 року, коли генеральний губернатор Ганс Франк видав розпорядження про смертну кару для євреїв за перебування поза гетто та для неєвреїв за надання їм допомоги. На відміну від окупантів, довоєнні сусіди легко могли впізнати євреїв, котрих часто знали особисто. Шмальцівники діяли індивідуально або в групах, чергуючи біля входів до гетто в пошуках втікачів. У таких ситуаціях бідні євреї, або ті, хто втратив усі свої довоєнні заощадження, практично не мали шансів на порятунок. Найбільш табуйованою темою був гендерний аспект шмальцівництва — так жінки, котрі не мали можливості фінансово відкупитись від шантажистів, могли стати жертвами зґвалтування. Переважно до шмальцівництва вдавались для отримання прибутку, дехто вважав, що виконує накази окупаційної влади, інших спонукали ідеологічні та антисемітські погляди, або ж особисті порахунки. Крім безпосередніх жертв, побічним ефектом шмальцівництва було зростання страху серед євреїв, котрі боялись утікати з гетто та тих, хто вагався їм допомагати через загрозу шантажу і доносів.

Характерними рисами міжетнічних стосунків у довоєнному Львові були етноцентризм та національний ізоляціонізм. Ці напруження загострились у період радянського панування, а за нацистської окупації досягли апогею. Більшість неєвреїв також потерпали від нацистської влади, переважно залишаючись пасивними щодо долі своїх сусідів під час Голокосту. В умовах постійного страху, а також фізичної і соціальної відділеності національних спільнот міста, навіть найменша допомога євреям була значно ускладнена. Рятівники євреїв належали до невеликої частини суспільства. Керуючись різними мотивами, вони приймали непросте рішення допомагати іншим, ризикуючи власним життям та безпекою своїх рідних під загрозою смертної кари.

Важливу роль відігравали організації та структури, котрі могли забезпечити ефективну мережу допомоги і підтримку на різних етапах порятунку євреїв. У Львові найбільш активну організовану допомогу надавали підпільна рада допомоги євреям “Жеґота” та Українська греко-католицька церква. Складно створити цілісний портрет людей, які намагались рятувати євреїв від знищення. Серед них були люди різного етнічного походження, статі, віросповідання та освіти — і представ-

ники місцевої інтелігенції та духовенства, і бідні та неписьменні люди. Допомога набувала різних форм індивідуальної або організованої діяльності — коротке або довготривале переховування, організація укриттів, допомога втекти із гетто чи таборів примусової праці, виготовлення фальшивих “арійських” документів, надання фінансової, медичної, психологічної підтримки, забезпечення продуктами харчування та ліками тощо. Багато кого з рятівників та вцілілих до війни пов’язували тісні професійні чи особисті стосунки. Інколи члени однієї і тієї ж сім’ї — або навіть одні й ті самі люди — одночасно співпрацювали з нацистами та рятували знайомих євреїв. Допомогати часто вирішували без відома найближчого оточення через небезпеку доносу. Важливим було фінансове забезпечення, зокрема питання утримання та харчування тих, хто переховувався в умовах дефіциту та зубожіння воєнного часу. Часом допомога була безкорисною, але іноді євреї були змушені платити своїм рятівникам значно більше, ніж вимагала цього ситуація.

У 1953 році в Ізраїлі для вшанування пам’яті жертв і героїв Голокосту рішенням Кнесету був заснований Інститут Яд Вашем. Одним з його завдань стало вшанування Праведників народів світу. Праведниками визнавались неєвреї, котрі, ризикуючи життям, рятували євреїв під час Голокосту. Під юрисдикцією Верховного Суду Ізраїлю було створено комісію, до обов’язків якої входить надання цього почесного звання. У своїй роботі комісія керується чіткими вимогами, вивчаючи документи, свідчення вцілілих та свідків, оцінює супровідні обставини, на підставі чого вирішує, чи відповідає той чи інший випадок необхідним критеріям. Станом на 16 червня 2018 року це звання було присвоєно 2573 українцям та 6706 полякам. За кількістю Праведників Україна посідає четверте місце у світі. Ця статистика не враховує випадків, коли врятовані не дожили до кінця нацистської окупації, не свідчили про допомогу або коли рятівники були покарані смертю за свій вчинок. Більшість титулів було надано вже у 1990-ті та 2000-ні роки, коли після розпаду Радянського Союзу тема Голокосту перестала бути табуованою. Отже, назвати точну кількість тих, хто надавав допомогу, дуже складно. Фрагментарність та обмеженість джерел воєнного часу й усної історії не дозволяє чітко встановити співвідношення між тими, хто допомагав, і тими, хто доносив, шантажував чи вчиняв насильницькі дії. Через особисті історії мешканців Львова, котрі мали різний досвід під час війни (жертви, рятівники, свідки, винуватці), ми розглянемо умовність меж і категорій, які цей досвід розділяють, та динаміку людської поведінки в умовах екстремального насильства.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- Christoph Mick, *Lemberg, Lwów, Lviv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City* (Purdue University Press, 2016).
- Eliyahu Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945* (Łódź: Oficyna Bibliofilów, 1999).
- Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944, Życie codzienne* (Warszawa, 2000).
- Jan Grabowski, *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* (Indiana University Press, 2013).
- Кsięga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu / red. I. Gutman (Kraków, 2009).
- Martin Gilbert, *The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust* (London, 2002).
- Natalia Aleksion, "Intimate violence: Jewish testimonies on victims and perpetrators in Eastern Galicia", *Holocaust Studies*, 2016.
- Taras Martynenko, "Szmalcownicy: Blackmailing of the Jews in Lviv as a social phenomenon", *Baltic Worlds*, 1/19, 33–44.
- Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv*, Cornell University Press, 2015, 88–142.
- The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, ed. R. Brandon and W. Lower (Bloomington, 2008).
- Władysław Bartoszewski, *Zofia Lewinówna, Ten jest z ojczyzny mojej* (Warszawa, 2007).
- Євген Наконечний, "ШОА" у Львові — спогади (Львів, 2006).
- Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "Остаточного розв'язання єврейського питання"* (Київ, 2009).
- Ицхак Арад, "Разграбление нацистской Германией еврейского имущества на оккупированных территориях СССР", *Яд Вашем: Исследования*, 1, 2009, 119–154.
- Мирослава Керик, "Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові у 1941–1944 роках", *Вісник Львівського університету. Сер. "Історія"*, Спец. вип., 2007, 546–566.
- Тарас Мартиненко, "Реакція неєврейського населення Львова на Голокост 1941–1943 рр.: специфіка поведінки в умовах міста", *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія*, 1(1), 2014, 70–77.
- Тарас Мартиненко, *Поведінка мешканців Львова під час Голокосту (1941–1944)*. Відео-лекція, <https://www.youtube.com/watch?v=YL66CrJrd4E&t=1650s>, 3 жовт. 2018 р.
- Філіп Фрідман, "Винищення львівських євреїв", *Журнал "ї"*, <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/friedman.htm>, 58, 2009 (режим доступу від 15.11.2018).
- Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* / упор. Ж. Ковба (Київ, 2009), *Онлайн-доступ*, http://judaica.kiev.ua/old/Kahane/Kahane_Oql.html (режим доступу від 08.11.2018).

В одному будинку: сусіди, доморядники та консьєржі

вул. Яблоновських (Jabłonowskich), 8a
сучасна вул. Шота Руставелі

Будинок, в якому проживала Зузанна Гінчанка (сучасна вул. Шота Руставелі, 8-8a), квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Зі створенням гетто в листопаді 1941 року Львів, як і багато інших міст, окупованих нацистами, було поділено на “єврейську” та “арійську” частини. Ця жорстка сегрегація мала на меті ізоляцію євреїв від їхніх сусідів та була етапом на шляху до знищення єврейської спільноти. Гетто розташувалось у північній частині Львова — у дільницях Замарстинів та Клепарів, відокремлене від решти міста залізничним насипом. У район, де раніше жило 20-30 тис. людей, нацисти переселили 138 тис. євреїв: майже 80 тис. з них були переміщені з інших дільниць.

Отримати навіть невелику житлову площу у гетто євреям було непросто, а бездомність загрожувала негайним розстрілом чи вивезенням до таборів смерті. Маурицій Аллерханд у своєму щоденнику згадує, що за передачу ордера на квартиру у єврейській дільниці, поляки та українці, котрих переселяли за межі гетто, часто вимагали великі суми грошей.

Після кривавих акцій та депортацій до таборів смерті населення гетто стрімко зменшувалось. Багато будинків нацистської єврейської ділянки пустували. Їхній стан переважно був нежитловим. У підпільній газеті “Słowo Polskie” за весну 1943 року знаходимо драматичну згадку:

Помешкання у поєврейській ділянці не надаються до вжитку. Зрештою, можна було б ще якось примиритися з відсутністю підлог, стель, дверей, вікон, дверних ручок і п'єців, якщо б були принаймні сходи, але їх теж часто немає...

Як зазначає історик Гжегож Грицюк, ця апокаліптична картина була наслідком не лише нацистської жорстокості. У колишньому гетто процвітало бруталне мажордерство — виносили усе, що мало хоч якусь цінність на чорному ринку.

Частина євреїв наважувалась на переховування на “арійській” частині міста, що було дуже складним завданням. Кандидати на переховування поза межами гетто повинні були володіти хоча б однією, а краще кількома чи всіма такими перевагами: “арійський” вигляд, фінансові ресурси, фальшиві документи, добре знання польської, української чи німецької мови (та відсутність акценту) і християнських релігійних традицій, а передусім знайомства і контакти серед неєвреїв.

Переховування євреїв у багатоквартирних будинках було пов'язано з постійним ризиком доносу з боку сусідів. Забудова центральної частини міста була дуже щільною, а отже місць для переховування було мало. Найкраще для цього надавались помешкання на першому та останньому поверхах будинків, що мали безпосередній вихід до підвалу або на дах у разі потреби швидкої втечі. Однак через небезпеку викриття сусідами та перевірки, вони підходили лише для тимчасового переховування.

Особливою була роль доморядників, двірників та консьєржів, адже часто вони виступали посередниками між поліцією і мешканцями та могли вказати на квартири, де жили або переховувались євреї. Інколи вони надавали допомогу — попереджаючи про обшук або подаючи інформацію про відсутність євреїв. Так, Барбара Г. згадувала про дружні стосунки між її батьком та українським доморядником будинку на вул. Слонечній, 31 (ul. Słoneczna, тепер — вул. П. Куліша), котрий не допускав погромників до їхньої квартири у перші тижні нацистської окупації. Пані Рудницька — дозориця будинку по вул. Собеського, 32 (Sobieskiego, тепер — вул. Братів Рогатинців) зберігала особисті речі родини Аллерхандів, котрі повернула їм після війни.

Нерідко, в обмін за допомогу чи мовчання, доморядники отримували від євреїв матеріальну винагороду. Бен Ціон Реднер згадує, що до переселення у гетто єврейських мешканців його будинку від обшуків та грабунків захищав консьєрж Ян

Пелікан. За цю послугу він щотижня збирав оплату грошима та цінностями з усіх квартир, де жили євреї. Пелікан носив синьо-жовту нарукавну пов'язку, що означала належність до Української народної міліції — воєнізованої структури, створеної з ініціативи ОУН(б), члени якої взяли активну участь в акціях антиєврейського насилля у червні-липні 1941 року.

За спогадами свідків, доноси були досить поширеним явищем. Так, Євген Наконечний згадує, що його родина не наважилась взяти на переховування сусідську єврейську дівчинку. Двірничка їхнього будинку на вул. Клепарівській, 5 попередила усіх мешканців: інформацію про євреїв, котрі переховуватимуться в будинку, передаватиме поліції — у разі недогляду їй загрозувало ув'язнення.

*Зузанна Гінчанка.
Джерело: Wikipedia*

Ім'я Зофії Хомінової (Zofia Chomińska) — консьєржки будинку на вул. Яблонівських, 8а (тепер — вул. Шота Руставелі) — увіковічила Зузанна Гінчанка (Zuzanna Ginczanka) (1917–1944/45) — відома польська поетеса єврейського походження, котра загинула в часі Голокосту. Влітку 1942 року, після доносу Хомін, поліція провела низку облав на євреїв. Окрім Гінчанки, під загрозою також опинився її чоловік та подруга Блумка Фрадисовна (Blumka Fradysówna), котра переховувалась на фальшивих румунських документах. Завдяки відкупу від поліцейського та допомозі інших сусідів Гінчанці вдається на деякий час уникнути арешту. З цього періоду походить її вірш “Non omnis moriar” (“Я не уся помру”, інша назва — “Testament” (“Заповіт”)). У ньому поетеса вказує на Хомінову як донощицю.

Через нацистську цензуру та конфіскацію особистих речей жертв існує дуже мало свідчень та спогадів тих, хто не пережив Голокосту. Незадовго до приходу Червоної армії, Гінчанку розстріляли у в'язниці Гестапо у Кракові. Причиною арешту знову став донос — цього разу сусідів. Вірш “Non omnis moriar” зберегла подруга поетки, Людвіка Штаубер (Ludwika Stauber). Він став не тільки одним з найбільш пронизливих свідочств свого часу, а і юридичним доказом, долученим до кримінальної справи проти Зофії Хомінової. Розслідування в перші повоєнні роки ініціював приятель Гінчанки, Марцелій Штаубер (Marcely Stauber) — ось фрагмент його свідчення для прокуратури спеціального карного суду:

З Хомініми я познайомився у 1942 році у Львові; я жив у будинку на Яблонівських, 8а. [...] В моїй квартирі також проживали: Гіль Франтішек, Гінчанка Зузанна з чоловіком, Фрадїсовна, а також інж. Оллі з дружиною. Під час тієї екстермінаційної акції до будинку увійшли українські і німецькі поліціанти, які шукали євреїв. Частина мешканців сховалася; чоловік Гінчанки Вайнцієр показав свій дозвіл на працю. Поліція нікого більше в будинку не застала і вийшла. Я дивився через вікно на подвір'я і бачив, як Хомін поклікала поліціантів, що вже виходили, і завела до свого помешкання. Через півгодини вони вийшли, пішли знову до квартири, де я мешкав, і заявили, що тут переховується якась Гінзбург (це було справжнє прізвище Гінчанки) і ще одна єврейка, що вдавала румунку. Цю інформацію вони могли отримати тільки від Хомінів, до яких заходили поміж тим, як перший і другий раз прийшли до мого помешкання. Тоді вже Гінчанка вийшла зі своєї схованки, переконана, що німці не повернуться. Її забрали і випровадили, Хомін і її сім'я із задоволенням це все спостерігали, стоячи перед брамою. Але Гінчанці вдалося втекти і повернутися додому. Гінчанка розповіла мені, що Хомін, коли її побачила, жажнулася і зблідла.
(Свідочтво Марцелі Штаубера у прокуратурі Спеціального кримінального суду, 7 серпня 1946 року)

У 1948 році у Варшаві за звинуваченням у співпраці з нацистами Зофія Хомінова була засуджена до чотирьох років позбавлення волі. Досить м'який судовий вирок аргументувався тим, що Хомін “не мала ніякої особливої ненависті до євреїв” (так, одна зі свідків навіть згадувала сердечні зустрічі підсудної зі знайомою-єврейкою), натомість “надто ревно виконувала свої обов'язки дозориці будинку”.

Спільний житловий простір та стосунки із сусідами могли стати для євреїв як ресурсом порятунку, так і загрозою викриття. Головною мотивацією для доносів був не тільки антисемітизм — бажання отримати матеріальну вигоду, особиста неприязнь чи прагнення вислужитись перед нацистською владою також відігравали вагомую роль.

Non omnis moriar...

Non omnis moriar — moje dumne włości,
Łąki moich obrusów, twierdze szaf niezłomnych,
Prześcieradła rozległe, drogocenna pościel
I suknie, jasne suknie zostaną po mnie.
Nie zostawiłam tutaj żadnego dziedzica,
Niech wiec rzeczy żydowskie twoja dłoń wyszpera,
Chominowo, lwowianko, dzielna żono szpicla,
Donosicielko chyża, matko folksdojczera.
Tobie, twoim niech służą, bo po cóż by obcym.
Bliscy moi — nie lutnia to, nie puste imię.
Pamiętam o was, wyście, kiedy szli szupowcy,
Też pamiętali o mnie. Przypomnieli i mnie.
Niech przyjaciele moi siądą przy pucharze
I zapiją mój pogrzeb i własne bogactwo:
Kilimy i makaty, półmiski, lichtarze —
Niechaj piją noc całą, a o świcie brzasku
Niech zaczną szukać cennych kamieni i złota
W kanapach, materacach, kołdrach i dywanach.
O, jak będzie się palić w ręku im robota,
Kłębą włosia końskiego i morskiego siana,
Chmury rozprutych poduszek i obłoki pierzyn
Do rąk im przylgną, w skrzydła zmienią ręce obie;
To krew moja pakuty z puchem zlepi świeżym
I uskrzydłonych nagle w anioły przemieni.

Non omnis moriar...

Non omnis moriar — моя горда вітчизна,
Луки моїх скатертей, фортеці шаф важених,
Широкі простирадла, коштовна білизна
І сукні, ясні сукенки залишаться після мене.
Я тут не маю нікого й нічого у спадку,
Хай же юдейські речі долоня твоя затопче,
Хомінова, львів'янку, розторопна дегенератко,
Хижа стукачко, матере фольксдойча.
Твоє, хай твоїм і послужить, бо навіщо — комусь-то?
Мої рідні — не лютня, не порожнє імення.
Пам'ятаю про вас. Коли йшла ота муштра,

Пам'ятали ж про мене. Згадали ж про мене.
 Хай же друзі мої, при бокалі засівши,
 Поминають мій скін і свої також статки:
 Килими й покривала, полумиски грішні,
 Нехай п'ють цілу ніч, а як світляна латка
 Зблисне в небі, шукати йдуть злота і перснів,
 У диванах, матрацах і в килимах перських.
 О, з яким же запалом візьмуться до праці!
 Віхті кінського волосся й сіна найперше,
 А затим подушок і перин оболоки
 Пристануть до рук, ніби крила, а зранять, як терня.
 То кров моя зліпить пір'їни із пухом вологим
 І окрилених раптом у янголів оберне.
Переклав з польської Ярослав Поліщук

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ben Z. Redner, A Jewish Policemen in Lwów — an Early Account, 1941–1943, Yad Vashem Publications, 2015, 34.
- Grzegorz Hryciuk, Polacy we Lwowie 1939–1944, Życie codzienne, Warszawa, 2000, 253–324.
- Leszek Allerhand, Maurycy Allerhand, Zapiski z Tamtego Świata (Kraków, 2011).
- Natalia Aleksion, "Food, Money and Barter in the Lvov Ghetto, Eastern Galicia", in Tönsmeier, Tatjana, Haslinger, Peter, Laba, Agnes (Eds.) Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II, Marburg, 2018, 223–249.
- Izolda Kiec, Ginczanka. Życie i twórczość (Poznań, 1994).
- "Znałam tylko jedną żydóweczkę ukrywającą się... Sprawa Zofii i Mariana Chominów". [opracowanie i wstęp Agnieszka Haska], Zagłada Żydów: Studia i Materiały, 4, 2008, 392–407.
- Zuzanna Ginczanka: tylko szczęście jest prawdziwym życiem / red. A. Araszkiwicz, S. Beglarian, J. Pogorzelska, S. Szymaniak (Warszawa, 2016).
- Інтерв'ю з Барбарою Г., 18.09.2013, Колекція Центру міської історії Центрально-Східної Європи.
- Інтерв'ю з Лешеком Аллерхандом, 15.07.2014, Колекція Центру міської історії Центрально-Східної Європи.
- Євген Наконечний, "ШОА" у Львові — спогади (Львів, 2006).
- Мирослава Керик, "Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові у 1941–1944 роках", Вісник Львівського університету. Сер. "Історія", Спец. вип., 2007, 546–566.
- Тарас Мартиненко, "Реакція неєврейського населення Львова на Голокост 1941–1943 рр.: специфіка поведінки в умовах міста", Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. "Історія", 1(1), 2014, 70–77.

Особисті мережі в умовах екстремального насилля

вул. Академічна (Akademicka)
сучасний просп. Шевченка

Для євреїв, котрі переховувались від нацистів на “арійській” частині міста, ключове значення мали довоєнні міжетнічні соціальні мережі. Контакт із неєврейськими знайомими — друзями, колегами, сусідами, колишніми підлеглими чи однокласниками — завжди був ризикованим, адже його результатом могла стати як допомога, так і донос. На втечу із гетто та життя на “фальшивих” документах наважувались переважно асимільовані євреї, котрі мали ширшу мережу міжетнічних контактів, добре знали польську, українську чи німецьку мову та християнські релігійні традиції. Іноді брак мовних чи культурних знань маскувався вдаваною глухонімотою.

Груповий портрет, Львів, 1942 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Володимира Румянцева

Окрім матеріального забезпечення та наявності фальшивих документів, важливе значення мав зовнішній вигляд. Так звані “арійські” риси (світле волосся та очі) дозволяли вільніше пересуватись по місту та навіть працювати, вдаючи поляків чи українців. Зовнішність, котра сприймалась як стереотипно “єврейська”, часто прирікала на переховування у замкнених приміщеннях та повну залежність від рятівників. Нерідко місцем схову обирали околиці Львова або віддалені містечка та села — щоб уникнути ризику бути впізнаними.

Родинні та дружні зв'язки ставали важливим ресурсом допомоги. Змішані сім'ї примусово розділяли, проте були окремі випадки, коли неєврейському партнерові вдавалось врятувати свого чоловіка чи дружину та їхніх спільних дітей. Оперний співак Мирослав Кравчук переховував на орендованих квартирах у різних районах Львова свою колишню дружину Целіну, їхнього сина Ігоря та тещу Фридеріку Жупнік. За підозрою в допомозі євреям він провів півроку у в'язниці Гестапо. Діяч підпілля Армії Крайової Кароль Курилюк (Karol Kuryluk) переховував у своєму помешканні на вул. Międzyńskiego (сучасна вул. Парфановичів) однокласників Юзефа і Маріана Фрауенгласів (Józef i Marian Frauenglas), їхню матір, а також Міріам Когані (Miriam Kohny), котра пізніше стала його дружиною. Нерідко євреї звертались по допомогу до своїх довоєнних співробітників та підлеглих. Софія Тиран, котра працювала у прислузі дому Генрики Траубер, допомагала своїй колишній роботодавиці, доки та не отримала “арійські” документи. Юлія Юрек (Julia Jurek), яка працювала нянею в родині Коенів, протягом нацистської окупації переховувала Іцхака, Ружу та їхню доньку Шарлотту у Львові й Перемишлі. Старшого сина Коенів Самюеля врятувати не вдалось.

Водночас війна загострювала та радикалізувала наявні особисті, міжетнічні та соціальні конфлікти. Як зазначають дослідники, істотним був фактор “близькості” між локальними винуватцями та їхніми жертвами, яких нерідко пов'язували довготривалі довоєнні соціальні контакти. Лешек Аллерханд, чий батько був жорстоко побитий під час Львівського погрому у червні 1941 року, згадував, що їх “найбільше лякала ненависть і жорстокість тих, хто раніше ввічливо вітався і посміхався”. Напруженість довоєнних міжетнічних стосунків, розбурхана нацистською пропагандою, також відіграла деструктивну роль.

Показовою є історія довоєнних однокласниць Аліни Мацеяк (Alina Maciejak) та Александри Зайонц (Aleksandra Zajac). У 1947 році Александра виступала свідком на суді проти Аліни за звинуваченням у шантажі та співпраці з нацистами. Александра згадувала їхню випадкову зустріч на вул. Академічній (Akademicka, тепер — просп. Шевченка) під час війни, коли вона переховувалась поза межами львівського гетто. Погрожуючи доносом, Аліна вимагала від неї викупу. Александра була змушена віддати усі цінності, котрі мала при собі (гроші, годинник, кульчики, срібну підвіску, перстень та хутряну муфту). За її версією, Мацеяк була антисеміткою, яка

постійно шантажувала євреїв та виказувала їх Гестапо. Натомість Аліна пояснювала свій вчинок бажанням розплати “за знущання у школі”. Вона стверджувала, що насправді не мала наміру доносити на однокласницю, а всі цінності отримала від неї добровільно — “з вдячності за мовчання”.

Ця історія ілюструє дві основні наративні рамки антиєврейських постав — антисемітизм та особисті порахунки. Вагомим був і надалі фактор використання трагічного становища євреїв для отримання матеріальної вигоди. Чи не найскладнішим для переслідуваних у цій ситуації було питання довіри: важливо було розпізнати, на кого з довоєнних знайомих можна було покластись, а кого, навпаки, потрібно було уникати.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Андрій Усач, “(Не)означені маленькі історії”, Historians.in.ua, http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2541-andrij-usach-ne-oznacheni-malenki-istoriji-rozdumi-shchodo-majbutnoji-vistavki-ne-oznacheni-v-odesi?fbclid=iwar2xaelbw_rfi5ui5per6xwu24tjrcikykcws35thtg7ax1w5s4ibuutp5k (режим доступу від 19.11.2018).

“Close-up portrait of Polish rescuer, Jula Jurek — about this photograph”, USHMM Collection, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1155042> (режим доступу від 19.11.2018).

Joanna Król, “Historia Pomocy — Kuryluk Karol”, Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-kuryluk-karol> (режим доступу від 19.11.2018).

Natalia Aleksion, “Intimate violence: Jewish testimonies on victims and perpetrators in Eastern Galicia”, Holocaust Studies, 2016, 17–33.

“Kravchuk, Miroslav”, Yad Vashem Database, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=6103240> (режим доступу від 19.11.2018).

Leszek Allerhand, Maurycy Allerhand, Zapiski z Tamtego Świata (Kraków, 2011).

Чорний ринок як простір контакту

“Кракідали”, тепер — ринок “Добробут”
пл. Краківська (pl. Krakowski), сучасна вул. Стара, 3

Ринок на Жовківській рогатці, міжвоєнний період. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Ігоря Котлобулатова

Від початку нацистської окупації для цивільного населення Львова було введено *Lebensmittelkarte* — продовольчі картки на продукти харчування. Існувала чітка сегрегація: для німців та фольксдойче (“етнічні німці”, котрі жили за межами Третього Райху) були окремі крамниці та ресторани, для українців і поляків — “арійські” магазини та різке обмеження продуктового забезпечення, тоді як євреї прирікалися на голодне існування. Станом на 1942 рік денна калорійність “карткових” продуктів для “арійського” населення становила 378–634 кКал для дорослих і 259–578 кКал для дітей. Для євреїв ці норми були значно нижчими. Оцінюється, що українці та поляки отримували 50% німецького пайка, а євреї — лише 10%. Зв’язок із селом також було порушено — поліція контролювала ринки міста та відбирала продукти від селян, котрі приїжджали до Львова торгувати. У дещо ліпшій ситуації були мешканці передмість, які мали можливість утримувати власні городи та худобу.

Навесні 1942 року у Львові діяло дев'ять щотижневих базарів, на яких дозволялось продавати тільки овочі та городину, за винятком картоплі, квашенини, помідорів та сухофруктів. Євреям дозволялось користуватись лише з ринку на Замарстинові. Офіційно існувала максимальна дозволена ціна на продукти, проте на практиці ціни чорного ринку для ненімецького населення були непомірно високими.

В умовах жорсткого дефіциту продуктів та речей базової необхідності (одяг, взуття, дрова, засоби гігієни тощо) ресурсом для виживання ставали бартер і нелегальна торгівля (т. зв. "pasek" — з пол. — пояс, пасок). Торговельний простір "Кракідали" (сучасний ринок "Добробут") часто фігурує у спогадах як місце нелегальних транзакцій у воєнний час. Солдати різних контингентів (німецького, угорського, італійського та ін.) також були залучені до тіньової економіки — містяни обмінювали гроші, цінності і самогон на армійські пайки та контрабандні товари.

Водночас після створення гетто можливості контакту з неєвреями та доступ єврейського населення до чорного ринку був дуже обмеженим. Нацистська пропаганда звинувачувала передовсім євреїв у поширенні нелегальної торгівлі та жорстко їх переслідувала. Під загрозою розстрілу їм було заборонено відвідувати "арійські" магазини та продуктові ринки. Через заборону подорожувати євреї не могли їздити до сіл, щоб купляти там харчі. Офіційно їм дозволялось користати лише зі спеціальних крамниць та хлібних пунктів у відомстві Єврейської Ради. Історик Філіп Фрідман, котрий пережив Голокост у Львові, фіксує, що євреї в гетто отримували мізерні пайки: 50–100 г хліба на день, 100 гр цукру на місяць та 200–400 г найгіршої муки (т. зв. *Judenmehl*) раз на 3-4 місяці. Лейтмотивом більшості спогадів про життя у львівському гетто є постійне відчуття страшного голоду та смертність від нього. Юденрат намагався зарадити цій проблемі за допомогою благодійних їдалень, проте їжі катастрофічно бракувало. Ослаблені голодом і тяжкою роботою, євреї втрачали працездатність, що збільшувало ризик загинути під час кривавих "акцій".

Безвихідну ситуацію євреїв нерідко використовували спекулянти. Чорний ринок був місцем збуту нагробованого чи вилученого в євреїв майна. Ціни на продукти для євреїв були значно завищеними, навіть за мірками нелегальної торгівлі. Неєвреї часто скуповували за безцінь в гетто одяг, взуття й товари домашнього вжитку, котрі в період окупації були дефіцитом. Яніна Масловська згадує, як в серпні 1942 року їй вдалось обміняти дорогу скатертину на тарілку картопляного супу, що стала обідом для п'яти осіб. Неллі Толл, котра вижила у львівському гетто, у своїх спогадах пише про єврейських чоловіків та жінок, які працювали за його межами та, ризикуючи страшними покараннями, намагались обміняти дорогі ювелірні прикраси або величезну суму грошей на м'ясо, масло або сир. Тож більші шанси на порятунок були в заможніших євреїв, котрі мали заощадження на хабарі, платежі за переховування, придбання продуктів харчування, ліків тощо. Водночас матеріальні ресурси швидко виснажувались грабунком, конфіскацією майна та високими

контрибуціями. Окрім того, контакти зі спекулянтами були дуже ризикованими — так, наприклад, лікарку Барабашову заарештувало Гестапо за спробу купити в охоронця гетто “нелегальні” кілька кілограмів картоплі.

Із погіршенням ситуації, допомога неєврейських знайомих набувала дедалі більшого значення. Попри продуктову нестачу, вони нерідко приносили чи передавали їжу до гетто або виступали посередниками в операціях на чорному ринку — за винагороду чи безоплатно. Так, довоєнний сусід сім'ї Аллерхандів, Владислав Гловік, зберігав їхні родинні цінності і реліквії, за потреби обмінюючи на гроші та харчі для Лешека і його мами. Особливо гостро стояло питання утримання та харчування тих євреїв, котрі не могли покидати своїх сховків на “арійській” частині і повністю залежали від своїх рятівників. Транзакції на чорному ринку нерідко викликали підозру — навіть додатковий мішок картоплі, куплений, щоб прогледувати більше людей, міг привернути увагу донощиків та шантажистів.

Отже, нестача продуктів, бідність та голод ставали додатковими викликами і чинниками суспільної деморалізації під час нацистської окупації. Чорний ринок частково був ресурсом порятунку для заможніших євреїв, водночас залишаючись інструментом експлуатації їхньої трагічної ситуації.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944* (Warszawa, 2000), 253–324.

Natalia Aleksion, “Food, Money and Barter in the Lvov Ghetto, Eastern Galicia”, in Tönsmeier, Tatjana, Haslinger, Peter, Laba, Agnes (Eds.) *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*, Marburg, 2018, 223–249.

Nelly Toll, *Behind the Secret Window: a Memoir of a Hidden Childhood* (New York, 1993).

Taras Martynenko, “Szmalcownicy: Blackmailing of the Jews in Lviv as a Social Phenomenon”, *Baltic Worlds*, 1/19, 33–44.

Євген Наконечний, “ШОА” у Львові — спогади (Львів, 2006).

Інтерв'ю з Лешеком Аллерхандом, 15.07.2014, Колекція Центру міської історії Центрально-Східної Європи.

Філіп Фрідман, “Винищення львівських євреїв”, Журнал “І”, <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/friedman.htm>, 58, 2009 (режим доступу від 15.11.2018).

Робота, що (не) рятує

вул. Городоцька Бічна (Gródecka Wozna)
сучасна вул. Коротка

Вулиця Коротка – сучасний вигляд. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії

Нацистська воєнна економіка широко використовувала примусову працю населення окупованих територій. Так, масовим явищем було вивезення поляків та українців на примусові роботи до Третього Райху. Особливо жорстокою була трудова експлуатація євреїв — у Львові була ціла низка підприємств, де їм доводилось працювати лише за харчовий пайок або за можливість тимчасово уникнути загибелі.

Протягом деякого часу робоче посвідчення могло врятувати від розстрілу чи депортації до таборів смерті. Відомі випадки, коли євреям вдавалося пережити Голокост завдяки допомозі їхніх співробітників або керівників підприємств примусової праці. Наприклад, Володимир Качмарський у травні 1942 року покинув службу в українській допоміжній поліції і зайняв посаду технічного директора взуттєвої фабрики “Солід” (розміщувалась на вул. Трибунальській, 16 (Trybunalska, сучасна

вул. Шевська). Підприємство виконувало німецькі військові замовлення, але неофіційно перебувало у віданні Української греко-католицької церкви. Качмарський допоміг врятуватись знайомим євреям — родині Фінків (Абрагаму, Фейзі та Анні), котрих спочатку взяв на роботу, а після ліквідації гетто переховував у підвалах підприємства. Діяч Польської соціалістичної партії Генрик Куронь (Henryk Kuron) в часі війни працював технологом на німецькій фабриці ламп на вул. Жулинського (Żulińskiego, сучасна вул. Філатова). Він допоміг у порятунку своєї єврейської співробітниці Сабіни Рапп (Sabina Rapp) — передавав їй ліки та харчі, роздобув для неї фальшиві документи та знайшов місце схову після ліквідації гетто.

Водночас, із розгортанням нацистської операції “Райнхард”, спрямованої на тотальне винищення євреїв у Генерал-губернаторстві, статус працівника німецького підприємства більше не захищав від убивства і випадки порятунку були радше винятками. Попри те, що вбивства євреїв позбавляли нацистів робочої сили, винищення стало пріоритетом над експлуатацією. Відомий письменник-фантаст Станіслав Лем (Stanisław Lem, 1921–2006) під час війни працював механіком та зварником у гаражах німецької компанії Rohstofffassung по вул. Городоцькій Бічній (Gródecka Wozna, сучасна вул. Коротка). Фірма займалася відновленням металів із пошкодженої військової техніки. Завдяки фальшивим “арійським” документам йому вдалось уникнути арешту та примусового переселення до львівського гетто. Однак доля інших євреїв-працівників підприємства склалась трагічно:

Фірма знаходилася на Городоцькій Бічній — добре розташована, бо поруч були казарми Люфтваффе. Німецький вартовий ходив по тротуару, аж під наш гараж. Ніхто не міг туди влізти, особливо українська поліція, тобто так звані чорні — у певному розумінні, ми перебували під прикриттям німців. (...) У канцелярії нагорі працювали євреї; властиво не робили нічого, тільки платили, щоб отримати аусвайси [посвідчення]. Ситуація, протилежна до нормальної: не фірма платила їм, тільки вони фірмі. Закінчилося це все погано: всіх євреїв забрали. Здається, німецький власник фірми, Зігфрід Кремін (Zigfried Kremen), намагався їх рятувати, як Шиндлер, виправдовуючи це економічними потребами, але [Отто фон] Вехтер сказав йому — не сам Вехтер, звичайно, тільки якийсь урядник від влади дистрикту Галичина, це був окремий підрозділ Генерал-губернаторства — що політика важливіша за економіку, Politik geht vor der Wirtschaft — і немає жодної розмови. [...] Працювали ми в жахливих умовах: взимку в неопалюваному цеху з величезною бетонною підлогою. До автомобільних картерів ми наливали використане мастило, підпалювали його, щоб було трішки тепліше.

(Świat na krawędzi. Ze Stanisławem Lemem rozmawia Tomasz Fiałkowski, Kraków, 2015)

Станіслав Лем походив з асимільованої єврейсько-польської сім'ї (родинне помешкання Лемів знаходилось на вул. Браєровській, 8 — сучасна вул. Богдана Лепкого). У 1945 році він разом з батьками виїхав до Кракова. Про пережите під час війни Станіслав Лем згадував і писав вкрай мало. Водночас дослідники його творчості вважають, що в багатьох футуристичних літературних сюжетах автор зашифрував свій глибоко травматичний досвід періоду нацистської окупації у Львові. Як показує історія підприємства, на якому працював Лем, порятунок євреїв через роботу в більшості випадків був ілюзорним та малоймовірним. Винятковими були ситуації, коли неєврейські співробітники надавали їм допомогу, ризикуючи власним життям.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Agnieszka Gajewska, Zagłada i Gwiazdy: Przeszłość w Prozie Stanisława Lema (Wydawnictwo Naukowe UAM, 2017).

"Historia Pomocy — Kuroń Henryk", Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-kuron-henryk> (режим доступу від 16.11.2018).

Świat na krawędzi. Ze Stanisławem Lemem rozmawia Tomasz Fiałkowski (Kraków, 2015).

Миколай Глинський, "Як Голокост вплинув на творчість Станіслава Лема", [Culture.pl, https://culture.pl/ru/article/yak-golokost-vplinu-v-na-tvorchist-stanislava-lema](https://culture.pl/ru/article/yak-golokost-vplinu-v-na-tvorchist-stanislava-lema) (режим доступу від 16.11.2018).

Юрій Скіра, "Переховування євреїв монахами Студійського Уставу на взуттєвій фабриці "Солід" у Львові в 1942–1944 рр.", Історико-культурні студії, 1, 2016, 113–117.

Церква і Голокост

Собор св. Юра та Митрополичі палати

Вид Собору св. Юра, 1941–1944 рр. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Тараса Піняжска

Греко-католицька церква на чолі з Митрополитом Андреем Шептицьким (1865–1944) відіграла значну роль у порятунку євреїв Львова та Галичини. З ініціативи та схвалення Митрополита, у греко-католицьких монастирях переховувалось близько 150 євреїв, зокрема дітей. У Другій Польській Республіці Шептицький користувався значним авторитетом як один з лідерів українського руху. Він підтримував тісні зв'язки з єврейськими лідерами, зокрема з рабином прогресивної синагоги у Львові, доктором Єзекеїлем Левіном. Шептицький врятував двох синів рабина Левіна, Курта та Натана. У монастирі студитів Львова він переховував рабина Давида Кагане, його дружину та доньку. Донині найбільше дискусій викликає той факт, що Митрополит Шептицький не визнаний Праведником народів світу, хоч його брат Климентій, який був залучений до організації мережі допомоги євреям, отримав це звання ще 1995 року.

В Ізраїлі першим клопотання до Яд Вашем про присвоєння титулу Праведника Митрополиту подав врятований ним рабин Давид Кагане. Але коли 1981 року із

цього питання було зібрано комісію, з 13 її членів двоє утрималися, 5 висловилися за присудження звання, 6 були проти. Опісля комісія збиралась ще кілька разів, проте консенсусу не було досягнуто. Серед головних причин відмови вказується позиція Шептицького стосовно українського націоналістичного руху та співпраці з нацистами у часі Другої світової війни (зокрема, привітання ним “побідоносної німецької армії” у 1941 році та підтримка діяльності Дивізії військ СС “Галичина” через призначення греко-католицьких капеланів), а також можливий вплив таких рішень на поведінку вірян УГКЦ . Водночас одними з найактивніших “адвокатів” присвоєння Шептицькому цього титулу є врятовані Митрополитом євреї. Так, у листі, адресованому президенту Яд Вашем 24 листопада 2007 року, Курт Левін писав: “Вцілілі, серед них мій брат Натан Левін, сини Рабина Хамайдеса — професор Леон Хамайдес та професор Цві Барнеа, професор Адам Даніель Ротфельд, доктор Одд Амарант, пані Лілі Польман, покійний професор Подошин — усі вони докладають неймовірних зусиль для визнання Митрополита Шептицького Праведником” . У своїх зверненнях вони підкреслюють передусім гуманістичні та християнські мотиви діяльності Шептицького. Варто зазначити, що Митрополитові посмертно було присвоєно чимало інших нагород та відзнак за порятунок євреїв .

Історики й дослідники спадщини Шептицького звертають увагу на потребу врахування складних обставин, у яких змушений був ухвалювати суперечливі рішення Митрополит. Так, фактором початкового сприйняття нацистської окупації як “меншого зла” став досвід радянських репресій у 1939–1941 роках та антирелігійний характер комуністичної влади. Натомість підтримка Шептицьким ідеї української державності спонукала до оцінки німців як можливих союзників у її розбудові. Важливим контекстом також є загальноєвропейська дискусія довкола позиції Католицької церкви щодо Голокосту — зокрема, критика пасивності офіційного Ватикану та Папи Пія XII щодо нацистської політики винищення євреїв. Усвідомивши масштаби нацистського терору, Митрополит Шептицький був одним з небагатьох церковних лідерів вищого рангу, котрий наважився публічно виступити проти нього. Окрім відомого душпастирського послання “Не убий” (листопад 1942 р.), Шептицький також надсилав Папі Римському лист щодо нацистських злочинів у Галичині, та, за деякими свідченнями, писав Гайнріху Гімmlеру з протестом проти залучення українців до вбивств євреїв (оригінал листа не зберігся). Відомі також й інші випадки індивідуальної допомоги євреям з боку католицьких священників у Львові. У 1943 році на вікарія Вірменської католицької церкви у Львові Діонісія Каєтановича донесли і він був заарештований Гестапо за видачу християнських метрик євреям. У справу втруtilись Митрополит Шептицький та папський нунцій, проте вікарія звільнили тільки після виплати хабара у 120 тис. злотих. Римо-католицьке духовенство також долучалось до діяльності ради допомоги євреям “Жеґота” — зокрема виготовляючи фальшиві метрики про хрещення. Для цього передавали порожні бланки, інструкції щодо того, як їх заповнювати, а також готові документи.

Водночас ставлення католицьких духівників до трагедії євреїв не було одностайним. Так, Курт Левін пригадував, що йому довелось змінити місце схову у греко-католицькому монастирі на вул. Личаківський через спротив одного зі священників:

Я провів два тижні в монастирі на Личакові. Одного дня отець Рафаїл повернувся з подорожі. Він одразу звернув на мене увагу і спостерігав за мною. Був молодим священником, добрим художником, який довго навчався за кордоном в університетах. Він був людиною західної культури і високого інтелекту. На жаль, всі ці чесноти блідли перед обличчям несамовитого антисемітизму... Він одразу викрив мене і зажадав, щоб мене негайно вигнали з монастиря. Мотивував це тим, що повне знищення євреїв — воля Бога, а отже надання допомоги є протестом проти неї. О. Марко і о. Тит зайняли зовсім протилежну позицію, але о. Рафаїл погрожував доносом, тож їм довелося перевести мене в інше місце.

(Kurt Lewin. *Przeżyłem. Saga świętego Jura* spisana w 1946)

*Дерев'яна церква Св. Миколи на Кайзервальді. Центральний храм Свято-Іванівської лаври.
Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Юрія Завербного*

Приклад Митрополита Шептицького та інших церковних очільників у період Другої світової війни відкриває складну дискусію про пастки антиісторичності (коли події минулого оцінюють на основі уявлень сьогодення), дилеми вибору, а також межі індивідуальної та колективної відповідальності духовних і політичних лідерів у часи загальної деморалізації та екстремального насилля.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- Martin Gilbert, *The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust* (London, 2002).
- Kurt Lewin, *Przeżyłem. Saga świętego Jura spisana w 1946* (Warszawa, 1996), 139.
- John-Paul Himka, "Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Holocaust", *Polin. Studies in Polish Jewry*, https://www.academia.edu/5216498/Metropolitan_Andrey_Sheptytsky_and_the_Holocaust, 26, 2014 (режим доступу від 08.11.2018).
- Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust* (Indiana University Press, 2001).
- Szymon Redlich, "Metropolitan Andrei Sheptytskyi, Ukrainians and Jews during and after the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, 5/1, 1990, 39–51.
- Timothy Snyder, "He Welcomed the Nazis and Saved Jews" / *NYR Daily*, <https://www.nybooks.com/daily/2009/12/21/he-welcomed-the-nazis-and-saved-jews/>, 21 December 2009 (режим доступу від 08.11.2018).
- Мирослав Маринович. "Андрей Шептицький і дилема гуманістичного вибору", *ZN.UA*, https://dt.ua/SOCIETY/andrey_sheptitskiy_i_dilema_gumanistichnogo_viboru.html, 18 листопада 2005 (режим доступу від 08.11.2018).
- Мирослава Керик, "Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові у 1941-1944 роках", *Вісник Львівського університету. Сер. "Історія"*, Спец. вип., 2007, 546–566.
- Самвел Азізян, "Становище Львівської архієпископії Вірменської католицької церкви під час Другої світової війни", *Східний Світ*, <http://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2016/4/6.pdf>, 4, 2016, 29–40 (режим доступу від 08.11.2018).
- Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / упор. Ж. Ковба (Київ, 2009), *Онлайн-доступ*, https://issuu.com/judaicacenter/docs/2009-koxane_kovba-last (режим доступу від 08.11.2018).

Рада допомоги євреям “Жегота” у Львові

вул. Набеляка (Nabielaka), 14
сучасна вул. Котляревського

У Галичині — головню у Львові — допомогу євреям надавала підпільна організація “Жегота”, яка діяла з грудня 1942 року від імені польського уряду в еміграції. Основні гілки цієї організації функціонували у Варшаві та Кракові, львівський підрозділ було засновано 1943 року.

*Владислава
Хомс. Джерело:
колекція Єврей-
ського історич-
ного інституту
у Варшаві*

Зофія Коссак-Щуцька. Джерело: Wikipedia

Ініціаторками заснування “Жеготи” стали польські громадські діячки Зофія Кос-сак-Щуцька (Zofia Kossak-Szczucka) — письменниця, членкиня католицької організації “Фронт Відродження Польщі” (Front Odrodzenia Polski, FOP) та Ванда Крахельська-Філіпович (Wanda Krachelska-Filipowicz), пов’язана з центристською Демократичною партією Польщі (Stronnictwo Demokratyczne, SD). У серпні 1942 року, після початку великої ліквідаційної акції у варшавському гетто, Зофія Кос-сак-Щуцька від імені FOP публікує свою відому відозву “Протест!”, у якій рішуче засуджує масові вбивства євреїв та байдужість світових лідерів до їхньої долі. Парадоксально, але у цьому тексті поєднано і заклики до порятунку євреїв та боротьби з нацистським терором, і ярликування євреїв як “політичних, економічних та ідеологічних ворогів Польщі”. Подібно до деяких інших католицьких діячів міжвоєнної Польщі, Кос-сак-Щуцька не приховувала своїх антисемітських поглядів, котрі, однак, не завадили їй активно допомагати переслідуваним євреям, мотивуючи це гуманістичними та християнськими цінностями.

Офіційною датою заснування “Жеготи” вважається 4 грудня 1942 року. Назва організації походить від імені героя-підпільника з твору Адама Міцкевича “Dziady”. Організація підпорядковувалась Представництву уряду на Батьківщині (Delegatura Rządu na Kraj) — секретному вищому адміністративному в окупованій Польщі. Структурно “Жегота” була поділена на п’ять відділів: документаційний (вироблення і постачання фальшивих документів), житловий (пошук безпечних місць для переховування), лікарський (організація медичної допомоги), дитячий (порятунок єврейських дітей та пошук для них притулку в сім’ях, дитячих будинках, монастирях) та відділ пропаганди (виготовлення і розповсюдження листівок, що заохочували допомагати євреям). Окрім безпосередньо надання допомоги, “Жегота” також готувала інформаційні звіти про знищення євреїв для підпільної преси та міжнародних організацій. Діяльність “Жеготи” була таємною, усі контакти відбувались через широку мережу конспіративних зв’язків. Фінансування надходило з кількох джерел — від представництва польського еміграційного уряду, від “Бунду” та інших єврейських організацій, а також від приватних донорів.

Львівський осередок “Жеготи” очолила Владислава Хомс (1885(?)–1966) — відома польська громадська діячка. Хомс особисто врятувала кілька десятків євреїв, зокрема дітей, для яких вона знаходила притулок у католицьких дитячих будинках. Врятовані називали її “ангелом зі Львова”. У міжвоєнний період проживала у Дрогобичі, де очолювала Комісію соціальної опіки та була кандидаткою до міської ради. Хомс підтримувала близькі контакти з єврейськими організаціями та відкрито виступала проти антисемітських тенденцій. Була членкинею районної ради Польської демократичної партії. У 1938 році разом із сім’єю переїхала до Львова, де проживала за адресою Набеляка, 14 (сучасна вул. Котляревського). Однак під час нацистської окупації їй доводилось постійно міняти своє ім’я та місце проживання, щоб вберегтись від доносів. Врешті, наприкінці 1943 року Владислава Хомс була змушена перебраться до Варшави, де продовжувала допомагати євреям, а пізніше стала активною учасницею Варшавського повстання. У 1966 році отримала титул Праведниці народів світу.

*Маріан Внук, близько 1936–1939 рр.
Автор: Владислав Мерніцький.
Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (20-115)*

Будинок, у якому проживала Владислава Хомс, квітень 2018 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Важливим осередком діяльності “Жеготи” у Львові стало помешкання Юзефи і Маріана Внуків (Józefa i Marian Wnuk) — подружжя львівських митців. Їхня квартира була підпільним місцем зустрічі організації (при потребі швидкої втечі звідти був прямий вихід на горище і на дах). Маріан Внук працював в Академії мистецтв у Львові. Під час війни подружжя активно допомагали своїм колегам із львівського мистецького середовища. Зокрема, завдяки їхній допомозі врятувались художники Йонаш Штерн, Артур Нахт, Генрик Стренг та інші. У своїх спогадах Юзефа Внук пише:

Кожен з нас мав певну роль: спочатку моїм завданням була підготовка документів, наразі для друзів-євреїв, яких щохвилини могли заарештувати для особистої перевірки. [...] Маріан (Внук) вишукував відповідні помешкання довкола Львова та разом з Сташеком Тейсейром встановлював контакти з різними парафіями, де Сташек розписував церкви перед війною, щоб розмістити дітей у сім'ях, які на це погоджувались. Гроші для цього виділила Рада, Огородзінський, який був скарбником, приніс їх і сховав у скрині на нашому горищі. Маріан і Сташек також відвідували своїх друзів та їхні сім'ї в гетто. (Wnuk J., Wspomnienia, Sopot 1996 (Машинопис спогадів Юзефи Внук))

Через доноси Внукам також довелось покинути Львів та продовжити свою діяльність вже у Варшаві. Після війни Маріан та Юзефа Внук оселились у Гданську, де працювали в Академії мистецтв. Окрім вищезгаданих діячів, серед членів львівського підрозділу “Жеготи” були: Юстина Вольф, Артур Копач, Маріан і Адам Покришко, Тадеуш Міцяк, Едвард та Іна Павлюк, Кароль Курилюк, Маріан Кшижановський та інші. Багато з них належали до підпільних Польської соціалістичної партії (PPS-WRN), Демократичної партії (SD), Селянської партії (SL), а також були партизанами Армії Крайової. Приклад Ради допомоги євреям “Жегота” ілюструє ефективність мережі порятунку, до якої було залучено велику кількість людей. Водночас членам “Жеготи” довелось зіткнутися з багатьма перешкодами у своїй діяльності, зокрема постійними доносами.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Документальний фільм “Żegota — Time to Remember”, <https://www.youtube.com/watch?v=blWcCTKd6XQ&list=PLPZ7XJfgZ9Sdhv439dubMifCF5NUNNgLg>, 1998.

Josef Kermish, “The Activities of the Council for Aid to Jews (“Żegota”) In Occupied Poland”, Yad Vashem Online Resources, <https://www.yadvashem.org/righteous/resources/zegota-in-occupied-poland.html> (режим доступу від 16.11.2018).

Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu / red. I. Gutman (Kraków, 2009).

Martin Gilbert, The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust (London, 2002).

Mateusz Szczepański, “Założyli u nas oddział lwowski “Żegoty”. Historia Mariana i Józefy Wnuków”, Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/zalozyli-u-nas-oddzial-lwowski-zegoty-historia-mariana-i-jozefy-wnukow> (режим доступу від 07.12.2018).

“Rada Pomocy Żydom “Żegota”, Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/o-sprawiedliwych/rada-pomocy-zydom-zegota> (режим доступу від 07.11.2018).

Władysław Bartoszewski, Polacy — Żydzi — Okupacja (Kraków, 2016).

Władysław Bartoszewski, Lewinówna, Zofia, Ten jest z ojczyzny mojej (Warszawa, 2007).

Інститут Рудольфа Вайгля

вул. Потоцького, (Potockiego), 45
сучасна вул. Чупринки

Рудольф Стефан Вайгль (1883–1957) — видатний лікар, біолог, імунолог, відомий тим, що винайшов вакцину проти епідемічного висипного тифу. З огляду на переломність та визнання своїх наукових досягнень, 1920 року Вайгль займає посаду професора завідувача кафедри загальної біології Львівського університету. У рамках цієї кафедри був створений Інститут досліджень висипного тифу — відомий як Інститут Вайгля. Як під час радянської окупації Львова, так і після приходу німецьких військ, професор Вайгль був керівником цього Інституту. Учений зберіг свою посаду, бо розроблена ним вакцина призначалась на військові потреби. Першим приміщенням Інституту був факультет біології Університету Яна Казимира (вул. Św. Mikołaja, сучасна вул. Грушевського). Під час війни Інституту був наданий додатковий великий корпус — приміщення колишньої жіночої гімназії (сучасний Інститут патології крові Національної академії медичних наук України на вул. Генерала Чупринки, 45).

Рудольф Вайгль. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (1-N-620)

Незабаром професор зрозумів, що ідентифікаційна картка працівника його Інституту значною мірою захищала від раптового арешту, адже Гестапо уникало контактів з особами, потенційно зараженими тифом. Ця хвороба посідала особливе місце в нацистській расовій ідеології — вважалось, що тиф, який переносився вошами, був характерним для “паразитичних недолудей”. Часто нацистська пропаганда зображувала євреїв як носіїв тифу. Професор Вайгль почав брати на роботу людей, що перебували в особливій небезпеці — передусім учасників руху опору та лівих інтелектуалів. Посвідчення працівника Інституту рятувало від переслідувань або примусового вивезення на роботу до Третього Райху. Технологія виробництва вакцини вимагала розведення у великих кількостях переносників хвороби. Їх потрібно було годувати на людях. Для цієї мети були створені спеціальні браслети з мембраною, які одягались на руку чи ногу “годівників вошей”. Існував величезний штат щеплених “донорів”, які й годували цих комах. Окрім посвідчення, працівники Інституту також отримували харчову допомогу, котра була дуже цінною в умовах продуктової нестачі воєнного часу. За різними оцінками, Вайгль рятував близько 5 тис. осіб (зокрема єврейських учених, таких як Людвік Флек та подружжя Майзлів). Вакцина, вироблена в Інституті, підпільними шляхами передавалась до львівського та варшавського гетто, концентраційних таборів та в’язниць Гестапо. Так, співробітник Інституту Вайгля Збігнєв Стухли згадував:

Працівники лабораторії Вайгля під час годівлі вошей, 1930 р. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (1-N-3185-4)

На початковому етапі створення львівського гетто Вайгль доручив мені прочитати там лекцію для єврейських лікарів про вакцину проти тифу. Крім того, допоки це було можливим, через мене він підтримував зв’язок із доктором Адамом Фінкелем, який був нашим науковим співробітником і якого замкнули в гетто, а потім у таборі на вул. Янівській.

(Zbigniew Stuchly, Wspomnienia o Rudolfie Weiglu, 1959 г.)

Після війни професор Вайґль жив у Кракові та продовжував дослідження в Ягеллонському та Познанському університетах. Попри значні наукові успіхи та світову славу, його кар'єрні можливості в Польській Народній Республіці залишаються обмеженими через німецьке походження та постійні звинувачення в колаборації з нацистами. Вайґль помер 1957 року в місті Закопане. У 2003 році він був зарахований до Праведників народів світу за порятунок євреїв під час Голокосту.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- Arthur Allen, *Fantastic Laboratory of Dr. Weigl: How Two Brave Scientists Battled Typhus and Sabotaged the Nazis* (Norton, 2014).
- Ludwik Fleck, *Investigation of epidemic typhus in the Ghetto of Lwów in 1941–1942*, [http://www.ludwik-fleck-kreis.org/uploadfiles/documents/2801_002803_070404-LF-PathologyoftheHolo\(3\).pdf](http://www.ludwik-fleck-kreis.org/uploadfiles/documents/2801_002803_070404-LF-PathologyoftheHolo(3).pdf) (режим доступу від 08.11.2018).
- Mariusz Urbaniak, *Profesor Weigl i karmiciele wszy* (Warszawa, 2018).
- Profesor Rudolf Stefan Weigl: *Artykuły, Wspomnienia, Fotografie*, lwow.eu, <http://lwow.eu/rudolf-weigl.html> (режим доступу від 08.11.2018).
- Zbigniew Stuchly, *Wspomnienia o Rudolfie Weiglu* (Wrocław, 1959).

Максиміліан Гольдштейн: врятована колекція

вул. Новий Світ, 15

Максиміліан Гольдштейн і його колекція. Львів, 1934 р. Автор: Яніна Межецька. Джерело: колекція Музею етнографії та художнього промислу

Політика Третього Райху щодо євреїв передбачала не тільки масові убивства, а й тотальний грабунок майна — і приватного, і громадського. У перші ж дні нацистської окупації на єврейську спільноту Львова було накладено високі контрибуції. До Німеччини масово вивозили об'єкти юдаїки, мистецькі, релігійні та культурні цінності із синагог, музеїв та приватних помешкань. Трагічною є історія Максиміліана Гольдштейна (Maxymilian Goldstein) (1880–1942) — відомого мистецтвознавця та колекціонера, одного з ініціаторів створення Єврейського музею у Львові (у 1939–1940 рр. був його директором, а після приєднання фондів до Музею художнього промислу — старшим науковим співробітником). Так, завдяки зусиллям цього мистецтвознавця та його колег приватну збірку юдаїки вдалось врятувати, проте Гольдштейн і його сім'я не пережили Голокосту.

Гольдштейн був директором Єврейського музею (сучасна вул. Шолем-Алейхема, 12), 2018 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Унікальна приватна колекція юдаїки Гольдштейна зберігалась у його помешканні на вул. Новий Світ, 15 та була відкритою для відвідувачів. Розуміючи потенційну небезпеку, на початку липня 1941 року Максиміліан Гольдштейн і дирекція Музею художнього промислу погодили її передачу в депозит. Одночасно було вирішено, що збірка залишається у квартирі колекціонера, а сам Гольдштейн отримує статус її хранителя. Іларіон Свенціцький, уповноважений з музейних справ Львова, пише дуже позитивні характеристики на Гольдштейна та скеровує численні листи на його захист:

Пану Максимільяну Гольдштейну, вул. Новий Світ, 15, кв. 6, як власнику приватної колекції єврейської старовини доручаю упродовж 3-х днів надати загальний кількісний склад зібрання по розділах і упродовж 3-х місяців докладний інвентар. Беру до уваги, що пану в цій інвентаризаційній, дуже відповідальній роботі буде помічницею його дочка Ірена Гольдштейн (ЦДІАЛ, Ф. 761, оп. 1, д. 1, л. 47)

Посвідчення працівників музею отримали сам Гольдштейн, його донька та дружина. Однак ані клопотання колег, ані передача колекції та наявність робочих документів не вберегли родину Гольдштейнів від примусового виселення до гетто у грудні 1941 року (за адресою вул. Паненська, 9 (тепер – вул. Заводська). Із 1942 року будь-які відомості про них відсутні, невідома і доля старшої доньки — Лілії, яка на початку нацистської окупації перебувала у Кракові.

Обставини загибелі Гольдштейна досі нез'ясовані. Його унікальна колекція юдаїки донині зберігається у фондах Львівського музею етнографії та художнього промислу, проте до огляду є доступною лише під час тимчасових виставок.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Фаїна Петрякова, "Максимільян Гольдштейн. Сторінки біографії", Незалежний культурологічний часопис "ї", <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/petryakova.htm>, 51, 2008 (режим доступу від 13.11.2018).

Kultura i sztuka ludu zydowskiego na ziemiach polskich, zbiory Maksymiliana Goldsteina, http://ju.org.ua/pict_mod/pictures/53_item_file_goldsteinmaksymilianadrednerkarolkulturaisztukaludu / z przedmowa prof. dr. Majer Balabana (Lwów, 1935) (режим доступу від 13.11.2018).

Історії рятівників: Владислав Ружицький Залізничний вокзал

пл. Вільсона (Wilsona)
сучасна пл. Двірцева, 1

Залізничний вокзал у Львові, міжвоєнний період. Джерело: з колекції польського Національного цифрового архіву (1-G-3664-2)

Антиєврейське насилля мало гендерний вимір — ризик сексуальної експлуатації та зґвалтування для єврейських дівчат і жінок був дуже високим. Водночас досвід чоловіків був особливим передусім з огляду на релігійну традицію обрізання — так, єврейські хлопчики і чоловіки, котрі переховувались на “арійських” документах, завжди ризикували бути викритими через виявлення цього факту. У 1941–1943 роках Владислав Ружицький (Władysław Różycki) працював у Львові керівником залізничних майстерень, що розташовувались біля головного вокзалу. Один з його підлеглих, Казимир Геркович (Kazimierz Gerkowicz), переховувався на фальшивих паперах під прізвищем Янковський. Він зізнався у своєму єврейському походженні та попросив допомоги в порятунку його сім’ї. Попри страх за власне життя, Ружицький погодився. Будучи безпосереднім керівником Герковича, він намагався

*Владислав Ружицький,
Новий Тарг,
27 серпня 2007 р. Автор:
Міхал Гліницький.
Джерело: sprawiedliwi.org.pl / Музей історії
польських євреїв ПОЛІН*

максимально обмежити його контакт з німцями. Однак найбільш небезпечними були медогляди. До складу медичних комісій часто входили члени Гестапо та лікарі, лояльні до нацистської влади. Ружицький відвідував медичні комісії замість Герковича. Цей вчинок був надзвичайно сміливим та ризикованим — його в будь-який момент могли впізнати, що загрожувало смертним вироком.

Казимир Геркович пережив нацистську окупацію. Після війни він став відомим офтальмологом, професором Медичної академії в Любліні. У 1993 році Владислав Ружицький отримав звання Праведника народів світу.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Magdalena Dopieralska, "Historia Pomocy — Różycki Władysław", Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rozycki-wladyslaw> (режим доступу від 13.11.2018).

Marek Prost, "Wspomnienie. Prof. dr hab. n. med. Kazimierz Gerkowicz (1920–2008)", Okulistyka, http://www.okulistyka.com.pl/_klinikaoczna/index.php?strona=wspomnienia&nr=14 (режим доступу від 13.11.2018).

Історії рятівників: Здзіслав та Зофія Белінські

вул. Чарнецького (Czarneckiego)
сучасна вул. Винниченка

Зофія та Здзіслав Белінські (Zdzisław i Zofia Bielińscy) були відомою лікарською родиною у міжвоєнному Львові. Здзіслав був доцентом кафедри фізіології медичного факультету у Львівському університеті, а Зофія працювала його асистенткою. Підтримуючи контакти зі студентами різних національностей, вони публічно виступали проти введення практики *numerus clausus* в університетах. Белінські захоплювались соціалістичними ідеями, їх будинок був місцем зустрічі польських, українських та єврейських лівих інтелектуалів. Під час нацистської окупації подружжя мешкало на вул. Czarneckiego (сучасна вул. Винниченка).

Розуміючи смертельну загрозу, Белінські почали допомагати своїм єврейським знайомим. “Ми надавали допомогу, бо расова дискримінація була для нас ненависною, тому що ми відчували солідарність з переслідуваними, ненавиділи фашизм, нарешті просто тому, що ми поляки” — писала Зофія Белінська після війни.

Зофія Белінська, 1966 р.
Джерело: публічний домен,
архів Еви Курилюк

Здзіслав отримав роботу в муніципальній лікарні, де були дві так звані “єврейські палати”. Сюди потрапляли важкохворі, виснажені євреї з Янівського табору примусової праці. Белінський робив усе можливе, щоб вони залишались у шпиталі якнайдовше. Лікар також відвідував львівське гетто, одягаючи нарукавну пов’язку із зіркою Давида, щоб передати знайомим євреям їжу та ліки. Він допомагав також Єжи Зелінському (Jerzy Zieliński), Северину Брух-Журавицькому (Seweryn Bruh-Żugawicki), Яніні Журавицькій (Janina Żugawicka) та Альфреду Фогелю (Alfred Voegel). З травня 1943 року, коли переслідування євреїв досягло апогею, Белінський тимчасово переховував втікачів із гетто у своєму шпиталі, у кабінеті приватної лікарської практики, та в себе вдома. Заповнюючи фіктивні картки пацієнтів, він вигравав час на пошук місць сховку для них. Окрім того, подружжя Белінських надавало фінансову підтримку євреям, що переховувались в “арійській” частині міста.

Белінський також допомагав своєму науковому наставнику — доктору фізіології, професору Адольфові Беку (Adolf Beck) (1863–1942). Він шукав для нього безпечні місця схову, а після того, як професора викрили шмальцівники, перевіз його до свого шпиталю. Одна, через кілька днів Адольфа Бека заарештувало Гестапо. Щоб уникнути депортації та насильницької смерті, професор вчинив самогубство, прийнявши ампулу ціаніду.

Життя самого Здзіслава Белінського закінчилось несподівано і трагічно — він загинув від рук польського підпілля 8 лютого 1945 року, отримавши лист з вибухівкою. Белінського звинувачували в колаборації з радянським режимом через те, що в 1939–1941 роках він очолював профспілку працівників Медичного факультету, а в 1944-му, після приходу Червоної армії, став заступником голови Союзу патріотів Польщі (ZPP — Związek Patriotów Polski). Представники ZPP відкрито підтримували встановлення радянської влади в Польщі, а також брали участь в організації примусового переселення поляків зі Львова та Західної України.

Зофія Белінська також постраждала від листа з вибухівкою, але вижила та переїхала до Варшави після війни. Працювала в Інституті гігієни харчування. Подружжя Белінських були визнані Праведниками народів світу 21 вересня 1989 року.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Ewa Opawska, “Historia Pomocy — Rodzina Bielińskich”, Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-bielinskiach> (режим доступу від 13.11.2018).

Maria Kuryluk, “Zdzisław Bieliński” (уривки, опубліковані у: Ewa Kuryluk, Frascati, Krakow, 2009, 176–184).

Історії рятівників: Ремігіуш Венґжинович

вул. Королеви Ядвіґи (Królowej Jadwigi), 24
сучасна вул. Марка Вовчка

Важливим ресурсом порятунку була психологічна підтримка. Нерідко рятівників та врятованих пов'язували тісні особисті контакти. Студент Академії ветеринарної медицини Ремігіуш Венґжинович (Remigiusz Węgrzypowicz) на прохання свого знайомого Тадеуша Словіка (Tadeusz Słowik) переховував у Львові його подругу Шарлотту Кац (Scharlotta Katz) від листопада 1942-го до лютого 1943 року. Місцем сховку стала однокімнатна квартира на вул. Королеви Ядвіґи, 24, яку орендували Венґжинович та його однокурсник.

Будинок, у якому Ремігіуш Венґжинович переховував Шарлотту Кац у 1942–1943 рр., 2019 р. Автор: Ярослав Тимчишин. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Одним із найтяжчих випробувань для євреїв, що переховувались у закритих приміщеннях, було постійне перебування в обмеженому просторі, брак доступу повітря та світла й постійна напруга через страх викриття. Як згадує Венґжинович, Шарлотта (Лотка) практично не залишала місце сховку. Та, попри смертельну загрозу, вони кілька разів ввечері разом таки виходили до кінотеатру (цьому сприяв

*Ремігіуш Венґжинович,
Щецін, 23 квітня 2009 р.
Автор: Моніка Стец.
Джерело: sprawiedliwi.org.pl / Музей історії
польських євреїв ПОЛІН*

Verdunkelung — наказ вимикати усе вуличне освітлення для маскуванню міста від авіаударів, тож можна було непомітно пересуватись вулицями). Одного разу вони навіть наважились відсвяткувати Новий рік у потаємному приміщенні неподалік:

Це було на першому поверсі, десь там поруч була міліція, ми повинні були бути обережними... Був патефон... Але ми вже втомилися, і я пам'ятаю, що пішли з того приміщення якнайскоріше. Я мав передчуття, що це місце може бути дуже небезпечним. І дійсно, вони приїхали туди через два дні. [...] Але нікого там не знайшли, на щастя. Хтось десь розповів, бо хтось це майстрував. [...], там було лише кілька крісел, але в усякому разі стіна закривалась і нас не було видно. Так що ця новорічна ніч була сумною, тривожною — ми на задвірках в'язниці, міліції, і розважаємось. Але ми це робили. Ми були молоді, хотіли радіти і танцювати, і Лотка була там з нами...

(з інтерв'ю з Р. Венґжиновичем, 2009 р., колекція музею "Полін")

Шарлотта Катц пережила війну, 1948 року одружилась з Тадеушем Словіком. Ремігіуш Венґжинович отримав титул Праведника народів світу у 1988-му.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Інтерв'ю з Ремігіушем Венґжиновичем, 23.04.2009, колекція Музею історії польських євреїв "Полін".

"Węgrzynowicz Remigiusz", Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/wiecej-o-remigiuszu-wegrzynowiczu> (режим доступу від 20.11.2018).

Історії рятівників: Марія Гущ-Борусінська

вул. Жулкевська (Żółkiewska), 48
сучасна вул. Б. Хмельницького

*Марія Гущ-Борусінська.
Джерело: колекція
Єврейського історичного
інституту у Варшаві*

Марія Гущ-Борусінська (Maria Huszcz-Bogusińska) та її сім'я проживали у Львові. Марія була домогосподинєю, а її чоловік — пекарем. Донька Аліція згадує, що в їхній змішаній родині розмовляли і українською, і польською мовами, відвідували костел і церкву, а релігійні свята відзначали за обома традиціями.

Нацистська окупація стала переломним моментом у житті сім'ї. Чоловіка Марії заарештувало Гестапо і він потрапив до концентраційного табору "Майданек", де й загинув. Аліція згадує:

Мама була однією з тисяч жінок, які опинилися в надзвичайно критичній та важкій ситуації. Їй було 29 років, коли вона раптом опинилася наодинці з трьома крихтними дітьми. Наймолодшому був рік, а найстаріший — 6 років. Тим не менше, їй вдалося виростити цих дітей, прогодувати їх, і вона змогла піклуватися про чужу дитину, як про власну, і безперечно, врятувала їй життя.

Дитиною, яку Марія взяла під захист, була Ружа Кауфман (Róża Kaufman). Крім того, вона допомагала й іншим єврейським знайомим. Марія передавала їжу до гетто — її носила маленька Аліція, одягнувши нарукавну пов'язку із зіркою Давида. Деякий час у квартирі Гуцїв переховувалась родина Таухманів (Каміла, Чеслав, Реня і Тадеуш). Однак через донос сусідів Гестапо їх заарештувало. Марії чудом вдалось уникнути покарання. Відомостей про долю Таухманів більше не було, найімовірніше вони загинули у Львові або були депортовані до табору смерті.

Через деякий час знайома попросила Марію про послугу. У неї вдома переховувалась 12-річна Ружа Кауфман, коли їй було потрібно виїхати на декілька днів. Марія погодилась тимчасово прийняти дівчинку. Минуло вже багато часу, та жінка не поверталась. Попри вагання, страх і небезпеку, Марія залишила Ружу у своєму домі. Через підозри сусідів вона вирішила перевезти дівчинку до своєї мами, до містечка Солець-Здруй, де Ружа і дочекалась закінчення нацистської окупації. Окрім цього, Марія деякий час переховувала свого знайомого Тадеуша Бармета, котрий також пережив війну.

Ружа Кауфман переїхала до Ізраїлю після війни і змінила ім'я на Шошанна Глікштайн. Вона підтримувала тісний контакт з Марією та її дітьми. За клопотанням Ружі-Шошанни, 1987 року Марія Гуц-Борусінська була визнана Праведницею народів світу.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

"Huszcz-Borusińska Maria", Yad Vashem Database, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4015337> (режим доступу від 15.11.2018).

Martyna Grądzka-Rejak, "Nasze mieszkanie niespodziewanie stało się takim adresem, gdzie można się na chwilę ukryć" — historia Marii Huszcz", Polscy Sprawiedliwi, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/nasze-mieszkanie-niespodziewanie-stalo-sie-takim-adresem-gdzie-mozna-sie-na-chwile-ukryc-historia> (режим доступу від 20.11.2018).

Вижити у Львові: родина Аллерхандів (мапа-історія)

вул. Собеського (Sobieskiego), 32
сучасна вул. Братів Рогатинців

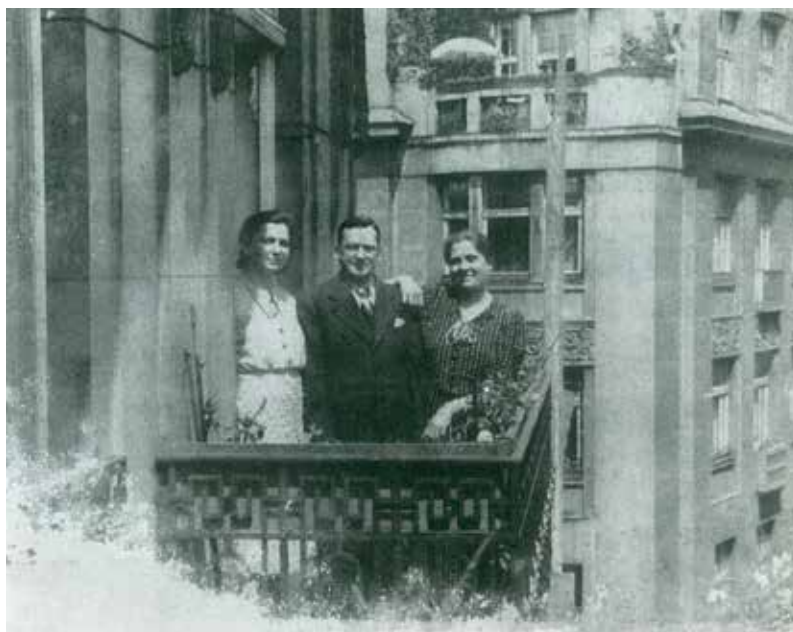

*Лешек Аллерханд у своєму домі
в Закопаному, 2013 р. Автор:
Джейсон Франциско. Джерело:
Інтерактивний Львів, Центр
міської історії*

Онлайн-мапа-історія “Вулицями втраченого дитинства: історія Лешека Аллерханда” на платформі “Львів Інтерактивний” розповідає про долю Лешека Аллерханда та його сім’ї під час нацистської окупації. Із понад 35-особової родини Аллерхандів Голокост пережили лише Лешек, його мама Зінаїда та батько Йоахім. На своєму шляху до порятунку цієї родині довелося досвідчити на собі всю палітру людської поведінки за темних часів — від ненависті та насилля до шантажу, байдужості і, врешті, безкорисної доброти й допомоги. Під час переховування на “арійській” частині міста Лешек та його мама неодноразово були змушені відкуплятися від шмальцівників — організованих банд, поліцейських, випадкових перехожих та довоєнних знайомих. Водночас їх порятунок не був би можливим без допомоги багатьох людей — ситуативної та систематичної.

Вижити у Львові: родина Хігерів (мапа-історія)

вул. Коперника, 12

*Родина Хігерів на балконі своєї квартири, вул. Коперника, 12.
Джерело: приватний архів
Кристини Хігер-Керен*

У центрі онлайн-мапи “Підземний світ” на платформі “Львів Інтерактивний” — історія порятунку родини маленької дівчинки Кристини Хігер та ще шістьох уцілілих євреїв, яким вдалось вижити, переховуючись у каналізації протягом 14 місяців після ліквідації львівського гетто. Це також історія Леопольда Сохи — працівника каналізації, котрий разом зі своїми колегами допоміг їм врятуватись. Спочатку він робив це за винагороду, а коли в переховуваних закінчились гроші — зі співчуття та морального обов’язку.

*Вхід до каналу на перехресті
вул. Валова та Сербська.
Автор: Рейчел Стівенс.
Джерело: Інтерактивний Львів,
Центр міської історії*

ЕПІЛОГ ВІЙНИ

ВПРОВАДЖЕННЯ

Вони пройшли через війну, через дві, а навіть три, окупації — радянську, німецьку і знову радянську. Серед них були різні люди: ті, хто рятував інших, і ті, хто видавав євреїв. Були зрадники, герої і рядові статисти, майстри торгівлі, майстри підступності, майстри молитви, доброти і жорстокості. Тепер вони зустрічалися на одній вулиці і, звичайно, багато знали один про одного, але, як правило, не передавали ці знання іншим. Вони вижили випадково або дивом, завдяки провидінню або заплативши страшну ціну. У кожного з них був свій секрет — вражаючий або зворушливий. Кілька щоденників висвітлили долі деяких з них, але в цілому вся таємна реальність пам'яті зникла безслідно: реальність допитів, обшуків, таборів, втеч і неймовірних випадків...

(Adam Zagajewski, Dwa Miasta)

Наприкінці війни Львів був містом, де євреїв винищили майже повністю. Поляки й українці продовжували жити під нацистською окупацією в місті, яке кожна із цих громад вважала своїм. З наближенням Червоної армії очікування щодо закінчення війни були непевними. Питання про те, чи повернеться радянська влада і якою вона буде, турбувало багатьох мешканців Львова. Польсько-український конфлікт та страх перед можливими радянськими репресіями був мотивом покинути місто ще до закінчення бойових дій.

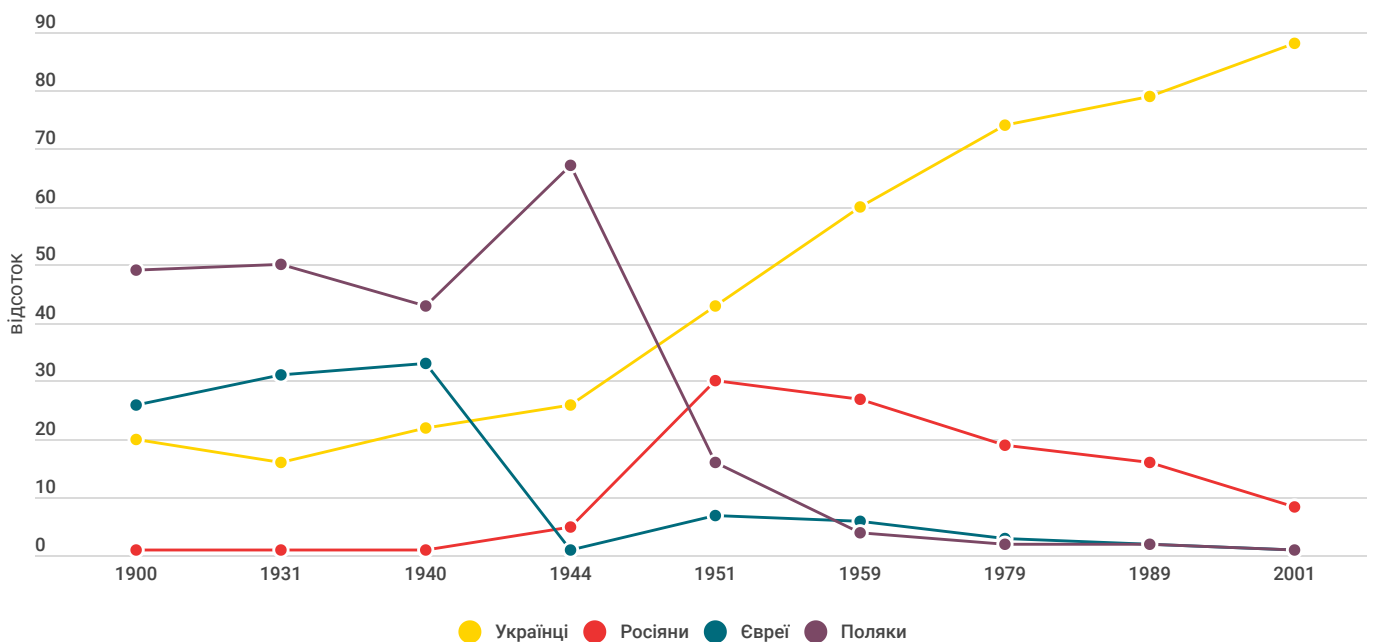
Мільйони європейців були позбавлені рідних домівок внаслідок втечі, евакуації, депортації, переселення або еміграції під час Другої світової війни. Мільйони радянських громадян були переміщені через державні програми або примусові депортації в малонаселені регіони країни. Після Другої світової держави-переможці легітимізували примусові переміщення населення, зокрема національних меншин, як необхідну передумову для довгострокового миру в Центрально-Східній

Інформаційний стенд з актуальною картою бойових дій біля "Віденської кав'ярні", 1945 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Володимира Румянцева

Європі. Польсько-українське прикордоння було місцем руйнівних і кривавих між-етнічних конфліктів. Переселення, котре спочатку називали “евакуацією”, а потім “репатріацією”, мало забезпечити стабільне співжиття в нових кордонах. У той час, коли Польща втратила свої колишні східні регіони, що стали частиною Української, Білоруської та Литовської РСР, вона отримала колишні німецькі регіони Сілезії і Помор’я. Поляки вимушено покидали Галичину і Волинь, що вже не належали Польщі, і заселяли понімецькі “Повернені землі”, тоді як українці примусово виїжджали з Надсяння, Підляшшя і Лемківщини, на яких вони проживали століттями.

Епілогом Другої світової війни стала нова хвиля вимушених та добровільних міграцій, а Львів опинився в епіцентрі цих процесів. Внаслідок воєнних втрат, Голокосту, репресій, депортацій та радянської національної політики, склад населення Львова у 40–50-х роках ХХ ст. кардинально змінився — за деякими оцінками, на 80%, що ілюструє графік етнодемографічних трансформацій у ХХ ст.

Перші повоєнні роки та приєднання Львова і Галичини до СРСР часто розглядають через полярні підходи “окупації” або “визволення”. У цьому розділі ми вийдемо за межі цієї дискусії та передусім зосередимось на досвіді різних спільнот наприкінці та одразу після війни — тих, для кого Львів був транзитним пунктом, новим домом або рідним містом, яке їм довелось покинути назавжди.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- Галина Боднар, “Розкіш і злидні повоєнного Львова, або реалії житлово-побутового повсякдення в омріяному місті”, Україна Модерна, <http://uamoderna.com/md/bodnar-postwar-lviv> (режим доступу від 13.02.2019).
- Роман Лозинський, Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) (Львів, 2005).
- Софія Дяк, “Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення”, Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків, 9–10, 2008.
- Степан Макарчук, “Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр.”, Український історичний журнал, 2003, 104–115.
- Тімоті Снайдер, Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 (Київ, 2012).
- Catherine Gousseff, *Échanger les peuples: Le déplacement des minorités aux confins polono-soviétiques, 1944–1947* (Fayard, 2015).
- Damian Karol Markowski, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych* (Warszawa, 2018).
- Grzegorz Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* (Toruń, 2005).
- Jessica Reinisch, Elisabeth White. (eds.) *The Disentanglement of Populations Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49* (Palgrave Macmillan, 2011).
- Istvan Deák, *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II* (Boulder, 2015).
- Maciej Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948* (Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1996).
- Serhii Ploky, *Yalta: The Price of Peace* (New York, 2010).
- Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (Cornell University Press, 2015).
- Theodore Weeks, “Population Politics in Vilnius 1944–1947: A Case Study of Socialist-Sponsored Ethnic Cleansing”, *Post-Soviet Affairs*, 23(1), 2007, 76–95.

Бої за Львів

Пагорб Слави, вул. Пасічна

Радянські солдати, що повертаються з фронту, 1945 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Ігоря Мельника

На кінець 26 липня в штабі фронту стало відомо, що німецьке командування приступило до відведення військ львівського угруповання на південний захід. Щоб уникнути руйнування міста, на світанку 27 липня війська 3-ї гвардійської танкової армії перейшли в наступ на Львів із заходу, а 60-та армія силами 23-го стрілецького корпусу атакувала місто з півночі, 28-м корпусом — зі сходу і 106-м — з південного сходу; 10-й гвардійський танковий корпус 4-ї танкової армії і далі вів напружені бої в місті. З півдня наступала 38-ма армія. Ми прагнули уникнути вуличних боїв у місті, але без них обійтися не вдалося. (...) Вранці 27 липня Львів — обласний центр України, важливий транспортний вузол і великий промисловий і культурний центр — був звільнений від німецько-фашистських загарбників. Розгромлені німецькі частини поспішно відходили на захід...

(Іван Конев, Записки командуючого фронтом)

Війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала Івана Конєва розпочали Львівсько-Сандомирську операцію 13 липня 1944 року. Підхід радянського війська до Львова розпочався Бродівською битвою (13–23 липня 1944 року). У ній на стороні німецьких військ взяла участь та була розгромлена українська дивізія Ваффен СС “Галичина” (близько 70% її складу загинуло). Результат битви визначив подальший хід операції і нацисти почали відступати зі Львова ще до приходу Червоної армії, знищивши низку стратегічних об’єктів та підпаливши військові склади.

Острахи та сподівання львів’ян щодо закінчення війни були різними. Питання про те, чи повернеться радянська влада та чого від неї очікувати, було дуже тривожним, адже більшість містян пам’ятали про радянські репресії 1939–41 років. Для багатьох мешканців повторний прихід радянської влади означав нову окупацію. На Захід виїжджають представники аристократії, побоюючись класових переслідувань, експропріації майна та депортацій. Багато з діячів націоналістичних організацій приймають рішення про втечу — зокрема через страх радянських переслідувань та звинувачень у колаборації з нацистами. Голова львівського відділу Українського центрального комітету Кость Паньківський писав про ці дні:

Така була лебедина пісня німецьких завойовників галицької землі. Із їхнім відходом прийшла нова большевицька окупація. [...] Вечором 19 липня 1944 в 5 годині відвідав я Митрополита Андрея, Владик Йосифа Сліпого і Никиту Будку, повідомляючи про виїзд зі Львова. В півгодини пізніше остання валка співробітників УЦК покинула Львів.

(Кость Паньківський, Роки німецької окупації, 1965 р.)

Наземний наступ Червоної армії підтримувала 2-га повітряна армія генерала Красовського, яка ще з весни здійснювала авіанальоти на Львів. Бомбардували передусім стратегічні об’єкти — аеродром Скнилів, головний вокзал, станції Підзамче і Персенківка, проте бомби були скинуті і на житлові квартали — довкола вулиць Городоцької, Коперника, Зеленої, Сапєги. Якщо порівнювати з іншими східноєвропейськими містами — Ковель, Тернопіль чи Варшава — Львів не був сильно пошкоджений авіаударами. Однак після бомбардувань у місті часто не було води, струму та газу. Мешканцям Львова доводилось тижнями переховуватись у підвалах будинків. Багато з них втратило дім, близько сотні загинуло і 400 були поранені. Львів’яни з острахом очікували можливих вуличних боїв, що могли призвести до руйнування міста і значних жертв серед цивільного населення. Ванда Немчицька-Бабель так згадує останні місяці нацистської окупації:

Тієї фатальної ночі квітня 1944 року ми, жителі вулиці Зеленої, також відчули на собі наслідки радянського авіарейду [...] Ніч була кошмарно довгою у своїй темноті, закритому просторі підвалу, у тому повторюваному рокоті авіаційних

двигунів, що очікувано переривався сухим тріском і ударом, який збив на землю всіх нас, сплечених руками між собою, притрушуючи тихою м'якою, клейкою сажею, пилом та уламками стін. [...] Розрив в даху над сходами призвів до обвалу, що зробило їх використання неможливим.

(Wanda Niemczycka-Babel, Lata wojny, 1939–1945)

Водночас для вцілілих єврейських мешканців Львова прихід Червоної армії був довгоочікуваним, адже означав порятунок від нацистів та можливість вперше за довгі місяці вийти з укриття:

Треба сказати, що місто було під німцями три роки (1941–1944 рр.), Але ми зустріли п'ятьох або шістьох євреїв, яких весь цей час знайомі переховували від німців в укритті. Одного вечора Семен повідомив мені, що з нагоди визволення міста кілька місцевих жителів-євреїв запросили нас в гості. Три роки ці люди терпіли, але вижили і раділи цьому. Зустріли нас дуже добре. Стіл був накритий як до війни: московська горілка, ковбаса, шинка, рибні та м'ясні консерви. Як їм вдалось все це зберегти? Усе було смачно, і ми добре посиділи, як вдома.

(Евгений Бессонов, Танковый десант)

Одночасно з військами Червоної армії операцію з визволення Львова проводили бійці Армії Крайової (далі — АК), котрі сподівались використати нову геополітичну ситуацію для відновлення довоєнних східних кордонів Польщі. Частини Червоної армії і АК вели бойові дії проти німців спільно, як союзники, і протягом 27 липня вони оволоділи центром міста, районом головного вокзалу та Цитаделі. Однак період мирного співіснування радянської влади з польськими структурами за лічені дні змінився на репресії та переслідування. Львів знову на декілька десятиліть став радянським.

Ще до закінчення Другої світової війни міська влада ухвалила рішення створити Меморіал воїнам Радянської армії на вул. Пасічній — на місці колишнього кладовища російських солдатів, полеглих у 1914–15 роках. Планувалося частково відновити військові могили та встановити 25-метровий пам'ятник Перемоги. У липні 1945 року розпочалось будівництво "Пагорба Слави". Частини скульптурної композиції комплексу виготовляли у Відні й доставили до Львова у 1946-му. Через складні післявоєнні умови було реалізовано значно скромніший варіант Меморіалу, а його офіційне відкриття затягнулось до 1958 року.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Евгений Бессонов, Танковый Десант, <https://www.e-reading.club/book.php?book=90981> (режим доступу від 13.02.2019).
- Иван Конев, Записки командующего фронтом, <http://militera.lib.ru/memo/russian/konev/index.html> (режим доступу від 13.02.2019).
- Кім Науменко, У роки Другої світової війни, http://www.lvivcenter.org/uk/uvd/related-files/?vd_movieid=453&fileno=2 (режим доступу від 13.02.2019).
- Олександр Шишка, "Радянські військові меморіали", Галицька брама, 5–6 (53–54), 1999.
- Damian Karol Markowski, Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych (Warszawa, 2018).
- Wanda Niemczycka-Babel, Lata wojny: 1939-1945, <http://www.lwow.com.pl/wanda/apokalipsa3.html#nadzieja> (режим доступу від 13.02.2019).

Операція “Буря”

вул. Кохановського, 23
сучасна вул. К. Левицького

Як тільки бої в місті припинилися, ми, як і тисячі наших співгромадян, вийшли в місто. Ця прогулянка стала спогадом на все життя, бо після п’яти років окупації, я побачила на Ратуші, на будинках і у вікнах мого міста біло-червоні прапори... Вони розцвіли немов найкрасивіші квіти, там де зовсім нещодавно лютувала війна [...]

Яким жахливим контрастом став наступний день і наступні години. Спочатку наші біло-червоні символи були замінені синьо-жовтими, тобто українськими прапорами, а потім, коли і вони були знесені, з’явилися ненависні серпи і молоти, а на стінах почепили оголошення про те, що Червона Армія знову визволила це місто, і воно назавжди увійде до складу Радянської України. Зловісна чутка, що львівська АК склала зброю, а все її командування заарештували, виявилось трагічною правдою.

(Wanda Niemczycka-Babel, Lata Wojny, 1939–1945)

Наприкінці війни уряд Польщі в еміграції сподівався повернути території, анексовані СРСР восени 1939 року згідно з таємним протоколом до пакту Молотова–Ріббентропа. Радянсько-польські відносини під час війни були дуже напруженими, особливо після викриття нацистами розстрілів в Катині, жертвами яких стали близько 15 тисяч офіцерів польської армії. Москва використала польські протести у квітні 1943 року як претекст до заяви про розрив відносин з урядом Польщі.

Відновлення кордонів 1941 року було однією з воєнних цілей керівництва СРСР. Зрештою, вже восени 1943-го на конференції в Тегерані Сталін попередньо узгодив із Черчиллем та Рузвельтом, що східні кордони Польської держави проляжуть вздовж лінії Керзона (умовна лінія розмежування, запропонована британським дипломатом Джорджем Керзоном як можливий кордон перемир’я у війні між більшовицькою Росією і Польщею у 1920–1921 роках). Польща натомість мала отримати територіальну компенсацію на Заході. Відразу ж після цього посилювався тиск на польський уряд в еміграції. Проте питання східних кордонів Польщі залишалось невизначеним, особливо для польського уряду в екзилі.

Ще в березні 1942 року генерал Владислав Сікорський в “Особистій і таємній інструкції для Крайового команданта” поставив польським підпільним збройним формуванням завдання готуватися до повернення влади на території довоєнної Східної Польщі під час відступу німецьких військ. Цей план наприкінці 1943 року

отримав назву операція “Буря”. Першочерговим завданням було взяти Львів під контроль до входження Червоної армії, щоб виступити в позиції господаря міста та рівноцінного партнера в переговорах зі СРСР.

7 липня 1944 року командувач Львівського округу АК полковник Владислав Філіпковський отримав наказ розпочати реалізацію плану “Буря”. Завданням було заволодіти містом та створити у Львові польську адміністрацію для репрезентації перед військом 1-го Українського фронту. У своєму розпорядженні Філіпковський мав близько 7 тис. озброєних вояків. Крім того, на окраїнах Львова були залучені т. зв. “лісові відділи” — бойові групи, завданням яких було паралізувати діяльність транспортних комунікацій.

Коли в ніч на 23 липня німецька окупаційна адміністрація дистрикту Галичина покинула місто, частини АК вранці атакували колони дивізії Вермахту, що відступали. Під час боїв підрозділам АК вдалося захопити околиці залізничного вокзалу, передмістя Голоско, Погулянку та квартали в районі вулиці Кохановського (тепер — вул. Костя Левицького), де в будинку № 23 розмістився штаб повстання.

Будинок штабу операції “Буря” (сучасна вул. Левицького, 23), квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

З 26 липня на Ратуші було піднято польський прапор, а нижче — прапори Союзних держав: США, Англії, Франції і СРСР. Полковник Філіпковський був нагороджений орденом *Virtuti Militari* за успішне здійснення операції. Протягом двох днів військові АК з біло-червоними пов'язками на рукавах патрулювали вулиці Львова разом з радянськими солдатами. Проте вже наступного дня полковника Філіпковського викликали до відділу НКВС, де заявили, що Львів — радянське місто, і поставили ультиматум: негайно зняти польські прапори в місті, припинити патрулювання вулиць, зосередити частини в казармах і скласти зброю. Наступного дня командування Львівського округу АК і представники польської адміністрації були запрошені на нараду в штабі, що на вул. Кохановського, 23. Коли вони зібрались, будинок оточили енкаведисти і всіх учасників наради ув'язнили в тюрмі на Лонцького. Керівники операції "Буря" були засуджені до 10-20 років ув'язнення. Містом пройшла хвиля арештів офіцерів і військових АК та депортацій до радянських таборів.

1 листопада 1944 року декілька тисяч поляків Львова провели масштабну акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місці захоронень радянських воїнів з'явилися написи "Не віддамо Львова СРСР!", "Слава борцям за польський Львів". Демонстранти співали гімн Польщі та вигукували антирадянські гасла. Водночас і на міжнародному полі, і безпосередньо в місті радянський контроль над Львовом посилювався.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Кім Науменко, У роки Другої світової війни, http://www.lvivcenter.org/uk/uvd/related-files/?vd_movieid=453&fileno=2 (режим доступу від 13.02.2019).

Damian Karol Markowski, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych* (Warszawa, 2018).

Wanda Niemczycka-Babel, *Lata wojny: 1939–1945*, <http://www.lwow.com.pl/wanda/apokalipsa3.html#nadzieja> (режим доступу від 13.02.2019).

Втрачений дім: повоєнні примусові переселення Будинок Польського евакуаційного комітету

колишній готель “Краківський”
зараз — будівля Апеляційного суду (пл. Соборна, 7)

18 травня 1945 р., п’ятниця

Завтра виїжджаємо. Це останній вечір у Львові. Пишу в їдальні, на скрині. Наближається буря, здалека чути громи. На останню прогулянку ми пішли під Високий Замок. Зелено, чудово, на каштанах свічки; прекрасний травень. Я так люблю цей закуток, майже щодня сюди приходила. А сьогодні я востаннє дивлюся на Високий Замок. Це неможливо, аби вже ніколи я сюди не змогла повернутися.

За вікном вітер, блискавки, дощ. Усі сплять, а я пишу про кожну дрібницю. Я прожила 24 роки. Я народилася в кімнаті, де зараз спить моя дочка. А зараз я повинна звідси поїхати. Нас виганяють з рідної землі.

(Фрагмент щоденника Альми Гечко (Alma Heczko))

У період між 1944-м і 1947 роком переміщеними особами на польсько-українському прикордонні стали 1 млн 300 тис. осіб (близько 500 тис. українців і 800 тис. поляків). Внаслідок радянської політики примусового переселення у перші повоєнні роки відсоток польського населення Львова радикально зменшився. Водночас частина поляків покинула місто ще до входження Червоної армії: рятуючись від кривавого українсько-польського конфлікту та етнічних чисток, вони тікали із сіл та містечок до Львова, а пізніше — на Захід. Мотивацією для виїзду також був страх можливих радянських репресій та депортацій. За різними оцінками, до червня 1944 року через Львів виїхало близько 45 тис. поляків.

Попри те, що радянське керівництво наполягало на встановленні східного кордону Польщі по лінії Керзона, польський уряд в еміграції покладав сподівання на зміну геополітичної ситуації, підтримку союзних держав та відновлення довоєнних кордонів. На відміну від 1939 року, для керівництва СРСР було важливо досягнути легітимізації і міжнародного визнання новоприєднаних територій як радянських. Етнічна гомогенізація населення розглядалась радянською владою як спосіб встановлення повоєнного порядку та миру. Єдиними представниками польської держави був лондонський уряд в екзилі (який припинив дипломатичні відносини зі

СРСР в 1943-му) і Польський комітет національного визволення (PKWN — Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego), створений в Москві в середині 1944 року за підтримки очільників СРСР. Через цю юридичну колізію перші двосторонні угоди про “евакуацію” були підписані на республіканському рівні — між PKWN й урядами Української, Білоруської та Литовської Радянських Республік, в кожній з яких проживала численна польська меншина. Польсько-українська, польсько-білоруська та польсько-литовська угоди були майже ідентичними. Усі три договори ґрунтувалися на принципі взаємності. Вони стосувалися не тільки польських меншин трьох радянських республік, а й литовської, білоруської та української меншин Польщі, яким також було запропоновано “повернутися на батьківщину”.

Будинок Польського евакуаційного комітету, пл. Соборна, 7, квітень 2019 р. Автор: Ольга Заречнюк. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Так, згідно з Люблінською угодою між урядом УРСР і PKWN від 9 вересня 1944 року, обидві сторони зобов’язувались приступити до “добровільної евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей”, що проживали на східних теренах Польщі, та до “евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, проживали в західних областях УРСР і бажали переселитися на територію Польщі”. В угоді зазначалось, що переїзд має відбуватися добровільно. Переміщеним особам надавали можли-

вість вибору місця проживання, передбачалось надання позики в розмірі 5 тис. рублів або еквіваленту у злотих, а також отримання компенсації за залишене майно (землю, нерухомість) у вигляді фермерських господарств або міської власності. Дозволялось взяти зі собою до 2 тонн багажу на сім'ю: одяг, взуття, продукти харчування, предмети побуту, інвентар, домашню худобу. Фахівці (лікарі, художники, вчені) могли брати предмети, необхідні для роботи.

У цьому документі було вжито бюрократичний евфемізм “евакуація” (переїзд для порятунку від можливої небезпеки). Як тільки в УРСР та Польщі були створені адміністрації, що керували переселенням, цей процес у документах почав називатись “репатріацією”. Використання цієї термінології є дуже суперечливим. Для людей, котрі в декількох поколіннях проживали на цих територіях, “репатріація” означала втрату рідного дому та примусовий виїзд з “малої Батьківщини”. Головною метою нового формулювання була “нормалізація” цього процесу та доказ активної співпраці радянської і польської влади в реалізації післявоєнного нового порядку. У сучасній польській та українській історіографії можемо також зустріти терміни “експатріація” та “депортація” для підкреслення примусового характеру повоєнних переміщень. На думку американського історика Теодора Вікса, ці події вписуються в рамки поняття “етнічних чисток” як політики витіснення меншин та слідів їх присутності з певної території.

Завершення операції переселення було заплановано на 1 лютого 1945 року. Ця дата виявилась нереалістичною і була перенесена на червень 1946-го. На початковому етапі переважна більшість мешканців прикордонних регіонів не підтримала заклик до “добровільної евакуації”. Так, до 5 грудня 1944 року із 87,7 тис. поляків, що зареєструвались на переселення зі Львова, виїхало тільки 946 осіб. З одного боку, вони сподівались на зміну геополітичної обстановки, а з іншого — особливо серед інтелігенції, переважало бажання перешкодити русифікації і забезпечити збереження польського характеру прикордонних територій. Римо-католицька церква на чолі з архієпископом Євгеніушем Базяком (Eugeniusz Baziak) була важливим осередком пасивного опору виселенню.

У січні-лютому 1945 року, коли Червона армія наближалась до Берліна, тиск на поляків поступово переріс у репресії. Члени польської адміністрації, які відповідали за евакуацію, були звинувачені в підривній діяльності і саботажі процесу переселення. Хвиля масових арештів збіглася з Ялтинською конференцією, котра завершилась 10 лютого 1945 року безуспішними спробами польської дипломатії зберегти Львів. Щоб переконати жителів міста виїхати, до Львова була відправлена місія Станіслава Грабського — впливового польського політика, віце-президента Крайової Ради Народової. У 1945 році він тричі перебував у Львові та мав зустрічі з радянськими функціонерами, польським академічним середовищем і пересічними львів'янами. Дедалі більше польських мешканців Львова і Галичини почали

реєструватись на виїзд. Крім небажання жити в Радянському Союзі, стимулом до від'їзду були арешти, депортації, а також професійна та освітня дискримінація поляків. Популярним на той час був вислів “якщо не виїдемо до Польщі, то нас вивезуть до Сибіру”.

Динаміка переселення була різною в міських та сільських місцевостях: якщо виїзд польських мешканців Вільнюса чи Львова організовували максимально швидко, то переїзд селян затягувався через побоювання різкого скорочення сільськогосподарського виробництва. За спогадами очевидців, навіть селянам, зареєстрованим на “репатріацію”, дозволялось виїхати лише після того, як вони засіювали земельні угіддя.

Польська евакуаційна комісія діяла у Львові з травня 1945 року по грудень 1946-го і розташовувалась у приміщенні колишнього готелю “Краківський” на розі пл. Бернардинської (Bernardyńska, сучасна пл. Соборна) і вул. Пекарської. Працівниця Комісії Зофія Левартовська (Zofia Lewartowska) так згадує її роботу:

Двостороння комісія в епіцентрі подій - якою вона була, в яких умовах працювала?

Це був дуже цікавий феномен. Ефемерна організація, з найпростішою структурою, без основних фондів, відділів, управлінь, та навіть без телефону — тобто без нічого. [...] Нас було по 12 чоловік — з польського і радянського боку, пліч-о-пліч, в одному приміщенні... На найнижчому щаблі ієрархії знаходились четверо польських і радянських працівників, котрі відповідали за евакуацію з районів міста. Їх завданням була видача карток на підставі метрик (німецькі Kennkarte визнавались недейсними), опис майна, перевірка транспорту та нічні чергування. Це місце роботи вважалось добрим, нагорі було тихо, можна було вільно пересуватися, іноді виходити до людей. Справжнє пекло було на цокольному поверсі, особливо напередодні засідання комісії. Тут видавали евакуаційні карти і визначали умови виїзду. Тутешні працівники комісії наражались на тиск відчайдушного натовпу, що боровся за все: транспорт, місця в вагонах, зручні дати і пункти призначення...

(Zofia Lewartowska, Polskie przesiedlenia — historia nieznaną)

Зофія Левартовська покинула Львів одразу після завершення роботи Комісії на початку грудня 1946 року. Як й інші переселенці, вона згадує дуже складні умови подорожі, котра могла розтягнутись на декілька тижнів. Нерідко переселенцям доводилося тривалий час очікувати на поїзд на вокзалах, часто без можливості приготування їжі, без притулку від дощу або холоду, під загрозою пограбувань. Частина людей загинула під час переїзду від хвороб, особливо в холодні місяці.

Перехід Західної України та Білорусі до складу СРСР був офіційно зафіксований радянсько-польським договором від 16 серпня 1945 року. Нові кордони Польщі включали території, що раніше належали Німеччині, — “Повернені землі” (Ziemie Odzyskane), на яких проживало декілька мільйонів німців, котрі також підпадали під примусове переселення. До кінця 1946 року до Польщі виїхало близько 800 тис. осіб, переважну більшість яких становили поляки і близько 30 тис. польські євреї. Близько чверті з них прибули з Львівської області, зокрема майже 105 тис. зі самого Львова. Більшість переселенців з прикордонних територій оселилися на понімецьких землях: за даними Державного управління репатріації (Państwowy Urząd Repatriacyjny, PUR), 37,9% переселенців з Волині та Східної Галичини опинились у Сілезькому, а 35,4% — у Вроцлавському воєводстві. Прибуття до пункту призначення не обов’язково означало кінець проблем. Переміщенням особам часто доводилось тижнями чекати на нове помешкання чи будинок. Навесні 1947 року радянська влада оголосила про завершення “евакуації” поляків. У 1948 році у Львові було закрито єдину польськомовну комуністичну газету Czerwony Sztandar. Радянська політика була спрямована на виселення поляків з передвоєнних польських територій, але оминула тих, що жили в СРСР до війни. Як наслідок, уже наприкінці 1940-х років найбільшим польським осередком УРСР стала Житомирська область.

Одночасно з виселенням поляків відбувалось масове примусове переміщення українців зі сходу Польщі. Незважаючи на початкові радянські плани переселити їх в південно-східні регіони України, більшість з них — близько 323 тис. осіб — переїхали до західних областей. Однак лише небагатьом було дозволено проживати у великих містах. Станом на жовтень 1946 року тільки 7% українців, переселених з Польщі до Львівської області, отримали дозвіл оселитись у Львові, інші ж проживали здебільшого і сільській місцевості. Після закриття радянсько-польського кордону в середині 1946 року польська влада розпочала операцію “Вісла”, коли приблизно 120-150 тис. українців зі східних районів депортували і розселили в новоприєднаних західних регіонах з метою обмеження підтримки українського націоналістичного підпілля.

Отже, у повоєнні роки Львів був місцем, де тривали постійні примусові переміщення, що розмивали межі між миром і війною. Попри значні ідеологічні відмінності, етнічна гомогенізація стала спільним знаменником діяльності націоналістичних сил та радянської влади.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Альма Гечко, Фрагменти щоденника, <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/hechko.htm> (режим доступу від 13.02.2019).

Степан Макаруч, "Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр.", Український історичний журнал, 2003, 104–115.

З. Тімоті Снайдер, Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 (Київ, 2012), 219–247.

Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 09.09.1944, https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_065 (режим доступу від 12.02.2019).

Catherine Gousseff, "Evacuation versus Repatriation: The Polish–Ukrainian Population Exchange, 1944–6", in Reinisch J., White E. (eds.) *The Disentanglement of Populations Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49*, Palgrave Macmillan, 2011, 91–111.

Jerzy Kochanowski, "Deportacja zwana repatriacją", *Polityka*, <https://www.polityka.pl/pomocnikhistoryczny/1674782,1,jak-odbywalo-sie-przesiedlenie-ludnosci-polskiej.read?print=true> (режим доступу від 13.02.2019).

Ryszard Gansiniec, *Notatki Lwowskie*, <http://www.lwow.home.pl/przekroj/gansiniec.html>, 1946 (режим доступу від 12.02.2019).

Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (Cornell University Press, 2015).

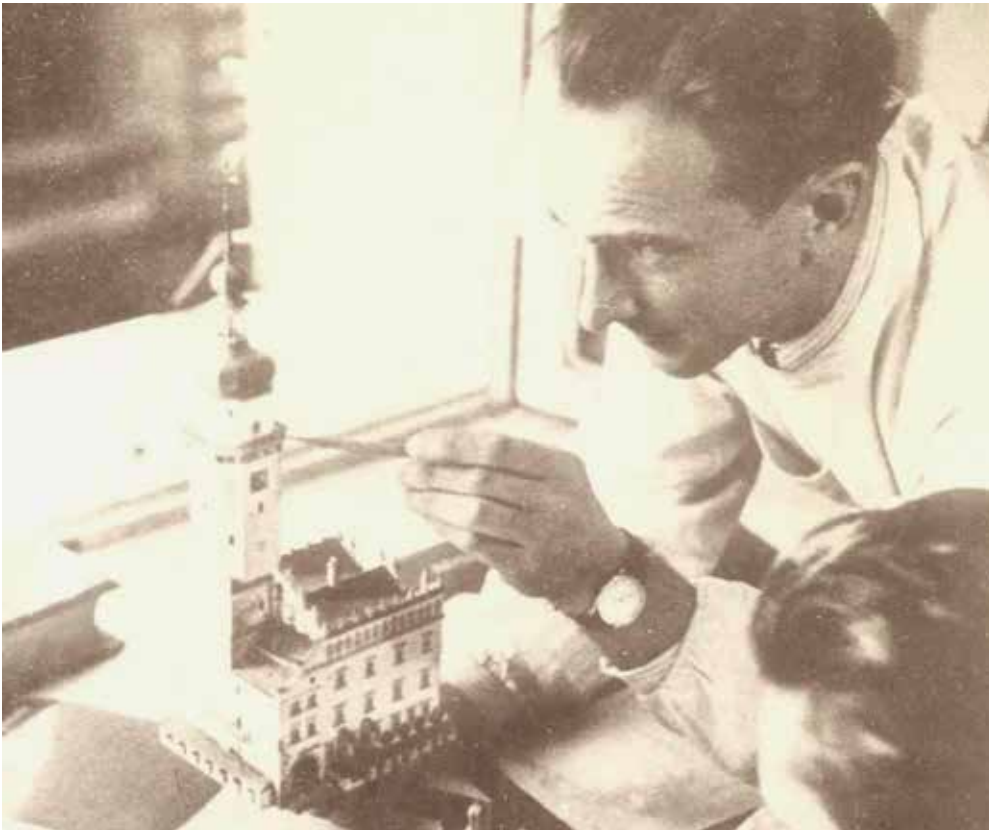
Theodore Weeks, "Population Politics in Vilnius 1944–1947: A Case Study of Socialist-Sponsored Ethnic Cleansing", *Post-Soviet Affairs*, 23(1), 2007, 76–95.

Wanda Niemczycka-Babel, *Lata wojny: 1939-1945*, <http://www.lwow.com.pl/wanda/apokalipsa3.html#nadzieja> (режим доступу від 13.02.2019).

Zofia Lewartowska, *Polskie przesiedlenia — historia nieznaną*, <http://www.lwow.com.pl/przes2.html> (режим доступу від 13.02.2019).

Забрати Львів з собою: переселення та культурна спадщина

вул. Вірменська, 23

*Януш Вітвіцький
з елементом пластичної панорами –
макетом львівської
Ратуші, 1935 р.
Автор: невідомий.
Джерело: Wikipedia*

Питання про евакуацію культурних і мистецьких цінностей постало перед співробітниками львівських музеїв, архівів та бібліотек ще восени 1943 року. Через наближення лінії фронту існувала загроза руйнацій внаслідок активних бойових дій. У глибину Польщі були вивезені найцінніші частини колекцій Оссолінеуму, бібліотеки Баворовських, Університетської бібліотеки, Міського архіву, Історичного музею та Галереї мистецтв. Оскільки евакуація цих колекцій відбувалась під наглядом нацистської адміністрації, важливим завданням було не допустити їх вивезення до Третього Райху. Крім цього, було вжито заходів для збереження колекцій, що залишились у Львові. Наприклад, дирекція Оссолінеум перенесла частину колекції (рукописи і старовинні гравюри) в підземелля Домініканської церкви. У квітні і травні 1944 року радянські авіанальоти завдали значної шкоди Рацлавицькій панорамі, будівлям Оссолінеуму й Університетської бібліотеки, проте колекції цих інституцій не постраждали.

У Люблінській угоді 1944 року питання переміщення польської культурної спадщини не згадувалось і до весни 1946-го воно не було пріоритетним. Після війни, завдяки зусиллям польської влади, частина львівських творів мистецтва і колекцій була передана до Польщі. Так, Тимчасовий уряд національної єдності розмістив Рацлавицьку панораму у Вроцлаві, куди вона була перевезена 1946 року. Наступного року 30% фондів Оссолінеуму (217 тис. одиниць) було перевезено двома поїздами до Польщі (одночасно понад 10 тис. томів передали в Бібліотеку Академії наук СРСР у Москві). Частина працівників-поляків Оссолінеуму (на чолі з директором Мечиславом Гембаровичем) не виїхали до Польщі, а залишилися працювати у Львівській філії Бібліотеки АН УРСР.

Доля Януша Вітвіцького, польського інженера й історика архітектури, і його моделі Львова XVIII ст. ілюструють складні відносини між радянською владою і польською культурною спадщиною в повоєнному Львові.

Роботу над амбітною міською панорамою Львова Вітвіцький розпочав 1932 року у Львівській політехніці. У 1936 році його зусиллями була придбана нова двокімнатна майстерня у будинку, що належав Міській раді на вул. Вірменській, 23 (будинок "Пір року"). Саме тоді почалася робота з будівництва моделі Львова в масштабі 1: 200. Вірогідно, поштовою для створення Панорами стала побачена Вітвіцьким у Парижі колекція макетів міських фортифікацій XVII–XVIII ст. Будівництво Панорами частково фінансувала міська рада. Для допомоги у її виготовленні у грудні 1935 року було створено "Товариство будови макету давнього Львова" (Towarzystwo Budowy Panoramy Plastikowej Dawnego Lwowa). Команда модельєрів й архітекторів працювала над численними моделями будинків, храмів, веж та укріплень. Найскладніші елементи Вітвіцький виконував сам.

*Фрагмент пластичної панорами Вітвіцького.
Автор: Томаш М. Янковський*

Панорама відображала зовнішній вигляд львівських будівель у межах міських фортифікацій станом на 1772 рік — напередодні того, як Львів став частиною Австрійської імперії. Пластична модель відтворювала барокову до-Габсбурзьку архітектуру Львова, підкреслюючи польський характер міста. Урочисте відкриття Панорами планувалось на 1949 рік — до 600-річчя входження Львова до складу Польського Королівства. Однак історія склалася по-іншому, а модель так і не була завершена повністю.

Радянська влада не хотіла втрачати цю пам'ятку і доклала немало зусиль, щоб залишити її у Львові. У 1944 році Микита Хрущов, тодішній секретар ЦК ВКП(б) УРСР, відвідав майстерню Вітвіцького, оцінивши його роботу як “дуже важливу” й обіцяв підтримку. Кілька місяців по тому Львівський обком рекомендував продовжити проект “Панорама міста” як державний, зі зменшенням “польських” акцентів. Нова Панорама мала відображати українську модель історичного Львова. У червні 1945-го права на панораму були закріплені за Українською архітектурною академією, а Вітвіцький був призначений заступником директора цієї установи.

Коли Януш Вітвіцький вирішив виїхати до Польщі, розглядав можливість “обов'язкового продажу” свого творіння. У квітні 1946 року Панорама була оголошена державною власністю. За три дні до запланованої дати від'їзду Вітвіцького у його майстерні на Вірменській з'явилися троє чоловіків, які представились журналістами або мистецтвознавцями. Наступного дня — 16 липня 1946 року — на вулиці було знайдено тіло Януша Вітвіцького. Його дружина свідчила, що бачила одного з “мистецтвознавців” у формі НКВД. Показового судового процесу у цій справі так і не відбулося. Через два тижні Ірена Вітвіцька разом з доньками виїхали до Польщі і їм вдалось вивезти Панораму частинами. Після прибуття до Варшави Панораму помістили в одну з кімнат Національного музею. Однак через побоювання, що радянська влада вимагатиме її повернути, було ухвалено рішення заховати Панораму в одному з підвалів Варшавської політехніки. З вересня 2015 року Панорама є доступною для огляду у виставковому комплексі “Hala Stulecia” у Вроцлаві.

Попри те, що частина артефактів польської культурної спадщини була вивезена в повоєнні роки, велика їх частина залишилась у Львові. У 1969 році Львівський обком підрахував, що тільки у львівських музеях налічувалось “понад чотириста тисяч творів мистецтва, історії та культури”, з них лише 6% були у публічному доступі. Отже, післявоєнний Львів був переповнений артефактами минулого, яке не вписувалось у нову радянську ідеологію.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Роман Голик, “Легенда львівського Оссолінеуму: постаті, видання та соціальна роль бібліотеки Оссолінських в уявленнях галичан XIX–XX ст.”, Збірник наукових праць / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника (Львів, 2010).

Пластична панорама давнього Львова. Януш Вітвіцький (Львів, 2003).

“Historia powstania”, Panorama Plastyczna Dawnego Lwowa, <http://panoramalwowa.pl/o-panoramie/historia-powstania/> (режим доступу від 13.02.2019).

Maciej Matwijów, Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948 / red. A. Zieliński (Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 1996).

Tarik Cyril Amar, The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists (Cornell University Press, 2015).

Після Катастрофи: повоєнне життя єврейської громади у Львові

вул. Вугільна, 3

Ми з мамою повернулися до нашого дому. Всі члени нашої великої родини — дідуся, бабці — загинули в гетто. Залишилися тільки мій батько, який за якийсь час повернувся з Яворова, де працював, мама і я. Ми вирішили абсолютно і без зволікання виїхати зі Львова. Моя мама боялася росіян. Німців ми боялися ще більше, і цей страх був дуже сильним. Львів і всі містечка довкола були позбавлені тих, кого ми знали, і хто якимось чином був з нами споріднений. Першим транспортом — війна ще тривала — в березні 1945 року ми виїхали до Польщі.

(Спогади Лешека Аллерханда, записані 04.09.2016 у Львові, колекція Центру міської історії Центрально-Східної Європи)

Синагога на вул. Вугільній, 2015 р. Автор: Назарій Пархомик. Джерело: Інтерактивний Львів, Центр міської історії

Найбільш значних втрат у Другій світовій війні зазнала єврейська громада Львова. Якщо у 1939 році в місті проживало понад 150 тис. євреїв, що становило третину населення, то станом на вересень 1944-го у Львові було зареєстровано 3400 євреїв, з яких довоєнних львів'ян було близько 800. Декілька тисяч львівських євреїв пережили Голокост поза межами міста, але сюди вже не повернулись.

Більшість львівських синагог та будинків єврейської громади було знищено. Однією з поодиноких вцілілих святинь була будівля “Якуб Гланцер Шуль” на вул. Вугільній, 3. Під час нацистської окупації споруду використовували як склад продуктів для ринку на сусідній площі Святого Теодора. У повоєнні роки синагога стала місцем зібрань офіційно зареєстрованої Єврейської громади міста Львова. Її першим очільником став адвокат Давид Соболев, а рабином — Берко Тайхберг.

Окрім місця релігійних зібрань, синагога виконувала роль соціального центру для громади, глибоко травмованої подіями Голокосту. У синагозі євреї могли отримати матеріальну та продуктову допомогу від Американського єврейського розподільчого комітету “Джойнт”. З літа 1944 року стіни будівлі були обклеєні оголошеннями про пошук уцілілих родичів. Синагога також стала тимчасовим притулком для євреїв, котрі репатріювались до Польщі. Більшість з них були позбавлені довоєнного майна та не хотіли залишатись у місті, де досі жили їхні переслідувачі та все нагадувало про загибель їхніх рідних. Так, Лілі Польшман-Штерн, котра втратила в Голокості батька, брата, дідуся і бабусю, згадує, що “місто, яке колись мало таку шляхетну назву Леополіс, для моєї матусі та для мене трагічно перетворилося на Некрополіс”.

Влітку 1945-го довкола синагоги розгортаються драматичні події. Містом шириться “кривавий наклеп” — чутки про те, що євреї викрадають польських та українських дітей та вбивають їх у синагозі. На площі Святого Теодора збирається розгніваний натовп, лунають заклики до підпалу синагоги і лише завдяки втручання міліції вдалося запобігти можливому погрому. Прокуратура Львівської області ініціює розслідування. Зберігся протокол допиту від 14 червня 1945 року:

Старший слідчий прокуратури Львівської області, юрист 1 класу Лавренюк, цього числа за наказом прокурора Львівської області тов. Корнети перевірів факт вбивства дітей в єврейській синагозі. [...]

Під час ретельного огляду будівлі людських трупів не виявили, ані у квартирах чи залі синагоги, ані в підвалах чи каналізаційних колонках.

У сараї знайшли багато курячого пір'я і краплі крові від забою курей. Яких-небудь слідів, котрі свідчили б про вбивство дітей, у синагозі не виявили, про що і складено цей протокол.

(ДАЛО, 239/2/63/32)

Антиєврейське насилля, викликане чутками про “кривавий наклеп”, було непоодиноким явищем у повоєнній Східній Європі. Погром у польському місті Кельце в липні 1946 року розпочався із чуток про викрадення польського хлопчика Генрика Блащика. Жертвами погрому стали 42 євреї. Окрім антисемітського міфу, що сягає своїм корінням Середньовіччя, серед причин повоєнного антиєврейського насилля дослідники називають звинувачення євреїв у співпраці з комуністичним режимом, питання реституції єврейського майна, загальну суспільну деморалізацію та нищівний вплив нацистської пропаганди.

У повоєнному Львові євреям, котрі пережили Голокост, довелось зіткнутись із соціальним напруженням та ворожістю. Декілька сотень вцілілих на чолі з Давидом Сободем, а також група любавицьких хасидів, вирішують виїхати з міста одразу після антиєврейських заворушень. Новим головою громади став Лев Сєрєбряний (до свого арешту в 1947-му за звинуваченням у зв’язках із “сіоністським підпіллям”), пізніше її очолив Яків Махновецький. Під час “хрущовської відлиги” синагогу відвідували представники дипломатичних місій Японії, Ізраїлю, США. У 1962 році радянська влада закрила синагогу за сфабрикованими звинуваченнями у валютних спекуляціях, а приміщення передала поліграфічному інституту. Тут був розташований спортивний зал. Синагогальні розписи були замальовані олійною фарбою, а ніша для Тори (Арон га-Кодеш) — замурована. У 1991 р. синагогу повернули єврейській релігійній громаді. Сьогодні тут знаходиться Товариство єврейської культури імені Шолом-Алейхема.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- Иосиф Гельстон, “Львовская синагога на улице Угольной”, Заметки по еврейской истории, http://www.berkovich-zametki.com/2010/Zametki/Nomer1/Gelston1.php#_ftn24, 1, 2010.
- Михаил Мицель, Общины иудейского вероисповедания в Украине, Киев, Львов: 1945–1981 (Київ, 1998).
- Elissa Bemporad, “The Blood Libel and Its Wartime Permutations: Cannibalism in Soviet Lviv”, Eugene Avrutin, Jonathan Dekel-Chen and Robert Weinberg (eds.) *Ritual Murder in Russia, Eastern Europe and Beyond: New Histories of an Old Accusation*, IUP (Bloomington, 2017).
- Tarik Cyril Amar, “Lviv’s Last Synagogue”, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (Cornell University Press, 2015).

Особливості радянського правосуддя Музей “Територія Терору”

просп. Чорновола, 45

Одинадцятий і дванадцятий барак були для політичних. Інші бараки — були для “побутових”. Бо саджали, як ви знаєте, кого за колоски, за сніп пшениці, що десь взяв — маса людей сиділо крім нас, політичних...

(Спогади Миколи Петрущака про Пересильну тюрму № 25 у Львові, колекція музею “Територія Терору”)

Радянська надзвичайна комісія з розслідування нацистських злочинів на місці Янівського табору та масових поховань, осінь 1944 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція ДАЛО

Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР була створена Указом Президії ВР СРСР 2 листопада 1942 року. Серед її завдань були: облік злочинів нацистів і завданих ними збитків радянській державі та її громадянам, встановлення нацистських злочинців із метою передавання їх до суду. Для розслідування злочинів нацистів створювалися локальні комісії. У роботі було задіяно декілька мільйонів осіб. Комісія збила великий масив матеріалу — близько 4,3 млн документів: від висновків судово-медичних експертиз і свідчень очевидців до “трофейних” німецьких документів і матеріалів радянських судів. Комісія також брала участь у підготовці документів радянської сторони для міжнародного трибуналу у Нюрнберзі і надавала експертні висновки для радянських судів.

Цінність багатьох матеріалів, зібраних Комісією, не підлягає сумніву, проте слід зауважити, що від самого початку вона працювала за дуже специфічних умов сталінського режиму. Як зазначає шведський дослідник Нільс Польсен, Комісія на ставила на меті неупереджений і незалежний збір інформації про злочини часів окупації. Оцінки її роботи є дуже різними. Радянські дослідники не піддавали сумнівам дані Комісії. Частина сучасних науковців вважає її цифри перебільшеними, частина — применшеними. Так, наприклад, багато дослідників зазначають, що число 200 тис. загиблих у Янівському таборі, вказане у звіті Надзвичайної комісії зі Львова, є завищеним.

Масштаби німецьких злочинів були такими, що помилки при їхньому документуванні були неминучими. Однак радянські слідчі намагалися не лише викрити нацистські злочини, але й приховати власні (як це було у випадку з розстрілами в Катині). Серед сильних сторін матеріалів, зібраних Надзвичайною державною комісією, називають велику кількість свідчень очевидців подій, котрі, проте, часто були дані в умовах страху перед радянськими репресіями. Оцінюється, що в період між 1943-м і 1953 роками понад 320 тис. радянських громадян було заарештовано за звинуваченнями у колаборації з нацистами.

Важливим аспектом радянської повоєнної політики була тотальна перевірка населення, що перебувало на окупованих територіях, а також репатріантів до СРСР. У повоєнних судах над “зрадниками Батьківщини” та “пособниками нацистів” активно використовувались матеріали слідства Надзвичайної комісії. Декларована боротьба з нацистськими злочинцями та колаборантами стала інструментом масових репресій. Переслідування і депортації часто були елементом політики радянізації та засобом тиску на різні соціальні групи. Так, хвиля масових арештів поляків у січні 1945 року мала на меті спонукати їх до виїзду до Польщі. Марія Кульчинська, котру заарештували тоді у Львові і вислали на примусові роботи на Донбас, згадує:

З другого на третє січня 1945 року Львовом прокотилася хвиля нічних арештів. Незважаючи на наш досвід 1939–1941 років, ми не розуміли мотивів масових переслідувань. Значно пізніше ми дізналися, що радянські громадяни, котрі деякий час проживали в умовах німецької окупації, підпадали під правило так званої «государственной проверки» [...] Після трьох років німецької окупації (1941–1944 рр.) судова влада НКВД і НКГБ визнавала пособниками окупантів таких людей як: райхсдойче, фольксдойче, українців, що воювали на німецькій стороні, спільників у грабунках і вбивствах, скоєних проти євреїв. Вони також допитували чесних громадян за звинуваченням у співпраці - в найширшому сенсі цього слова - чиновників, інженерів, лікарів, вчителів і т.д. [...] Мало хто розумів цю ситуацію, тому здивування було повсюдним, як і пригніченість. (Maria Kulczyńska, Lwów-Donbas 1945)

Колективізація, боротьба з націоналістичним підпіллям в Західній Україні, голод 1946–1947 років стимулювали владу до посилення політики репресій та депортацій. За період між 1944-м і 1946 роками із західних областей України у північно-східні регіони СРСР було виселено 36 609 осіб. Найбільша акція з депортації західноукраїнського населення отримала назву операція “Захід” та була проведена восени 1947 року. У Львові утворили оперативний штаб на чолі з заступником міністра внутрішніх справ УРСР Миколою Дятловим. Для прийому сімей “націоналістів” і відправлення їх у спецпоселення були утворені збірні пункти у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Рівному, Коломиї та Ковелі. До проведення депортації було залучено близько 15 тис. співробітників каральних органів. Більшість депортованих були селянами, частково робітниками і службовцями. Особливу роль відігравали релігійні переслідування — так, ліквідації УГКЦ в 1946 році передували масовий терор органів НКВС у 1944–1946 роках над ієрархами греко-католицької церкви в Галичині на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим. Отже, основою депортаційної політики в СРСР був пошук “ворогів народу”, “куркулів”, “ворожих елементів” та “контрреволюціонерів”, а репресії стали дієвим механізмом примусової радянізації.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

- “Депортації”, Територія Терору, <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/deportations/> (режим доступу від 13.02.2019).
- Нільс Бо Польсен, “Розслідування воєнних злочинів “по-советськи”: Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії”, Голокост і сучасність, 1 (5), 2009.
- Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков (Москва, 1946).
- Тетяна Пастушенко, “Правосуддя” по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР, 1941–1956 рр.”, Сторінки воєнної історії України, 16, 2013, 24–136.
- Damian Karol Markowski, Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych (Warszawa, 2018).
- Istvan Deák, Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II (Boulder, 2015).
- Maria Kulczyńska, Lwów-Donbas 1945, <http://www.lwow.home.pl/kulczynska.html> (режим доступу від 13.02.2019).
- Tanja Penter, “Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators”, Slavic Review, 64, 4, 2005, 782–790.

Нові львів'яни та їхнє місто “Рогатка”

перехрестя вул. Б. Хмельницького
та Волинської

Мій тато закінчував війну з першим українським фронтом. А вони йшли через Білорусію, Польщу. Тоді говорили, що у Львові багато вільних квартир. [...] І вони зупинилися в якихось знайомих, а потім там, на Рогатці, батько побачив об'яву: “Продаються дрова”, на стовпі. А це був сигнал, що продаються не дрова, а квартира [...] Якийсь поляк — ще з тих, що не встиг виїхати в сорок п'ятому році. Родина їхала, і кидала квартиру, то він був щасливий хоч якимось грошам. Там було симпатичне ліжко, таке як кружево — залізне... І та пічка — зелена, світла. Так ми тут залишилися.

(Інтерв'ю з В. Г., сім'я якої оселилась у Львові 1945 року, колекція Центру міської історії)

Військовий кінооператор Орлянкін В. І. веде зйомку у м. Львові з майданчика на верхівці львівської Ратуші, 1944 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Центрального державного кінофотофоноархіву

Зимовий Замарстинів, 1945 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Олександра Москаленка

Портрет жінок з дитиною у парку Костюшка (тепер – Івана Франка), 1945 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Володимира Румянцева

У перші роки після війни Львів був містом, у якому масштабне виселення і заселення відбувалися одночасно. Попри стрімку втрату єврейського та польського населення, повоєнний Львів швидко набував нових мешканців — українців, росіян і радянських євреїв. Уже в липні 1946-го Київський центральний комітет фіксував населення Львова на рівні 352 013 осіб — трохи більше, ніж у 1939 році. Станом на 1949-й близько 70% мешканців Львова були приїжджими з інших регіонів Радянського Союзу. Як зазначає історик Тарік Амар, нові львів'яни творили нові ідентичності, проте найсильніше в публічному просторі повоєнних років існувало протиставлення між "місцевими" та "приїжджими" або ж "східняками". Були й інші важливі категорії — партійна належність, радянський соціальний статус, досвід життя на окупованій німцями території, досвід військової служби, категорії релігійності, віку, статі і, звичайно, етнічні та мовні відмінності.

Винищення євреїв та переселення поляків у Галичині означало втрату цілих когорт спеціалістів найрізноманітніших професій. Львів був важливим пунктом призначення для масштабної операції з укомплектування кваліфікованих кадрів. Менш ніж через рік після приєднання Львова до УРСР, Київський ЦК скерував до міста близько 2 тис. спеціалістів у галузі промисловості, зв'язку та транспорту; понад 1200 для міліції, судів і прокуратур; і 115 на ключові партійні посади. Пік імміграції припав на 1945-й і 1946 роки — в основному це були кадри з Росії, Східної і Центральної України та інших регіонів Радянського Союзу, а також демобілізовані солдати. Вже у жовтні 1944-го 57 із 73 директорів великих промислових підприємств були приїжджими. Кар'єрні можливості місцевих жителів за нової влади були дуже обмеженими. В основному вони були зайняті на низькооплачуваних роботах, посадах низького рангу або незначних керівних ролях на малих підприємствах.

Родина Ридченків, Олександр і Ольга (1916–1992) та доньки Людмила (ліворуч) й Аліна (праворуч) на вул. Аральській. Родина переїхала до Львова з Ростовської області в 1944 р. і винаймала квартиру в поляків, 1946 р. Джерело: Міський медіаархів Центру міської історії, колекція Олександра Москаленка

Вища освіта також була інструментом мобільності: до міста прибувало багато студентів. П'ята частина повоєнного львівського студентства — це були ветерани війни. У 1944–1945 навчальному році кількість студентів першого курсу становила 2200 осіб. Навчання у Львові не обов'язково було добровільним — направлення до Львова іноді було альтернативою до роботи на віддалених шахтах чи заводах. Місцеві жителі не були виключені із системи вищої освіти. Станом на 1950 рік майже половина львівських студентів походила із Західної України. Водночас більшість викладацького складу — приїжджі з інших регіонів СРСР.

Повоєнний Львів також був місцем призначення для внутрішніх біженців, котрі рятувались втечею від голоду 1946–1947 років. Серед новоприбулих були і ті, хто повертався з німецьких примусових робіт, і українці, виселені з Польщі. Радянський Союз, який зазнав величезних людських втрат, був зацікавлений у поверненні переміщених війною осіб — передусім для відбудови повоєнної економіки. Домовленість про обов'язкову репатріацію радянських громадян була досягнута на Ялтинській конференції в лютому 1945 року. Умови утримання в таборах для репатріантів були дуже важкими, а їхня доля непевною. Загалом Львівська область була великим радянським транзитним пунктом, де близько 350 тис. репатріантів проходили через дев'ять таборів.

Житловий фонд Львова зазнав відносно невеликих ушкоджень у роки війни — було зруйновано і пошкоджено близько 15% будинків. Повоєнні мігранти заселяли львівські квартири в різний спосіб. Для правомірного заселення був потрібен ордер на житло, який видавався на вільні квартири або після виселення попередніх мешканців. Як зазначає історикиня Галина Боднар, кращі квартири заселяли новоприбулі радянські урядовці, працівники партапарату та служб безпеки, військовослужбовці, юристи, лікарі та ін. Престижними районами міста вважались центральні вулиці, сучасні райони Кастелівки, "Алтайських озер", вулиць Пекарської та Личаківської, а також Професорська колонія. Житлово-квартирний відділ — орган, який видавав ордери на квартири, — було створено у листопаді 1944 року при міській раді. Ордер вважався дійсним протягом 10 (а потім 30) днів після його видачі. За цей час потрібно було заселити надану квартиру і передати ордер на зберігання у домоуправу. Попри заборону, траплялись випадки самовільного заселення у квартири.

У 1945 році з фронту через Львів поверталися солдати Радянської армії, частина з яких залишилась тут на постійне проживання. Колишні військові поселялися спочатку самі, а пізніше перевозили свої сім'ї. Новоприбулих нерідко підселяли до польських родин, які згодом виїжджали. Офіційно полякам не дозволялось продавати власне житло. Звільнені помешкання описували і передавали на облік міській владі. Водночас спекуляції на чорному ринку житла мали масовий характер. Житлово-квартирний відділ теж був залучений до цих процесів — очевидці пригаду-

ють, що за отримання ордеру на квартиру часто потрібно було заплатити хабар. До літа 1945 року ціна на чорному ринку за право заселитись до умебльованої квартири зростає у 3-4 рази (до 15-20 тис. крб). Працював також бартер — іноді право на нерухомість та меблі обмінювались на продукти чи інші цінні речі:

Нашу квартиру купив Іван Бойко з Києва. Через те, що такі трансакції не можна було робити за гроші, дав він нам за це наше помешкання багато споживчих продуктів — таких, сяких і різних. Мій батько, який був адвокатом, ретельно ті справи списав і мав цілий список двома мовами — що дістали. За крісло — масло, і так далі. Єдина річ, якої ми не могли виміняти — це фортепіано. Його неможливо було перерахувати ані на сало, ані на інші харчі.

(Спогади Лешека Аллерханда, записані 04.09.2016, колекція Центру міської історії)

Попри те, що архітектура Львова майже не постраждала під час війни, населення міста змінилось кардинально. У повоєнні роки формувалось нове суспільство і нові ідентичності Львова, що віддзеркалювали змінні політичні реалії. Вже в наступні три десятиліття Львів перетворився на великий промисловий центр, який мав стратегічне значення серед інших західноукраїнських міст, і приваблював нових мешканців. Відбувалась стрімка урбанізація — передусім внаслідок міграції українського сільського населення західноукраїнських областей. Урбанізації сприяли, з одного боку, промисловий розвиток Львова, що створював додаткові можливості для працевлаштування, а з іншого — привабливість і комфорт життя в місті. У 1950–1980-х роках кількість мешканців Львова збільшилась удвічі.

Анна Чеботарьова

БІБЛІОГРАФІЯ

Галина Боднар, “Розкіш і злидні повоєнного Львова, або реалії житлово-побутового повсякдення в омріяному місті”, Україна Модерна, <http://uamoderna.com/md/bodnar-postwar-lviv> (режим доступу від 13.02.2019).

Пошуки дому у повоєнному Львові. Досвід Підзамче, 1944–1960 — матеріали проекту, колекція Центру міської історії Центрально-Східної Європи.

Софія Дяк, “Творення образу Львова як регіонального центру Західної України: радянський проект та його урбаністичне втілення”, Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків, 9-10, 2008.

Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (Cornell University Press, 2015).

АВТОРИ

Олена Андронатій — екскурсоводка, дослідниця історії євреїв Галичини, учасниця та організатор експедицій в Україні та Польщі для опису залишків єврейських цвинтарів, викладачка єврейської історії та традиції в міжнародних проектах для підлітків.

Інна Золотар — екскурсоводка, гід-перекладачка. Розробляє, супроводжує і проводить екскурсії по Львову: Середньовічний Львів, Львів австрійської доби, місцями єврейської пам'яті, Личаківське кладовище і військові поховання, літературний Львів. Виїзні екскурсії Україною для українських та іноземних туристів: Галичина, Поділля, Буковина, Гуцульщина, Закарпаття, Волинь, тури польською та єврейською спадщиною, літературні тури.

Анна Чеботарьова — соціологиня, дослідниця Центру міської історії та Університету Сент Галлена (Швейцарія), координаторка міжнародного проекту “Український регіоналізм: дослідницька платформа”. Сфера наукових зацікавлень — усна історія Львова та Галичини, єврейська спадщина Центрально-Східної Європи, колективна пам'ять, методологія соціологічних досліджень.

Томаш М. Янковський — історик, PhD, член пост-докторантської програми Friedrich-Lesser-Stiftung та Польської асоціації юдаїки. Сфера наукових зацікавлень: демографічні та соціальні зміни в Центрально-Східній Європі, історія родини, міграція євреїв. Співавтор альбому “Polskie Tango Hebrajskie” (Музей Polin, 2019).

Наукові консультації та підготовка окремих текстів: **Др. Оксана Дудко, Др. Ірина Мацевко, Тарас Мартиненко, Андрій Усач.**

Автори висловлюють подяку колегам з Центру міської історії, які долучилися до обговорення текстів.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ГІДІВ

Організатор програми: Центр міської історії

Координаторка програми: Ірина Мацевко

Упорядник: Ірина Мацевко

Редагування: Оксана Панчишин

Дизайн: Ірина Цімерман

REHERIT

Центр міської історії Центрально-Східної Європи